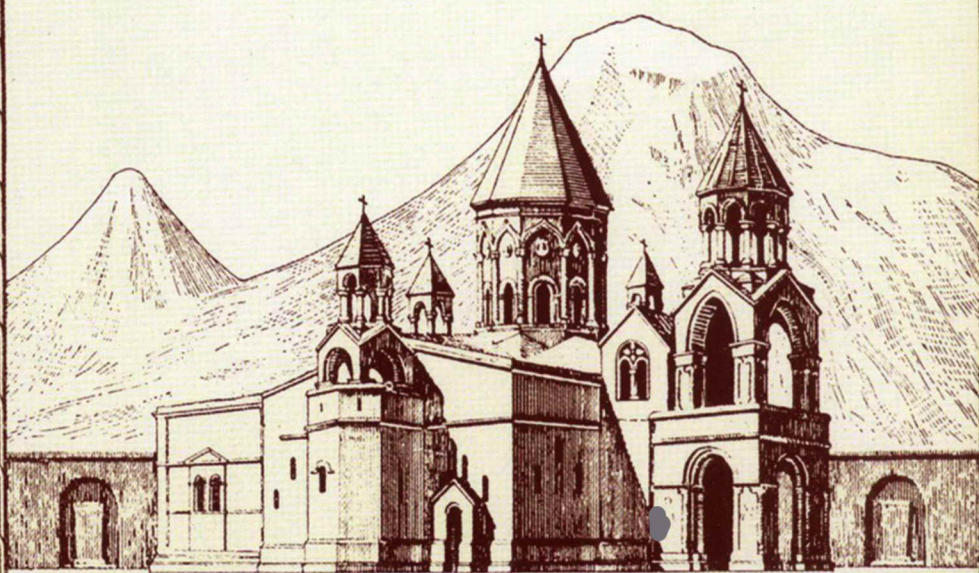

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Է
2013

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱՇՆԻ

Յո-Լի

2013
Ս. Էջմիածին

ՀՐԱՄԱՆԱԲ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԻ

ՎԵՆԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

**ԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՆԱՀԱՏԱՆԱՅ
ԱՌ ՄԻՐԵՅԵԱԼ ՈՐԴԻՆ ՄԵՐ ԵՒ ՀԱՐԱՋԱՏ ԶԱՒԱԿՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՒՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՄԵԾԱՐԳՈՅ ՏԻԱՐ ՎԻԼԷՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
ՈՐ ՅԵՐԵԱՆ**

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից յղում ենք Ձեզ Հայրապետական Մեր օրհնությունն ու բարեմաղթանքները և շնորհատրույն ծննդեան 75-րդ տարեդարձի առիթով:

Սիրելի պրն. Յակոբեան,

Ապրումապարզև Ձեր կեանքը Դուք ապրում էք Հայրենի մեր երկրի հանդեպ որդիական սիրով՝ միշտ ձգվելով Ձեր կարողությունները ծառայեցնել հաւաքաւոր մեր ժողովրդին: Երկար տարիներ Դուք ղեկավարեցիք Երեւանի Մ. Ներսէս առաքելական համալսարանը, հեղինակեցիք բազմաթիւ գիտական ուսումնասիրություններ ու աշխատություններ՝ գնահատարժան վաստակ բերելով ի նպաստ մեր երկրում առողջապահության բնագաւառի զարգացման:

Այսօր առիթ ունենք առանձնակի գոհունակութեամբ անդրադառնալու Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու հանդեպ որդիական Ձեր անկեղծ սիրուն ու նուիրումին: Տարիներ շարունակ, որպէս Գերագոյն Հոգևոր Խորհրդի անդամ, Դուք նախանձախնդիր ջանքեր էք բերում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի առաքելութեան առաւել արդիւնատրմանը, նոյն անսպառ եռանդով Ձեր հարուստ փորձառութիւնը ծառայեցնում Մայր Աթոռի «Իզմիրլեան» հիւանդանոցի գործունէութեանը՝ ի սպասատրութիւն մեր ժողովրդի գաւակների: Մեզ համար ուրախութիւն է մշտապէս ականաւորես լինել Ձեր էջմիածնասիրութեանը, որ արտայայտում էք Ձեր եկեղեցանուէր ընթացքով ու սրանձնած աստուածահաճոյ յանձնառութիւններով:

Երկարամեայ մեր ծանօթութեան ընթացքին սրտի բերկրանօք բազմիցս առիթ ենք ունեցել պէտնելու Ձեր բարի ու անկեղծ ոգու անվերապահ նուիրումը և անսակարկ հաւարարմութիւնը՝ հանդեպ Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցին և առ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը:

Նայրենիքին, Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցուն և հաւաքաւոր մեր ժողովրդին մատուցած Ձեր ծառայութեանց ու վաստակի բարձր գնահատանքով Նայրապետական այսու Կոնդակով շնորհում ենք Ձեզ Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու

ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍԵ ՆՈՐՏԱԼԻ

պապոսոյ բարձր շքանշանը:

Ի խորոց սրբի աղօթքով Տիրոջ օրհնութիւնն ու զօրակցութիւնն ենք հայցում Ձեզ և մաղթում, որ Բարին Աստուած Իր Նայրական հովանու ներքոյ միշտ առողջ ու երջանիկ պահպանի Ձեզ ու Ձեր ընտանեաց անդամներին՝ յաջողութիւններ պարգեւելով Ձեր բարի գործերին ու նախաձեռնութիւններին:

Ողջ լեռուք ի Տէր, զօրացեալ շնորհօք Սուրբ Նոգոյն և յաւեր օրհնեալ ի Մէնջ, ամէն:

Օրհնութեամբ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ

Տուաւ Կոնդակս ի 12-ն Յուլիսի
յամի Տեառն 2013 և ի թուին հայոց ՌՆԿԲ.
ի մայրավանս Սրբոյ Էջմիածնի
ընդ համարաւ 730

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ
ԼԻՏՎԱՅԻ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԵՒ ԼԻԱԶՈՐ ԴԵՍՊՈՐ ԴԵՍՊՈՐ

Նույնի 10-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ« Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Նայասարանի Նանրապետությունում Լիպովայի Նանրապետության արքակարգ և լիազոր դեսպան Էրիկաս Պապրիկասին:

Նանդիպանն Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսը շնորհավորեց դեսպանին նշանակման առիթով և արդյունավետ գործունեություն մաղթեց նրան Նայասարանում պաշտոնավարելու ընթացքում:

Զրույցի ժամանակ Վեհափառ Նայրապետը և ՆՆ-ում Լիպովայի դեսպանն անդրադարձան երկու ժողովուրդների բարեկամական կապերին, պետությունների դիվանագիտական հարաբերություններին ու ընդլայնվող համագործակցությանը՝ դրանում կարևորելով նաև Լիպովայի հայկական համայնքի դերը:

Մասնավոր անդրադարձ կատարվեց նաև Նայ Առաքելական Եկեղեցու և Քույր եկեղեցիների հարաբերություններին:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ
ՌՈՒՄԻՆԻԱՅԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

Նույնի 12-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ« Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսն ընդունեց պաշտոնական այցով Նայասարանում գտնվող Ռումինիայի Մշակույթի նախարար Դանիել Կոնստանդին Բառբուին՝ ողնկցությամբ ՆՆ Մշակույթի փոխնախարար Արթուր Պողոսյանի և Ռումինիայում ՆՆ արքակարգ և լիազոր դեսպան Նամկար Գասպարյանի:

Զրույցի ընթացքում Վեհափառ Նայրապետն ուրախություն հայտնեց, որ Ռումինիայի հետ հարաբերությունները սերտ են և ջերմ՝ համահունչ երկու ժողովուրդների դարավոր բարեկամությանը: Նորին Սրբությունը կարևորեց երկու նախարարությունների միջև համագործակցությունը՝ ավելացնելով, որ Ռումինիայում հայ ժողովրդի՝ դարավոր պարմություն ունեցող մշակութային ներկայությունը և հարուստ ժառանգությունը կարևոր կամուրջ է երկու ժողովուրդների միջև:

Վեհափառ Նայրապետը և Ռումինիայի Մշակույթի նախարարը զրուցեցին նաև երկու ժողովուրդների հոգևոր կյանքից, Նայ Առաքելական և Ռումին Ուղղափառ Եկեղեցիների տոգորական կապերից: Այս առիթով Ամենայն Նայոց Նայրապետը վերհի-

շեց իր հովվապետական այցերը Ռոմինիա, հանդիպումները Դանիել պապրիարքի եւ երջանկահիշատակ Թեոկրիստ պապրիարքի հետ, նաեւ գոհունակությամբ անդրադարձավ ռոմին ժողովրդի քրիստոնեական հավաքի խորը ապրումին:

Հանդիպման ավարտին հաջողություն մաղթելով հայ-ռոմինական մշակութային գործակցությանը՝ Ամենայն հայոց հայրապետը հորդորեց առավել զորացնել երկու ժողովուրդների դարերով փորձված բարեկամությունը:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՅ ՄԻՐԻԱՅԻ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՀԱՎԱՏԱՐՄԱՏԱՐԻՆ

Հուլիսի 26-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ. Շայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց հայաստանի հանրապետությունում Սիրիայի Արաբական հանրապետության գործերի ժամանակավոր հավաքարմարար Իսսամ Նալալին: Հանդիպմանը Նորին Սրբությունը մտախոհությամբ անդրադարձավ Սիրիայում տիրող իրավիճակին՝ խորին ցավ հայտնելով հակամարտության հետևանքով Սիրիայի ժողովրդի կրած կորուստների եւ պարճառված ավերածությունների համար: Վեհափառ հայրապետը նշեց, որ հայոց Եկեղեցին շարունակելու է իր գորակցությունը բերել ծանր կացության մեջ գտնվող Սիրիայի ժողովրդին: Ամենայն հայոց Կաթողիկոսը վստահություն հայտնեց, որ Ասործու օգնականությամբ Սիրիայում խաղաղություն ու համերաշխություն կհաստատվի, եւ Սիրիայի աստվածասեր ժողովուրդը կվերագրի իր բնականոն կյանքի ընթացքը: Իր հերթին փառ Իսսամ Նալալը Սիրիայի ժողովրդի անունից երախտագիտություն հայտնեց հայ ժողովրդին եւ հայոց Եկեղեցուն՝ ցուցաբերած մարդասիրական օգնության համար: Սիրիայի գործերի ժամանակավոր հավաքարմարարը Նորին Սրբությանը փոխանցեց նաեւ Սիրիայի գլխավոր մոֆթի շեյխ Ահմադ Բադր ադ-Դին հասանի ողջույնները:

Վերջում Վեհափառ հայրապետը, վերստին կարեւորելով երկու ժողովուրդների դարավոր բարեկամական հարաբերությունների ամրապնդումը, Սիրիայի գործերի ժամանակավոր հավաքարմարարին արդյունավոր առաքելություն մաղթեց հայաստանում:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՅ ՌԴ ՏՐԱՆՍԴՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

Հուլիսի 27-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ. Շայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Ռուսաստանի Դաշնության Տրանսպորտի նախարար Մաքսիմ Սոկոլովի գլխավորած պատվիրակությունը՝ ողնկցությամբ հայաստանի հանրապետության Տրանսպորտի եւ կապի նախարար Գագիկ Բեգլարյանի:

Ողջունելով Ռուսաստանի Տրանսպորտի նախարարի այցը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն անդրադարձավ երկու երկրների գործակցային ջերմ հարաբերություններին: Նորին Սրբությունը կարևորեց երկու ժողովուրդների՝ քրդինքով և արյամբ նվիրագործված բարեկամական հարաբերությունների նախանձախնդիր պահպանումն ու զարգացումը: Վեհափառ Հայրապետը գրույցի ընթացքում նշեց, որ հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամության կերպման ակունքներում քրիստոնեական հավատն է եղել ու այսօր էլ Հայ Առաքելական և Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցիներն առանձնակի ջանքեր են ներդնում երկու երկրների հարաբերությունների ամրապնդման համար:

Հանդիպմանը Նորին Սրբությունը գոհունակությամբ անդրադարձավ սեպտեմբերին կայանալիք Մոսկվայի նորակառույց առաջնորդանիստ հայկական եկեղեցու օծման արարողությանը, որը նշանակալի կարևորություն պիտի ունենա մասնավորապես Ռուսաստանի հայ համայնքի համար:

Իր հերթին Ռուսաստանի Տրանսպորտի նախարար Մաքսիմ Սոկոլովը շնորհակալություն հայտնեց համաքրիստոնեական նշանակություն ունեցող հայոց հոգևոր կենտրոնում ջերմ ընդունելության համար՝ ուրախությամբ արձանագրելով, որ երկու երկրների հարաբերությունները հարկանշվում են ոչ միայն սերտ գործակցային, այլև բարեկամական ոգով:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ ՌՈՒՄԱՆԱՎԱՅՆԻ ՆՈՐԱՆՇԱՆԱԿ ԴԵՍՊՈՒՆ

Հուլիսի 30-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ, Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Հայաստանի Հանրապետությունում Ռուսաստանի Դաշնության նորանշանակ արտակարգ և լիազոր դեսպան Իվան Վոլինսկին:

Հանդիպմանը Վեհափառ Հայրապետը շնորհավորեց Ռուսաստանի դեսպանին նշանակման առիթով՝ իր աղոթքն ու բարեմաղթանքները բերելով նրա առաքելության հաջող իրականացման և արդյունավորման համար:

Իր խոսքում Նորին Սրբությունը գոհունակությամբ անդրադարձավ երկու երկրների միջև դարերի ընթացքում ձևավորված ջերմ հարաբերություններին՝ ուրախությամբ արձանագրելով, որ երկու ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման գործում իր կարևոր ներդրումն ունի նաև Հայոց Եկեղեցին:

Ջրույցի ընթացքում երկուստեք կարևորվեց փառքեր բնագավառներում հարաբերությունների առավել սերտացումը, ապա անդրադարձ կապարվեց նաև Հայ Առաքելական և Ռուս Ուղղափառ եկեղեցիների եղբայրական հարաբերություններին և Ռուսաստանի հայկական համայնքի հոգևոր կյանքին:

ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

ՔԱՐՈՉԻՈՍԱԿԱՆ

Տ. ԲԱԳԻԱՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԱԼՍՏԱՆՅԱՆԻ ՔԱՐՈՉՐ՝ ԽՈՍՎԱԾ Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ ՊԱՅԾԱՌ-ԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆԻ ԱՌԻԹՈՎ (7 հուլիսի, 2013թ.)

Յանուն Տօր և Որդոյ և Տոգոյն Սրբոյ. ամեն:

«Դա՛ է իմ սիրելի Որդին, դրան լսեցէք»

(Մարկ. Թ. 6.):

Այսօր Պայծառակերպություն է՝ Այլակերպությունը մեր Տիրոջ Տիտուսի Քրիստոսի, և մեր մարդկ, սրբով, հոգով և նաև զգայարաններով սավառնում ենք և բարձրանում Թաքոր լեռը, ուր մեր Տիրը իր աշակերպների՝ Պերպոսի, Նակորոսի և Նովհաննեսի հեղբարձացավ Իր վերջին պարգամը փոխանցելու աշխարհին և Իր աստվածային ներկայությունը և հայրությունը վերջնականապես հաստատելու մարդկանց մարմնի և սրբերի մեջ: Ավերարանիչը մեզ պարմում է, որ այդ լեռան բարձունքի վրա Տիտոս պայծառակերպվեց, լուսավորվեց արեգակի պես և առավել մաքուր և լուսավոր, որ չէր կարող համեմարվել որևէ սքեղծված լույսի հետ: Եւ Նրան հովանավորում կամ վկայում էին Մովսեսը և Եղիան, Օրենքը և Մարգարեությունը, իրավունքը և պարասխանաբությունը: Եւ աշակերպները ապշած էին, չէին հասկանում, թե ինչ է այս իրողությունը: Երբ հայրնվեց լուսավոր ամպը և լավեց ձայնը Նայրախան. «Դա է իմ սիրելի որդին, Դրան լսեցէք»:

Սա Աստվածհայրության երկրորդ մեծագույն իրականությունն է: Այդպես էլ վաղ Եկեղեցին կոչել է Պայծառակերպությունը՝ որպես Աստվածհայրություն: Մի քանի իրականություններ, խորը խորհրդաբանություն՝ սիմվոլիզմ կա այս ամբողջ պարմության մեջ: Տեսնում ենք ավերարանիչների նշումը ժամանակի մասին՝ «վեց օր հետո» (Մարթ. ԺԷ. 1), քննում ենք քարածությունը՝ լեռը, անձանոթ ամպը խորհրդավոր, քննում ենք լուսավորված և փառավորված Տիտոս, կարկամած աշակերպներ և հարույն ընդրված աշակերպներ, քննում ենք պարմության մեծագույն կերպարներ՝ Մովսես և Եղիա, որոնք կրում էին օրենքը և մարգարեությունը: Այս բոլորը ամբողջ խորհուրդն են կազմում և վկայությունը մեր Տիրոջ Աստվածհայրության: Եւ այս խորհուրդի մեջ մի քանի խոհեր կան, որ ուզում եմ կիսել ձեզ հետ, սիրելի՛ ժողովուրդ:

Առաջինն այն բացարձակ հոգակումն է, որ կարարվեց լեռան վրա. «Դա՛ է իմ սիրելի Որդին, Դրան լսեցէք»: Սա մի բացարձակ հաստատում է՝ ոչ թե սոսկ մարդկանց կողմից

հրաշքներ փեսած եւ կարկամած վկայության, այլ աստվածային ձայնով եւ վերջնական հաստատումով: Գիտենք, որ մեր Տիրոջ մկրտության ժամանակ, Աստվածհայրությունը փռվեց ունենալով, նույն խոսքերը կրկնվեց մեր Տիրոջ մասին. «Դ՛ու ես իմ սիրելի Որդին, որ ունես իմ ամբողջ բարեհաճությունը» (Մարկ. Ա. 11): Եւ այս անգամ Թաքոր լեռան վրա հաստատվեց՝ ասելով, մարդկանց ուղղելով. «Դ՛ա՛ է իմ սիրելի Որդին», դա է ձեր փրկության ճանապարհը, Նա է, որ կարող է ձեզ առաջնորդել դեպի աստվածնմանության վերականգնումը: Տեսնում ենք, որ այս բացարձակ հաստատումը փռվեց է ունենում փարածության եւ ժամանակի մեջ: Ինձ եւ ձեզ համար մեր Տերը գնեց, նվաճեց այդ փարածությունը եւ ժամանակը՝ նոր փրկեղբայրի, նոր փրկեղբայրականության, նոր մարդաբանության, նոր մարդու խորհուրդը հաստատելով:

Երկրորդ՝ այդ պարզամտ ուղղված է նաեւ մեզ՝ որպէս Աստված չափերը եւ նմանությունը: Մենք ստեղծված ենք Աստծո պատկերով եւ նմանությամբ, սակայն մեղքի պարսպով կորցրել ենք այդ նմանությունը: Այսօր մեր ամբողջ կյանքը, շարժը, ձգվումները, հոգևոր գգաջումները, գործերն ուղղված են միայն ու միայն, եւ այդպէս պէտք է լինի, մեր աստվածային նմանությունը վերականգնելուն: Եւ սա Թաքոր լեռան վրա երկրորդ արարչության սկիզբն էր, որ մեր Տերը հաստատեց: Ինչպէս առաջին արարչության ժամանակ վեց օր հեւո, մարդուն ստեղծելուց հեւո Աստված հանգստացավ, այնպէս եւ երկրորդ արարչության սկզբի ժամանակ վեց օր հեւո, ինչպէս ասում են ավելաբարանիչները, մեր Տերը վերստեղծեց մարդուն Իր Աստվածհայրությամբ եւ մեզ դրեց նոր իրականության, նոր ժամանակների եւ նոր կյանքի՝ աստվածանալու կյանքի մեջ: Եւ Ինքն իսկ իր բերանով ասում է. «Դուք աստվածներ եք, դուք Ամենաբարձրյալի զավակներն եք» (Յովհ. Դ. 34-35, Սաղմ. 2Բ. 6): Եւ այս պարիպն ու արժանապարկությունը մարդկային աստվածնմանության, Աստված լինելու, Աստծու որդի լինելու փրկված է մեզ սիրելի ժողովուրդ, չի փրկված հրեշտակներին, չի փրկված ուրիշ որեւէ մեկին, փրկված է ինձ եւ ձեզ, յուրաքանչյուրիս, ամեն մեկիս, որ այսօր ենք կամ այդուր: Ամեն մեկիս, որ հավատում ենք, որ «Նա է Աստծու Որդին», Որին մենք լսելու ենք կոչված:

Եւ երրորդ՝ այսօր փռվեց է ամենաբարձր, ամենախորը արարածայրության՝ Աստվածհայրության: Սրան գուցենթաց մեր կյանքի մեջ այս փռվել եւ կոչվում է նաեւ Վարդավառ, Վարդիվոր, Վարդեվոր եւ զանազան այլ կերպերով: Սակայն երբեք այդ ժողովրդական սովորությունը չի կարող գրավել Աստվածհայրության փռվելը:

Այսօր լսում ենք փարափեսակ արարածայրություններ, եւ ես չեմ ուզում այս բեմից, այս Ս. Խորանից խոսել դրանց մասին: Բայց պարտավոր եմ այս փռվել մեծաքանակ խորհուրդի միջից հպանցիկ անդրադառնալ: Լսում ենք ձայներ, աղմուկներ, խոսքեր, արմատների վերադարձի կոչերով, հեթանոսության քարոզչություն: Դրանք բոլորը թերեւս մեր կենսագրության մաս են կազմում, մեր կենսագրության ժամանակահատվածն են, երբ մենք մանուկ էինք, երբ մենք, ինչպէս առաքյալն է ասում. «Մանկան պէս էինք մտածում, մանկան պէս էինք խորհում, մանկան պէս էինք փրամաբանում» (Ա. Կորնթ. ԺԳ. 11): Մենք մեծացանք, հասունացանք եւ որեւէ անհատ կամ հավաքականություն չի կարող հասունությունը, հասուն ժամանակը, գիտակցված ժամանակը փոխել իր ման-

կության չգիպակցվածության հետ: Դա մեր կենսագրությունն է, բայց ոչ երբեք մեր կյանքը: Մեր կյանքը գրված է -Քրիստոսի կողմից: Մեր կյանքը պարզված աստվածներին հետևելու կյանք չէ, մեր կյանքը գոհված, ոչնչացած երևույթներին հետևելու կյանք չէ: Մեր կյանքը հաղթանակի, սիրո Աստծուն հետևելու կյանք է: Մեր կյանքը նրա կյանքին խառնված՝ մեծ Աստվածաշարության մեջ մեզ դեպի աստվածայնացում առաջնորդելու կյանք է:

Մենք անցել ենք այդ ճանապարհը, ժողովորդ: Անցել ենք ճանապարհը մանկանալու, անցել ենք այդ ճանապարհը պարզվելու, անցել ենք այդ ճանապարհը ինքնառջնաջակելու: Մեզ համար այլևս կա մեկ -Քրիստոս, Որդին Աստծո՝ Նրան լսելու հերետադության, Ով հաղթանակի է սիրո Աստվածն է: Մեր այսօրվա ժամանակների մեջ, երբ համապարած արժեքների նվազում է հարաբերակցությունն է Կիրոս, երբ զանգվածային լրատվությունը, տեղեկատվության անսահմանափակությունը փորձում է մարդուն վերածել սոսկ ֆիզիկական գոյության, երբ մարդկային «իրավունքի կրոն» է ստեղծվում, երբ սկսում է մարդկային իրավունքը գերիշխել մարդկային պարասխանաբանության վրա, այսօր մեր Եկեղեցու լույս խորաններից մեր կյանքի է հավաքարմության, սրբերի է մարքերի խորաններից դարձյալ լավում է և լավելու է մեր սիրո է հաղթանակած Աստծո ձայնը. «Սա՛ է իմ սիրելի Որդին, սրա՛ն լսեցեք»: Դա մեր փրկության ճանապարհն է թե՛ որպես անհատ և թե՛ որպես հավաքականություն, ամբողջականություն, ժողովուրդ է ազգ: Եւ այսօր երանի՛ թե յուրաքանչյուրիս մարքերի մեջ այդ մաքրվող ջրերի հետ, որ ցողում ենք իրար վրա՝ որպես ժողովրդական սովորություն և ոչ երբեք կրոն, այդ ջրերի մաքրության միջից ինձ և ձեզ համար եւս լավի Աստծո խոսքը. «Դո՛ւ եւ իմ սիրելի որդին, որի հետ եւ ամբողջ բարեկամությունն ունեմ եւ եւ լսեցի ու դարձա քո Աստվածը, Առաջնորդը, Ներսը և Զորագլուխը»:

Շնորհավորում եմ ձեզ և մեզ բոլորիս այս մեծ Աստվածաշարության և մեր հնաբավության դեպի Աստված ընթանալու փռնի առիթով: Մաղթում, որ այս երկրորդ արարչության ժամանակաշրջանի մեջ մեր կյանքն իսկապես լինի սիրո, խաղաղության և հաղթանակած արժեքների կյանք: Թող Աստված միշտ հայրնի մեզ իր ճշմարտությունը, արդարությունը, իր անկեղծ ու ազնիվ էությունը և մեզ մղի դեպի աստվածաշարություն, մեր Ս. Եկեղեցու կյանքի միջից՝ որպես Աստծո Նաշարության բարձրագույն ներկայությունը այս երկրի վրա, այս հողի վրա այսօր, վաղը և հավիտյանս հավիտենից. ամեն:

**Տ. ՇԱՆԵ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՆԱՆՅԱՆԻ ՔԱՐՈՉՐ՝ ԽՈՍՎԱԾ՝
Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ
(21 հուլիսի, 2013թ.)**

Յանուն Տօր և Որդոյ և Նոգոյն Սրբոյ. ամեն:

«Ո՛չ գիտէք, զի մարմինք ձեր փաճար են Նոգոյն»
(Ա. Կորնթ. Զ. 19):

Միրելիներ, քիչ առաջ ճաշու ընթերցվածի ժամանակ հինգեցված Պողոս առաքյալի հռեպորական այս հարցը լի է փազնապով և անհանգստությամբ: Պողոս առաքյալի Կորնթացիներին ուղղված նամակն ամենապարբեր հարցեր է շոշափում: Եւ ինչպես, սիրելի՛ ժողովուրդ, դուք փեսաք ճաշու ընթերցվածից, այդ հարցերն ամենապարբեր բնույթի էին՝ ամուսնության, սեռականության, ուրելիքի, հասարակության մեջ մարդու փրկելու դերի և այլն: Ահա այս բոլոր հարցերը քննարկելով՝ Պողոս առաքյալը փորձում է սահմանել այն հիմնական չափանիշները, փալ այն սահմանումները, որոնցով քրիստոնյան այն ժամանակ՝ քրիստոնեության փարածման Ա. դարում, պէտք է ապրեր Նորմեական կայսրության մեջ և փորձեր փոխել այդ հասարակության մեջ փարածված սանձաքճակ բարքերը:

Այս ամենից հետո ահա Պողոս առաքյալը հինգեցնում է իր հարցը. «Չգիտէ՞ք, թե ձեր մարմինները փաճար են Սուրբ Նոգու, որ ձեր մեջ է, և որն սրացել եք Աստուծոց... Փառավորեցէ՛ք Աստուծոն ձեր մարմինների մեջ» (Ա. Կորնթ. Զ. 19-20):

Նախքան այս առաքելական պատգամի խմաստին մեր փկար մարմով անդրադառնալը, փորձենք հասկանալ, թե ինչ էր ուզում ասել Պողոս առաքյալն իր բավական երկար նամակի այս փոքր հարվածով:

Այն ժամանակվա հասարակության, հրեական և հեթանոսական մրաժողության մեջ փաճարը շար կարևոր վայր էր: Տաճարն էր սահմանում ժողովրդի բարոյականության սահմանները, փաճարի մեջ էր ժողովուրդն սրանում հեթանոս աստվածների պատգամը, և շար հաճախ հենց փաճարի մեջ էին կատարվում այն բոլոր անբարո քայլերը, դրսևորումները, որոնք այդքան խստորեն քննադատում է Պողոս առաքյալը: Եւ ահա Կորնթոս քաղաքում հեթանոսական չաստվածուհուն՝ Աֆրոդիտիին ձուլված այդպիսի մի նշանավոր փաճար կար, որին հենց Պողոս առաքյալը հակադրում է քրիստոնյայի ներսում եղած հոգևոր փաճարին: Եւ այսքանից հետո ասում է առաքյալը. «Երբ դուք ընդունել եք Սուրբ Նոգին, երբ ձեր ներսում կա հոգևոր փաճար, մի՞թե դուք չեք գիտակցում, որ ձեր մարմիններն այդ փաճարի բնակավայր են»: Բնականաբար, Պողոս առաք-

յալի այս խոսքերը չեն կորցնում իրենց արժեքը, որովհետև մենք միշտ եւ ամեն կիրակի խորհրդածում ենք այդ խոսքերի, նրա նամակների, արտահայտած մտքերի ու պարզամտների շուրջ:

Արբազան պարմությունը՝ Աստվածաշնչի ժամանակագրությունը մեզ տաճարի երեք օրինակ է տալիս՝ հինկտարական տաճարը, որ կառուցվեց Դավթի որդու՝ Սողոմոնի կողմից, Հիսուս Քրիստոս Ինքն իբրեւ Տաճար, ինչպես Նա վկայեց Նովիանոս եւ Մարթեոսի ավերարաններում եւ, վերջապես, քրիստոնյան ինքը որպես տաճար, ինչպես թիչ առաջ լսեցինք Պողոս առաքյալի նամակում: Այս երեք խորհուրդների մեջ մեզ համար բացահայտվում է փրկագործության այն մեծ խորհուրդը, այն շնորհը, որ Տերը տալիս է մեզ, եւ որի համար Պողոս առաքյալն ասում է. «Մեծ գնով գնվեցիք եւ դուք ձեր տերը չեք, այլ դուք պարկանում եք Աստծուն»: Նրանք ձեզանից, ովքեր հաճախ թերթում են Հին Կտակարանը գիտեն, որ հեթանոսական միջավայրում Սողոմոնի կառուցած տաճարը միակ կենդանի Աստծո հավաքի վկայությունն էր, բայց այն քանդվեց եւ երբ դրա փոխարեն կառուցվեց երկրորդ տաճարը, որ կանգուն էր նաեւ Հիսուսի ժամանակ, Աստծո Որդին այդ տաճարի մասին ասաց. «Աստծո տաճարը կարող եմ քանդել եւ երեք օրում շինել» (Մատթ. ԻԶ. 61)՝ ակնարկելով իր մարմինը, որովհետև Նա թաղվելու էր եւ երեք օր հետո հարություն էր առնելու: Այս մեծագույն բացառությունը, խորհուրդը, որ տվեց Քրիստոս Իր աշակերտներին, հետագայում դարձավ Եկեղեցու մեծագույն կրոնական ու դավանական կերպերից մեկը: Թիչ առաջ «Հաւաքամբի» ժամանակ ամենքս գրեթե նույն իմաստով կրկնեցինք այդ բառերը. «Գալոց է նովին մարմնով»՝ ի դարեւ գկենդանիս եւ գմեռալս»: Այն մարմինը, որ Քրիստոս ստացավ Ս. Աստվածածնից եւ որով հարություն առավ, այդ նույն մարմնով, մարդկային դեմքով եւ անձնավորությամբ է աշխարհի վերջում դարելու հավաքացյալներին եւ անհավարներին: Եւ, ի վերջո, Հարությունից եւ Հոգեգալստից հետո, երբ առաքյալներն ստացան Ս. Հոգու շնորհը, նրանց հետ նաեւ ամեն քրիստոնյա ստացավ Ս. Հոգու տաճար լինելու պարգևը եւ շնորհը: Մեծագույն խորհուրդ, որ Տերը շնորհեց քրիստոնյաներին եւ որով պսակվեց քրիստոնեական փրկագործության ամբողջ ընթացքը: Այս մեծ խորհուրդի առաջ ամենքս, բնականաբար, գլուխ ենք խոնարհում, որովհետև այդ խորհուրդի՝ Ս. Հոգու տաճար կամ բնակարան լինելու հիմնական առաքելությամբ է, որ մենք հավաքվում ենք Ս. Հաղորդության խորհուրդի շուրջ, երբեմն մեր անձնական աղոթքի, մրաժումի մեջ փորձում ենք միանալ Աստծուն:

Քույրեր եւ եղբայրներ, ես հիմա էլ համարձակվում եմ Պողոս առաքյալի հետևողությամբ ինքներս մեզ հարց տալու. «Զգիտե՞նք, մի՞թե, որ մենք Ս. Հոգու տաճար ենք, եւ որ կոչված ենք մեր մեջ Աստծուն փառաբանելու: Զգիտե՞նք, մի՞թե, որ մեր առաքելությունն է այս երկրի վրա Տիրոջ կենդանի մարմնի մաս կազմելը եւ այդպիսով փրկվելը»:

Այսօր հարկապես մեր հասարակության մեջ, սիրելիներ, այս մրաժումը մեծապես պակասում է: Շատ մարդկանց համար ներքին, հոգևոր պաշտամունքը եւ փորձառությունը պարզապես կենցաղային, սովորական երեւոյթ է դարձել, եւ շատ հաճախ մարդիկ չեն էլ անդրադառնում, որ դրանով կորցնում են Եկեղեցու հետ, Եկեղեցու անդամ

դառնալու մեծագույն և կարևորագույն սկզբունքը: Եւ շար շարերի մոտ այն պարզապէս կան բացակայում է, կան ընդհանրապէս անդրադարձ չկա այդ ներքին, հոգևոր պաշտամունքին: Դժբախտաբար ոչ միայն Նայաստանում, ոչ միայն հայ հասարակության մեջ, այլև ամբողջ աշխարհում հոգևոր-բարոյական այս արժեքների հեղինակները պայմանավորում է նաև շար ու շար ստավաճաշեցան պարզամտների ոչ ճիշտ և սխալ մեկնաբանումը: Երանի՜ թե այսօր մեր հասարակության մեջ Տիրոջ փաճար լինելու մղումը, ձգտումը մեկընդմիջար միոված լինել մեր հասարակության մարքի մեջ: Գիտե՞ք, որ կսկսեին ավելի մաքուր օդ շնչել, մաքուր կսկսեին իրենք իրենց զգալ Աստուծո փաճար և անդրադառնալ, որ ամեն մի մեղք, ամեն մի վատ, չար արարք «պրոքմեցնելու է Ս. Նոգուն», ինչպէս ասում է Պողոս առաքյալը: Գիտե՞ք, որ մաքուր այլևս կդադարեն թշնամանքով և կասկածանքով նայելու իրենց նմանին՝ մարդուն, որ նաև իր նման Ս. Նոգու փաճարի կրողն է:

Այսօր մեր հասարակության մեջ Եկեղեցու անդամ և հավաքացյալ լինելը շար հարաբերական երևույթ է դարձել: Շար հաճախ մաքուր մտածում են, որ Եկեղեցու անդամը պարզապէս մեկն է, ով մտածողով է Եկեղեցու կարիքներով: Մի մասն էլ մեկնաբանում է, որ մտածողված է Եկեղեցու կյանքում փրկող անհարթություններով, ոչ պարզաճ դրսևորումներով, և ներսում է Եկեղեցին փրկելու այդ ոչ պարզաճ դրսևորումներից:

Սիրելի՛ հավաքացյալ, ամենքս գիտենք, որ փրկությունը, ինչպէս Եկեղեցու հայրերն են քարոզում, սկսվում է նախ և առաջ ինքդ քեզանից: Եթե դու չես կարողանում ինքդ քեզ փրկել, ինքդ քո ներքին անհարթությունները, ներքին չարությունը և կուտակված մեղքը մաքուր կանց հեղ հարաբերությունների արդյունքում պարպել, երբեք չես կարող փրկել նույնիսկ մեկ հոգու, ուր մնաց թե ողջ Եկեղեցին:

Մի հեղափոխական միջնադարյան առակ կա, երբ աշխարհը փլվում է և ամեն ոք փախչում է ապաստան գտնելու, և ահա արարչին իր փրկար, վրիպ ուրբերը վերել է պարգում, և ամենքն սկսում են ծիծաղել. «Ի՞նչ ես անում, ո՞վ հիմար, որովհետև երկիրն ահա փուլ է գալու»: Եւ իմաստուն թոշունի պատասխանն է. « Ես իմ բաժին երկիրն եմ փորձելու պահել իմ ուրբերով »:

Մենք ամենքս այսօր Եկեղեցում հավաքված շնորհ ունենք, հնարավորություն ունենք կենդանի վեմեր, Աստուծո կենդանի Եկեղեցու անդամներ լինելու: Ամեն բան կանցնի այս կյանքում, կանցնեն իրենց ճոխությամբ «բելիարյան փաճարները», ինչպէս ասում է Պողոս առաքյալը, կանցնեն իրենց պերճությամբ և հոգեւորությամբ պարծեցող բոլոր ճարտասանները, կանցնեն իրենց իշխանությամբ հոգեւորացողները, միգուցե աստուծոն ու արեգակը մի օր մաշվեն և փրկելով այլևս չլինեն, բայց կա և կմնա Աստուծո կենդանի Եկեղեցին, որ ինչպէս առաքյալն է ասում. «...է սին և հաստատութիւն ճշմարտութեան» (Ա. Տիմ. Գ. 14): Ձեզանից շարերը սովորություն և բարեպաշտական իղձ, ցանկություն ունեն երբեմն-երբեմն հինավուրց եկեղեցիներ այցելելու, նրանց սրբազան պատերի փակ երբեմն աղոթքներ մըմնջալու: Իմ խորհուրդն է ձեզ՝ փորձել մի օր այդ պատերի քարերի մեջ փրկանելու Նովիանու Ավարարանի այն ուշանալով փրկիքը, երբ

Նոր Երուսաղեմի պատերը ոչ թե քարերով, նյութով էին կառուցված, այլ առաքյալներով և մարգարեներով՝ հավաքացյալ ու լուսավորված մարդկանցով: Ահա, քրեակն, այդ պատերը ձեր ներքին մարդուն, ձեր հոգևոր մարդուն ի՞նչ պարզամ կրան: Արդյոք ձեզ չե՞ն փոխանցի այն լույսը, որ մեր Եկեղեցու հայրերը, մեր Եկեղեցու ուսուցիչներն ու առաջնորդը թողել են այդ պատերի քարերի մեջ: Տեսե՛ք, ձեր սրտին չի՞ խոսի այդ սրբազան փառարը հեկույալ աղոթքով. «Տո՛ւր մեզ, Տե՛ր, շնորհն ու պարգևը, քո մարմնի լուսավոր անդամը դառնալու, քո՛ւր մեզ, Տե՛ր, Քո մարմնի փառարի հեռավոր անկյունները, բա՛ց մեզ, Տե՛ր, մեր մարմնի բոլոր դռները և քո՛ւր մեզ, Տե՛ր, խորան և աղոթապետի քո Ս. Նոգին ընդունելու»:

Սիրելի՛ բույրեր և եղբայրներ, ինչպես արդեն ասացի՝ մենք կենդանի փառար ենք: Մեր ներսում է, որ պիտի փորձենք նախ նորոգել և վերականգնել այն խաբիսված, կորսված հարաբերությունը, որ ունենք Աստծո հետ: Եւ ուրեմն՝ թող մեր ներսում մեր աղոթքը դառնա խորան, մեր սերը՝ գմբեթ, մեր հույսը՝ սյուն, մեր հավատքը՝ հիմք, իսկ մեր սիրտը՝ խորան, որպեսզի կարողանանք ընդունել Ս. Նոգին և փառաբանել Աստծուն այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից. ամեն:

**Տ. ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆԻ ՔԱՐՈՋԸ՝
ԽՈՍՎԱԾ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ**
(28 հուլիսի, 2013թ.)

Յանուն Նոր և Որդույ և Նոգույն Սրբոյ. ամեն:

«Որ զինչ ասիցէ ձեզ՝ արասցիք»:

Սիրելի՛ հավաքացյալ քույրեր և եղբայրներ, Սրբազան մեր Եկեղեցին այսօր հոգևոր մրաժումի համար առաջարկել է մեր Տիրոջ՝ Նիսուս Քրիստոսի երկրավոր կյանքի ամենակարևոր առաքելության՝ աստվածային հայրնությունների և առաջին հրաշքի պարմությունը: Նովհաննես ավերարանիչը պարմում է, թե ինչպես Գալիլիայի Կանա թաղաքում հարսանիք կար և Նիսուս իր աշակերտների նաև մոր՝ Սուրբ Մարիամի հետ ներկա էր գտնվել այդ հարսանեկան խրախճանքին, և կարևոր մի պահի հանկարծ զինին վերջանում է. Աստվածամոր միջնորդությամբ և թելադրությամբ Նիսուս առաջին հրաշքն է գործում՝ Գալիլիայի Կանա թաղաքում, այս հարսանիքի ժամանակ 6 թակույթները ջրով լցնելով և դրանք զինու վերածելով: Ամուսնական հարաբերությունների, ընտանեկան խորհրդի և գույգերի փոխհարաբերության մասին ավերարանիչները մեզ հայրնում են, թե ինչպես քաղերք հարվածներում մեր Տեր Նիսուս Քրիստոս խոսում, պարզաբանում է ընտանիքի խորհուրդը և այս դրվագում անձամբ մասնակցում է հարսանեկան խրախճանքին և այդ խրախճանքի մեջ իր աստվածային հայրնությամբ հրաշագործում՝ ջուրը զինու փոխելով: Եղևմական պարտեզի մեջ մեր Տերը հասարակ ընտանիքի սրբազան խորհուրդը՝ աստվածային լեցուն ներկայությամբ հարստացած երջանիկ ընտանիք ստեղծելով, որը, սակայն, մեղքի և չարիքի առկայությամբ և հետևանքով զրկվեց հավիտենական երջանկությունից և ուրախությունից, ունեցավ միայն ժամանակավոր և անցողիկ: Մեր օրերում, սիրելիներ, ընտանիքի առջև ամուսինների փոխհարաբերության մեջ բազում կեղծիքներ են մտնում, որոնք բանդում են ընտանեկան առողջ և հոգևոր բարոյական արժեքներով օժտված անկեղծ սիրո փոխհարաբերությունը: Ընտանիքը մեծ մարտահրավերի առջև է այսօր, քանզի նյութական այս հեղին աշխարհում սիրո սխալ ընկալում կա, քանզի այդ ընտանիքի մեջ անհարմարեղ անձնական մարդկային իրավունքներ կոչվող երևույթների և ես-ի անձնասիրության հետևանքով իրական սիրո զգացումն են կորցնում: Ընտանիքը Աստվածային մի հասարակություն է, որտեղ կիսվում են թե՛ դժվարությունը, թե՛ փորձությունը, թե՛ նեղությունը, թե՛ տխրությունը, թե՛ ուրախությունը և թե՛ սերը: Ընտանիքը եկեղեցա-

կան մեր հայրերը կոչել են նաև փոքրիկ եկեղեցի, որտեղ Աստված Իր սերն է թափում, որտեղ Աստված Իր կամքի համաձայն եթե թագավորում է՝ արարչագործում է այդ ընտանիքում և այդ սերը կիսում և պարզաբերում: Հին Ուխտում, սիրելիներ, հին ժամանակներում, ընտանեկան հարաբերությունները, ընտանիք հասկացությունը, սերն ընդհանրապես թյուր ընկալում ուներ, սխալ էր ընկալված: Միայն ֆիզիկապես և նյութապես էր ընկալված, սակայն Նոր Ուխտով մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի հայրնությանը, ճշմարիտ վարդապետությանը, նաև Կանայի հրաշքով Տեր Հիսուս հին թակույթների մեջ նոր գինին է լցնում և Իր արյամբ նորոգված Իր սերն է թափում և ընտանիքի սրբազան խորհուրդը սիրո հոգևոր և բարոյական արժեքների վրա հաստատում: Մտքի, սրտի և հոգու անկեղծ այս սիրո, որ պարարտ է դիմացինի համար գոհվելու, դիմացինի համար զրկանքներ կրելու, որ պարարտ է մինչև իսկ իր կյանքը հավատարմորեն գոհաբերելու և րեր ու հնազանդ լինելու մինչև ի մահ: Ուստի, այսօրվա այս ավերարանական դրվագում, սիրելիներ, Աստվածամոր միջնորդությունը և թելադրությունը առանցքային և շար կարևոր է, որ անդրադառնաք մերօրյա ընտանիքում հանկարծ չլինի որ ապրենք, շարունակենք ապրել հին ավանդույթներով և Հին Ուխտի սկզբունքներով, այլ իբրև քրիստոնյաներ նորոգված մարդով, նորացած սրտով և Աստուծով հարստացած հոգով մեր ընտանիքը դարձնենք Աստծո ներկայության, Նրա խոսքի և կամքի թագավորության մի միջավայր, քանզի մեղքը եթե մուրք գործի և հայրնվի մեր ընտանիքների հարկի րակ, այնպեղից Աստված կարող է բացակայել. և եկեք այսօր աղոթենք միասին մեր բոլոր այն ընտանիքների համար, որոնք կանգնած են այն սխալ և մեղսալի մրածու մի առջև, թե նյութականի, անձնականի, ես-ի պարճառով եկեք բաժանումի ճանապարհով գնալ: Եկեք աղոթենք այն ընտանիքների համար, որոնք այսօր կանգնած են թյուր, սխալ և մեղսալի այն գիտակցության առջև, որոնք պարարտ են իրենց կենդանի գավակի արյունը հեղել դեռևս չճանաչված վիճակով: Եկեք աղոթենք, որպեսզի մեր Տերը հրաշագործի հայկական մեր օջախներում՝ վերածելով դրանք րաքուկ այն միջավայրի, որտեղ կարող են երջանկանալ, և երջանկացնել միմյանց և այդ սիրո բաժանումի, փրթումի, ծաղկումի և րարածումի հեքեանքով նաև ողջ րիեզերքը կրարածվի սիրո իրական գգացումի, հոգևոր, բարոյական արժեքների ապրումի մեջ:

Այսօր, սիրելիներ, նաև լրանում է առաքելական մեր Սրբազան Եկեղեցու նվիրյալ գավակ և հավատարիմ հայորդի րիար Մելիք Մելիքյանի քառասուրյա մահվան հիշարակը՝ օրինակելի մի անձնավորություն, որ Նորին Սրբության կողքին իր նվիրյալ ծառայությամբ դեռևս Արարարյան հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդության րարիներից մեր Սրբազան Եկեղեցուն իր նվիրյալ, անշահախնդիր և անսակարկ ծառայությունն է բերել՝ այն շարունակելով նաև Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում: Մի հայորդի, որ Աստծո հավատքի ներշնչումով իր

գավակի ձեռքը բռնած առաջնորդել է Եկեղեցի, «Մանկունք» երգչախումբ, այնուհետև, արդեն հասուն տարիքում նաև Սեփակ Վազգենյան հոգևոր դպրանոց և քաջությունն է ունեցել իր գավակին ընծայաբերելու Աստուծո Սրբազան Եկեղեցու խորանի ծառայության: Եկեք ուրեմն աղոթենք նաև տիար Մելիք Մելիքյանի հոգու խաղաղության և հանգստության համար, աղոթենք որ նրա հոգին այսօր համբարձվելով հանգրվանի արդարոց բնակարանում՝ Տիրոջ տեսության և հավիտենական հարկերի մեջ: Թո՛ղ Տերը անսասան պահի հավաքքի և քրիստոնեական արժեքների ամուր գիտակցությունը մեր ընտանիքի հայրերի և մայրերի գիտակցության մեջ՝ զորացնելով նրանց բարոյական արժեքների կտրարման մեջ և նրանց ընտանեկան միջավայրը վերածելով եղեմական դրախտի մի ընտանիքի: Տիրոջ շնորհը, սերը և խաղաղությունը թող մեզ հետ լինի և նորոգի մեր գիտակցության մեջ անեղու և կատարելու այն, ինչ որ Աստված ուզում և կամենում է:

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

Ա. Գ. ՔԱՎԱՇՅԱՆ

փիլիսոփայական գիտ. թեկնածու

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԸ ԷԿՈՒՄԵՆԻԶՄԻ ԵՒ ՄԻՋԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՆԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արդի մարտահրավերների համարեքստում մ ավանդական եկեղեցիների էկումենիկ հարաբերությունների ծավալումը ենթադրում է համապատասխան հայեցակարգային ըմբռնումների համակարգում և մեկնաբանություն: Այդ տեսանկյունից արդիական մեծ արժեք են ներկայացնում Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի աստվածաբանական ըմբռնումները:

Իր աստվածաբանական տեսականին համահունչ՝ Ամենայն Տայոց Տայրապետը վերահասարարում է էկումենիզմի վերաբերյալ Տայ Եկեղեցու դիրքորոշումը՝ որպես հոգևոր իրողություն և քրիստոնեական համագործակցության այնպիսի գործնական դրսևորում, որի առանցքը համարվում է **եկեղեցու ծառայական միությունը**: «Տայ Եկեղեցին միշտ ցանկացել ու ձգարել է եղբայրական հարաբերություններ պահպանել բոլոր Եկեղեցիների հետ: Այսօր Մենք կրկնում ենք Եկեղեցու հայրերից Օգոստինոս Երանելու խոսքը, որը ԺԱ. դարում իբրև Տայ Եկեղեցու դիրքորոշում հասարարել է Տայոց Կաթողիկոս Ս. Ներսես Շնորհալին՝ արտահայտելով էկումենիզմի ոգու նկարմամբ ունեցած մեր ավանդական մոտեցումը, և որով շարունակում է առաջնորդվել Տայ Եկեղեցին. «Միություն ի կարևորս, ազարություն յերկբայականս, սէր յամենայնի»¹: Նա միաժամանակ հավասարում է, որ էկումենիկ և միջեկեղեցական հարաբերությունների ոգին Տայ եկեղեցու անվտոմիս ողեկիցն է եղել դարեր շարունակ. ինչը հավասարվում է անուրանալի այն իրողությամբ, որ «Տայ Եկեղեցին ինքնուրույն պարմական զարգամամբ հանդերձ երբեք չի կղզիացել, այլ միշտ առաջնորդվելով «միության ի կարևորս, ազարություն ի երկբայականս և սէր յամենայնի» գաղափարականով, իրեն համարել է Զրիարոսի Տրեգերական Եկեղեցու մեկ փոքրիկ, սակայն կարևոր մասնիկը»²: Իսկ դրանից հետևում է, որ Տայոց հոգևոր առաջնորդը «էկումենիկ միության» և «միջեկեղեցական գործակցության» ծավալման հիմբ է համարում նաև դավանանքի ու եկեղեցական ավանդության անսասանության ըմբռնումը:

1 «Էջմիածին», 2004, Զ., էջ 6:

2 «Էջմիածին», 2000, ԺԱ., էջ 8:

Անդրադառնալով վերջինիս պարզաբանմանը՝ Վեհափառը մաքրանշում է, որ ամեն մի եկեղեցու ներքին կյանքն աչքի է ընկնում դավանական, ծիսական և հոգևոր կյանքը բնութագրող փառերություններով, սակայն վստահ է նաև, որ այդ ամենը մաքրանշում է միայն «Եկեղեցի» երեսույթի դրսևորման բազմազանությունը: Ինչ վերաբերում է ներքին՝ էական առանձնահատկությանը, ապա այդ համապերսպում «քանակական առանձնահատկությունները» դառնում են միանգամայն հարաբերական, և բնութագրական ու հիմնարար նշանակություն է ստանում այդ բազմազանության էությունը բնութագրող այն «անվտուխ ու հաստատունը», որն իրենով պայմանավորում է «Եկեղեցի» երեսույթի յուրաքանչյուր դրսևորման բովանդակությունը: Ահա թե ինչու Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը, «Էկումենիկ միության» և «միջեկեղեցական գործակցության» հիմք և երակեր համարելով -Քրիստոսին, պնդում է, որ վերը նշված բոլոր փառերություններով հանդերձ **«մենք մեկ ենք, նույն ենք, կապված ու շաղախված ենք միմյանց հետ -Քրիստոսով:** Ընդհանուրը մեր մեջ նորածին Մանուկն է, Նիսուս -Քրիստոսն է, մեր Փրկիչը, որի առջև բոլորս, իբրև Եկեղեցու ներկայացուցիչներ, ունենք մեկ պարասխառնալություն»³:

Ի հակադրություն Էկումենիզմի մոդերնիստական և հեղմողեռնիստական ծայրահեղ ու միակողմանի ըմբռնումների և ի փառերություն պահպանողական «մասնավոր» մոտեցումների՝ Գարեգին Բ. Նայրապետի հայեցակարգում մերժվում է Էկումենիզմը որպես «գորբալ եկեղեցի» որակելու թյուր մեկնաբանությունը: Այդ կապակցությամբ նա հավաստում է, որ ավանդական բոլոր եկեղեցիներն էլ Էկումենիզմի նկատմամբ զգուշավոր վերաբերմունք ունեն, քանի որ արմատապես մերժել և մերժում են սեփական հավատքային ամբողջականությանը և սրբագործված ավանդությանը հակադրվող **ծայրահեղ ազատական** ցանկացած ըմբռնում: Մերժելով Էկումենիզմի և միջեկեղեցական հարաբերությունների ծայրահեղ այդ ըմբռնումը՝ Վեհափառն առաջադրում է այն մոտեցումը, համաձայն որի **Էկումենիզմը բնութագրվում է որպես «ինքնությամբ և եզակիությամբ» օժտված եկեղեցիների «երկխոսություն»:** «Նայ Եկեղեցու նշանավոր Նայրապետներից Մկրտիչ Ա. Խրիմյանը -Քրիստոսի Մեկ և Տիեզերական Եկեղեցին պարկերավոր կերպով համեմատել է ծաղկեփնջի հետ, - հիմնավորելով Էկումենիզմի աստվածաբանական իր ըմբռնումը՝ գրում է վերլուծաբանը, - ուր ամեն մի ծաղիկ ունի իր ուրույն գույնը, իր ուրույն երանգը և իր ուրույն բույրը՝ -Քրիստոսի սիրո կապով մեկտրված»⁴: Եւ քննարկվող համապերսպում Եկեղեցու մեկության և բազմազանության այս ընդհանրացնող ու ավարտուն բանաձևման դիրքերից անդրադառնալով «Ես»-ի ու «Մենք»-ի հավասարակշռված ու հիմնավորված փոխհարաբերության մեկնաբանությանը՝ հավելում է նաև, որ Էկումենիկ և միջեկեղեցական հարաբերությունների ծավալման «... այս առաքելության մեջ մենք նույնպես ունենք մեր կարևոր մասն ու բաժինը, մեր ներդրումը՝ որպես քրիստոնեական Եկեղեցի, որպես սպասավորներ -Քրիստոսի»⁵:

3 «Էջմիածին», 2000, Ա., էջ 57:

4 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նաբրևրի պաշտոնական (1999-2009 թթ.), Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 433:

5 «Էջմիածին», 2000, Ա., էջ 57:

Էկոմենիկ հարաբերությունների և միջեկեղեցական համագործակցության ոլոր-
պում մեծապես կարևորելով **ինքնության** և **այլության** փոխհարաբերության դերը՝
Գարեգին Բ. Վեհափառը աստվածաբանական այդ ըմբռնման դիրքերից անդրադառ-
նում է նաև Էկոմենիզմի դերի գնահատմանը: Նիմնահարցի վերլուծությունը Նայոց Նայ-
րապետին բերում է այն հետևություն, որ Էկոմենիզմի ճշմարիտ ոգու արտահայտությու-
նությունից և հիմնարար փարբերից մեկը «Եկեղեցու հավաքական ուժը, բարոյական
հսկայական հեղինակությունը և ցանկացած խոչընդոտ հաղթահարելու նրա ներուժա-
կությունն» է, ինչը Վեհափառի համոզմամբ՝ նոր ու խոստովանալից հեռանկար է բացում
եկեղեցիների առջև «որպեսզի մենք՝ իբրև Եկեղեցիներ, **մեր ընդհանրությունների
շեշտադրման ճանապարհով ընդառաջ ելնենք ժամանակի մարտահրավերնե-
րին**»⁶: Ուշադրության կենտրոնում պահելով Էկոմենիկ հիմնախնդիրների հավասա-
րակշռված մեկնաբանությունը՝ հետևողական մոտեցմամբ վերլուծաբանը հիմնավորում
է աստվածաբանական այն տեսակետը, որ եկեղեցիների **միությունը** արմատապես
հակադիր է **եկեղեցիների միաձևության** անհերթելի ըմբռնմանն այն պարզ պար-
ճառով, որ **քրիստոնեական ընդհանրական հավաքի նրբերանգային փարբե-
րությունները կայացած իրողություն են**: Այդ դիրքերից էլ նա հռչակում է Էկոմենիզ-
մը բնութագրող կարևորագույն այն հիմնադրույթը, որ «**Սիրո և փոխգործակցությու-
նի պարաստրականությունն է Էկոմենիզմի ճշմարիտ ոգին, որով գործնում
է Քրիստոսի Եկեղեցու հավաքական ուժը և բարոյական հեղինակությունը, որով ավելի
գորավոր ու պրոդաբեր պիտի լինի նաև քրիստոնեական Եկեղե-
ցիների մեկ առաքելությունը**: Մենք հավատում ենք, որ քրիստոնեական Եկեղեցիների
սերտացող հարաբերությունները նոր հեռանկար ու հնարավորություններ են բացելու
միասնաբար գործելու՝ հանուն ամենուր խաղաղության հաստատման, հանուն ավելի մի
լավ աշխարհի կառուցման»⁷: Միաժամանակ Էկոմենիկ և միջեկեղեցական երկխոսությու-
նությունը կարևորելով նաև այն տեսանկյունից, որ «**Քույր եկեղեցիների համագոր-
ծակցությունը մեր ժամանակների հրամայականն է**»⁸, Գարեգին Բ. Վեհափառը
պարզաբանում է նաև, որ այդ համագործակցությունը խորքում ունի քրիստոնեական
գործակցության գաղափարը, որի պարճառով ամեն մի Էկոմենիկ և միջեկեղեցա-
կան հարաբերություն ամենից առաջ «նշանակում է փոխադարձ սեր, վստահություն և
եղբայրական համագործակցություն»⁹:

6 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նաբրևրիթ պաշտոնական, էջ 431(ընդգծումը՝ Ա. Ք.):
Մեկ այլ առիթով Վեհափառը հավատում է նաև. «Մենք հավատում ենք քույր մեր Եկեղեցիները միմյանց
կապող եղբայրական սիրո գործությանը, և այսօր եկել ենք միասնաբար աղոթելու, որ արարչագործ,
երկնասարգև սերը ընդգրկի մեր հավաքի ժայռի վրա հիմնված բոլոր Եկեղեցիները և շաղախը դառնա
նրանց միության: Մենք հավատում ենք, որ Ձեր Եկեղեցու հիմնադիր Ավետարանիչ Սուրբը և մեր Եկեղեցու
հիմնադիր Սրբազան երկու Առաքյալները բարեխոս են առ Աստված, որ Տերը պահպանի և անսայթաք պահի
քրիստոնեական բոլոր Եկեղեցիներն իրենց առաքելականության մեջ: Աղոթում ենք նաև, որ Ավետարանի
բոլոր շարունակի փարածվել աշխարհում, և իրականանա Սուրբ Մարկոսի արձանագրած Քրիստոսի խոսքը.
«Բայց նախ պարզ է Անտարանս քարոզել», «Էջմիածին», 2000, Ժ., էջ 6:

7 «Էջմիածին», 2004, Զ., էջ 9 (ընդգծումը՝ Ա. Ք.):

8 «Էջմիածին», 2000, ԺԱ., էջ 6 (ընդգծումը՝ Ա. Ք.):

9 «Էջմիածին», 2000, ԺԱ., էջ 6: Այս տեսանկյունից Էկոմենիկ սիրո ու հարգանքի խոսուն վկայության է

Վեհափառ Նայրապետի համար «լինել մեկ եկեղեցի» նշանակում է «Քրիստոսի սիրո մեջ լինել համախումբ եւ համախորհուրդ»՝ «որպես անդամներ Քրիստոսի մեկ եւ նույն մարմնի»¹⁰։ Այդ ամենի հիման վրա առաջադրվում է էկումենիկ աստվածաբանության Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի հայեցակարգը բնութագրող մեկ այլ առանձնահատկություն եւս. ցանկացած եկեղեցի հաղթանակում ինքնորոշված է ինքնության եւ այլության ըմբռնման հարցում, որի դիրքերից հռչակվում է այն հավաքամբը, թե իրական էկումենիզմի եւ եկեղեցիների գործակցության շնորհ պետք է կառուցվի քրիստոնեական եղբայրության, Քրիստոսի Եկեղեցու միասնականության գաղափարի վրա նաեւ այն կապակցությամբ, որ միասնականության « **կոչը հարազատ է Մեր սրբին, քանզի այնպեղ քննում ենք Ավետարանի ոգին՝ սիրո եւ եղբայրության ամենահաղթ ոգին, որի առջեւ անգոր են եւ անուժ ամեն խոչընդոտ ու արգելք**։ Քրիստոնեական Եկեղեցիների միասնությամբ ու միմյանց գորակցությամբ, հավաքում ենք, որ նոր՝ երրորդ հազարամյակում առավել արգասավորվելու է աստվածահապար ու առաքելաշավիղ առաքելությունը Քրիստոսի բազմանդամ Սուրբ Եկեղեցու»¹¹։ Շարունակելով էկումենիկ եւ միջեկեղեցական հարաբերությունների իր ըմբռնումների պարզաբանումը՝ Նայոց Նայրապետն ընդհանրացնում է. «**Մեզ համար սիրո եւ փոխօգնության այս պարաստակամությունն է էկումենիզմի ճշմարիտ ոգին**»¹², որի քրամաբանական շարունակությունն ու օրգանական լրացումն էլ հանդիսանում է այն հավաստումը, թե «Մենք հավաքում ենք մեր Քույր եկեղեցիները միմյանց կապող եղբայրական սիրո գործությանը, եւ այսօր եկել ենք միասնաբար աղոթելու, որ արարչագործ, երկնապարզեւ

հարկապես Նայ եւ Կաթողիկ եկեղեցիների պետքի համարեղ հայրաբարությունը, որ մասնավորաբար հավաստվում է. «Մենք նաեւ աղոթում ենք, որ աշխարհով մեկ, որ Նայոց եւ Կաթողիկ Եկեղեցու անդամները ապրում են կողք-կողքի, բոլոր ձեռնադրված սպասավորները, կրթավորները եւ հավաքացյալները «Զմիմեանց բեռն բարձեք եւ կարարեցեք զօրենս Քրիստոսի» (Գաղատ. Զ. 2)։ Նրանք փոխադարձաբար թող միմյանց զորակցեն եւ օգնեն՝ կապարելապես հարգելով յուրաքանչյուրի յուրահատուկ ինքնությունը եւ եկեղեցական ավանդությունները, խառնափելով իրար ճնշելուց. «Այսուհետեւ միևեղեռ ժամանակս ի ձեռս է, գործեսցուք զբարիս առ ամենեւեմ, մանաւանդ առ ընդանիսն հաւաքոց» (Գաղատ. Զ. 10)», «Էջմիածին», 2000, ԺԱ., էջ 12:

10 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նալբուրի պաշտոնականը, էջ 429:

11 «Էջմիածին», 2000, ԺԱ., էջ 8 (ընդգծումը՝ Ա. Բ.): Այս համարերսում պարզապես անհնար է չնկատել, որ Գարեգին Բ. Նայրապետի համար «իրական էկումենիզմի եւ եկեղեցիների գործակցության» կիմնախնդիրը ամենեւին զուր աստվածաբանական-քննական հերաքրքրություն չէ, այլ՝ **գործունեության ոգի**: Ու թեւեւ այդ պնդման վկայությունները բազմաթիվ են, սակայն սահմանափակվենք հետեյալ վկայակոչումներով: Նովիանեն-Պողոս Բ. Պապի հեր հանդիպման ժամանակ Նայոց Նայրապետը նշում է. «Փա՛նք Բարձրալին, որ Մենք՝ 132-րդ գահակալը Աստվածակառույց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, երջանիկ առիթն ու պարբերությունն ունենք խաղաղության համբույր փոխանակելու Ձերդ Սրբության հետ եւ այսպեղ՝ Նոմի սրբում, մեր այս հանդիպումով հավաստելու Ս. Թադեոսի եւ Ս. Պետրոսի՝ մեր երկու Առաքելահապարա Աթոռների եղբայրությունը» («Էջմիածին», 2000, ԺԱ., էջ 7) եւ մանրամասնելով այդ մտքեցումը՝ հռչակում է. «Եւ Մենք՝ Նայրապետ Նայոց, ուրախ ենք, որ քրիստոնեական եղբայրության, Քրիստոսի Եկեղեցու միասնականության այդ շեփորածայրը հնչում է նաեւ Կաթողիկ Եկեղեցու կենտրոնից՝ Վատիկանից, նրա շնորհագարդ գահակալի սրբից ու հոգուց եւ ցի կարող չարձագանքել աստվածաշնչական Արարարի նայվածքի փակ փրփուղ Նայսաքան աշխարհում, որը դարեր շարունակ եղել է եւ այսօր էլ է՝ քրիստոնեական մշակույթի հավաքարհմ ու անհոգնաբեկ սահմանապահը» (անդ, էջ 7-8):

12 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նալբուրի պաշտոնականը, էջ 431(ընդգծումը՝ Ա. Բ.):

սերը ընդգրկի մեր հավաքի ժայռի վրա հիմնված բոլոր Եկեղեցիները, և շաղախը դառնա նրանց միության»¹³:

Անվտանգության համագործակցության որակով հանդես եկող այդ փեսականի դիրքերից անդրադառնալով «Էկումենիզմի ճշմարիտ ոգու» մեկնաբանությանը՝ Նայրապետը շեշտադրում է փոխադարձ հարգանքի և հանդուրժողականության վրա հիմնված **երկխոսության** դերը և Էկումենիզմի էությունը բնութագրում է որպես **միության շարժում**: Այդ պարզաբանում է նաև, որ նրա կողմից Էկումենիկ հարաբերությունների էությունը բնութագրվում է որպես եկեղեցիների միջև առկա **ընդհանրությունների շեշտադրում**, որպես հանուն ավելի մի լավ աշխարհակարգի «**աղոթքների և ձայների միախառնում, ձեռք ձեռքի ագուցված համագործակցություն**»¹⁴: Եւ որպես այդպիսին Վեհափառ միջեկեղեցական հարաբերությունների ոլորտում մասնակցում է Նայ եկեղեցու գործունեությունը, քանի որ «Ինչպես պարսպանության ընթացքում, այսօր էլ Նայ եկեղեցուն բնորոշ է Էկումենիկ ոգին, ըմբռնումն ու կեցվածքը, որը հաստատվել է ներառյալ մեր հայրապետներն իրենց եղբայրասեր գործունեությամբ»¹⁵: Այդ ամենը վկայում են, որ անվերապահ մերժելով Էկումենիզմի և եկեղեցական միության հիմնահարցը միաձեռության ոլորտում դիտարկելու անհերթելի փաստերը՝ Գարեգին Բ. Նայրապետն այն դիտարկում և արժևորում է բացառապես որպես եկեղեցական ավանդության պահպանության դիրքերից հարաբերություն Աստծու հետ: Եւ այդ մոտեցումն ամրագրում է հետևյալ տողերով. «Շնորհակալ ենք, Տեր, որ այսօր, նոր դարասկզբին հավաքակից մեր եղբայրների հետ **Էկումենիզմի դրոշի ներքո ի մի հավաքեցիր մեզ, և մենք միաձուլել ենք առ Աստված մեր աղոթքները**»¹⁶: Մեկ անգամ եւս հավաստելով Էկումենիզմի և միջեկեղեցական գործակցության այդ ըմբռնման «ներքին կարարությունը»՝ հավելում է. «Այս ըմբռնումով աղոթենք Նարուցյալ Փրկչին, որ գորացնի մեր մեջ փոխադարձ սիրո, եղբայրական վերաբերմունքի ոգին՝ ողջագործելու համար Քրիստոսի խաղաղությամբ և խոստովանելու հաղթական Իր Նարության մեր հավաքը»¹⁷:

Այդ ամենին գուրբնթաց Նայոց ընդհանրական Նայրապետն Էկումենիզմի էությունը մեկնաբանում է որպես հարաբերություն, ավելի սպույզ՝ **սեփական ինքնության պահպանման դիրքերից հարաբերություն այլ եկեղեցիների հետ**: Այս պարա-

13 «Էջմիածին», 2000, Ժ, էջ 6:

14 Տե՛ս Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նարնուրի պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 431 (ընդգծումը՝ Ա. Բ.): Նայոց ընդհանրական Նախապետը քույր եկեղեցիների «ձեռք-ձեռքի ագուցված համագործակցության» գնահատելի օրինակ է համարում հայ-կաթոլիկյան եկեղեցական հարաբերությունները, ինչը կարելի է հավաստել նրա հետևյալ պնդմամբ. «Եղբայրական Մեր սերն ու երախտագիտությունն ենք բերում բոլորիդ, մասնավորապես՝ սիրելի Կաթոլիկ Բյուրիզին՝ Նայ եկեղեցու զավակիս նկատմամբ ցուցաբերած հայրական հոգածության համար: Քրիստոնեական Եկեղեցիների սիրով գործակցության սերտացման ուղղությամբ իմաստնազարդ Կաթոլիկ Բյուրիզի ջանքերը Վիեննան դարձրեցին Էկումենիկ երկխոսության կենտրոն: Շնորհիվ նրա՝ կյանքի կոչվեց այսօր «Pro Oriente» Էկումենիկ կազմակերպությունը՝ արգասավոր երկխոսություն սկսելով Նին Արևելյան եկեղեցիների հետ (ընդգծումը՝ Ա. Բ.)», «Էջմիածին», 2001, Ժ-ԺԱ, էջ 30:

15 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նարնուրի պաշտոնականը, էջ 451:

16 «Էջմիածին», 2001, Ե., էջ 37:

17 «Էջմիածին», 2001, Ե., էջ 37:

գայում եւս նրա ըմբռնումների համար մեկնակերպայինը Աստծու Կամքն է եւ աստվածաշնչական պարզամը (Յովհ. ԺԵ. 16-17): Ահա թե ինչու հիմք ընդունելով միջեկեղեցական հարաբերությունների եւ Էկումենիզմի էությունը կապարեկապես բնութագրող այդ պարզամը՝ նա ընդհանրացնելով հռչակում է. **«Մեր Եկեղեցու առաքելության ճանապարհին մեծապես կարեւորում ենք նաեւ Էկումենիկ ոգով սերտ հարաբերությունները քույր Եկեղեցիների հետ»**¹⁸: Ընդ որում, նա պարզաբանում է նաեւ, որ «Իր ազգային բնույթով հանդերձ՝ Նայ Եկեղեցին ջերմ ջարդագովն է քրիստոնեական Եկեղեցիների Էկումենիկ համագործակցության, եւ Մենք մեր ժողովրդի հետ ուրախ ու մխիթարված ենք՝ փնտնելով, որ «Միություն ի կարեւորս, ազատություն յերկրայականս եւ սէր յամենայնի» հիմքերի վրա օրավուր գորանում է քրիստոնեական Եկեղեցիների Էկումենիկ ոգին»¹⁹: Վեհափառ Նայրապետը մեծապես գնահատում է նաեւ Քույր եկեղեցիների կողմից իրական Էկումենիզմի եւ եկեղեցական գործակցության անուրանալի դրսևորումները եւ իբրեւ այդպիսին վկայակոչում է Նայաստանում քրիստոնեության պերականացման 1700-ամյա հոբելյանի նկատմամբ Քույր եկեղեցիների վերաբերմունքը: Նամաքրիստոնեական նշանակություն ունեցող այդ իրադարձությունը որակելով «անշահախնդիր գործակցության իրական եւ ամբողջական դրսևորում»՝ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը հավաստում է, որ դրանով իսկ «Մեր Եկեղեցու փոքր վերածվեց համաքրիստոնեական ուրախության, քանզի ի Քրիստոս մեկ ընդամենի անդամներ ենք՝ նույն առաքելությամբ, քանզի «ունիմք գնոյն հոգի հաւարոց» (Բ. Կորնթ. Դ. 13)»²⁰:

Նայոց Նայրապետը նաեւ պնդում է, որ «քրիստոնեական Եկեղեցիների Էկումենիկ ոգին» **արմատապես մերժում է միապարրության ամեն մի ձգվում**, հեպեուաբար՝ նաեւ եկեղեցիների առկա փառքերությունների վերացման ցանկացած փորձ: Անվերապահ մերժելով այդ եւ նման թյուրըմբռնումները՝ նա պարզաբանում է, որ իրական Էկումենիզմը չի խաթարում եկեղեցիների ինքնությունը, չի ձգվում նրանց այլությունը վերածել գորշ միաձեւության եւ, բնականաբար, չի հանգում նաեւ եկեղեցիների միջեւ «սոսկական համաձայնություն» ձեռք բերելուն: Նա համոզված է, որ Էկումենիզմի իրական ոգին արքայապարզվում է «սէր յամենայնի» բանաձեւմամբ, քանի որ «Քրիստոս սիրով է շաղախում Իր Եկեղեցու ամեն մի քարը եւ կառուցում այն՝ Սուրբ Նոգու պարգեւած սիրո միջոցով մեզ միացնելով Իրեն՝ իբրեւ Իր մարմնի անդամներ: Քրիստոս, որպէս սիրո գերագույն օրինակ, միմյանց սիրել մեզ ավանդեց, Իր Եկեղեցին հիմնեց որպէս երկնային սիրո

18 «Էջմիածին», 2004, Զ., էջ 8 (ընդգծումը՝ Ա. Բ.) :

19 «Էջմիածին», 2001, Ժ.-ԺԱ., էջ 32: Մեծապես կարեւորելով Էկումենիզմի նման ըմբռնումը՝ Վեհափառը նաեւ հավելում է, որ Նայ Եկեղեցին Էկումենիզմի ոգու նկատմամբ ունեցել է եւ ունի **իր անփոփոխ ու ավանդական մոտեցումը**, որով շարունակում է առաջնորդվել նաեւ մեր օրերում, եւ որ Նայ Եկեղեցին միշտ էլ ցանկացել ու ձգարել է եղբայրական հարաբերություններ պահպանել բոլոր Եկեղեցիների հետ (փնտն **Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց**, Նաբրեփր պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 482): Եւ ջարդագովելով աստվածային սիրո վրա հենված Էկումենիկ գործկակերպը՝ հավելում է. «Մենք աղոթում ենք, որ Աստծո ճշմարտության հոգին, սիրո եւ արդարության հոգին աշխարհի հետ լինի, **Տերը օրինի բարի կամքի, եղբայրության ու համագործակցության բոլոր ճանապարհները** (ընդգծումը՝ Ա. Բ.)», «Էջմիածին», 2005, Զ., էջ 17:

20 «Էջմիածին», 2001, Ժ.-ԺԱ., էջ 32-33:

հարկ երկրի վրա, որպեսզի մարդկային ցեղի որդիներս որդեգրության շնորհով այդ մեծ քան հարգակները լինեն: Եվ եթե այդ ընտանիքի «մի որդեւ անդամ ցավ զգա, նրա հետ ցավ զգան բոլոր անդամները, և եթե մի անդամը փառավորվի, նրա հետ ուրախանան բոլոր անդամները» (Ա. Կորնթ. ԺԲ, 26)²¹: Էկումենիզմի և միջեկեղեցական հարաբերությունների այդօրինակ վավերագիր պետք է համարել Հռոմի Հովհաննես-Պողոս Բ. Պապի և Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի համադրող հայտարարությունը, որ մասնավորապես ասվում է. «Կաթողիկե և Հայոց Եկեղեցիներն ունեն միմյանց հարգելու երկար մի փորձառություն, որպես միմյանց ամբողջացնող, բան թե հակասող նկատելով իրենց զանազան աստվածաբանական, ծիսական և օրինական ավանդույթները: Մեր հասարակ բաղձանքն է միմյանց հետ փոխանակված այս բազմաթիվ կերպերը և միմյանց միջև կայացած մոտեցումները բարելավված և հզորացած պետանել»²²:

Փաստական նյութի վերլուծությունը վկայում է, որ Գարեգին Բ. Հայրապետը Էկումենիկ երկխոսությունն իմաստավորում է մեկ այլ պետականությունից ևս, որում առաջնային է համարում «հոգեւոր գործակցությունը»: Այդ կապակցությամբ նա կոչ է անում վերականգնել «անպարտ թանավեճերից», որոնք լուրջ խոչընդոտ են իրական գործակցության և բնականոն հարաբերությունների ծավալման գործում և այդ հիման վրա նման վեճերը որակում է որպես «միության ու համագործակցության ճանապարհի» անհարիր գործոններ: Այդ ըմբռնման դիրքերից նա հիմնավորում է, որ Էկումենիկ գործընթացներում դավանաբանական տարբերություններն ամենեւին խոչընդոտ չեն երկխոսություն հաստատելու գործում, ինչը Վեհափառ պարզաբանում է նրանով, որ «ի Քրիստոս մեկ ընտանիքի անդամներ ենք՝ նույն առաքելությամբ, բանգի «ունիմք գնոյն հոգի հաւարոյ» (Բ. Կորնթ. Դ. 13)²³: Նա պարզաբանում է, որ միության շարժում լինելով՝ Էկումենիզմի հիմքում ընկած է աստվածաբանական այն համոզմունքը, որ «Հավատի մեր մեկությունը այն կարևորն է, որ առանձնահատկություններով հանդերձ միավորում է մեր եկեղեցիները նույն առաքելության շուրջ»²⁴: Համոզված, որ Էկումենիզմի իրական ոգին իսպառ բացառում է ցանկացած մրցակցություն՝ Հայոց Հայրապետը պնդում է, որ Էկումենիզմի և միջեկեղեցական գործակցության հիմքում պետք է ընկած լինի սիրո վկայությունը, որովհետև «Միտք և փոխգործակցության պարզաստիքայնությունն է Էկումենիզմի ճշմարիտ ոգին, որով գործանում է Քրիստոսի Եկեղեցու հավասարակշռ ուժը և բարոյական հեղինակությունը,

21 «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 23: Մեկ անգամ ես հավաստելով Էկումենիզմի և միջեկեղեցական հարաբերությունների նկատմամբ Հայ Եկեղեցու անփոփոխ դիրքորոշումը, Վեհափառ Հայրապետը փաստում է. «Իր ազգային բնույթով հանդերձ՝ Հայ Եկեղեցին ջերմ ջարագովն է քրիստոնեական Եկեղեցիների Էկումենիկ համագործակցության, և Մենք մեր ժողովրդի հետ ուրախ ու մխիթարված ենք՝ պետանելով, որ «Միության ի կարևոր, ազատություն յերկրայական և սեղ յամենայնի» հիմքերի վրա օրավուր գործանում է քրիստոնեական Եկեղեցիների Էկումենիկ ոգին՝ ի խնդիր մարդկության առաջ ծառացած հիմնախնդիրների բարվոք վճռման և հանուն աշխարհի ապահով ու խաղաղ գալիքի»։ «Էջմիածին», 2001, Ժ.-ԺԱ., էջ 32:

22 «Էջմիածին», 2000, ԺԱ., էջ 11(ընդգծումը՝ Ա. Բ.):

23 «Էջմիածին», 2001, Ժ.-ԺԱ., էջ 32:

24 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Հարերկրի պաշտոնական, էջ 449 (ընդգծումը՝ Ա. Բ.):

որով ավելի զորավոր ու պրոդաքեր պիտի լինի նաև քրիստոնեական Եկեղեցիների մեկ առաքելությունը»²⁵:

Նարկ է նկատել, որ այս հարցում Վեհափառի մարբերի քրամաբանական ընթացքը միանգամայն հերետոքական է ու հստակ, քանի որ պարամականորեն բազմիցս հաստատվել էր հակառակ մոտեցման հավակնությունների ու «փաստարկներին» սնանկությունը: Այդ պնդումը կարելի է փաստել վերլուծաբանի հերևյալ քողերով. «Մեր խորին համոզումն է, որ դավանական փարբերությունները Քրիստոսի ընդհանրական Եկեղեցուց ներս մեր ընդհանուր պարմության անբաժան մասն են, որ ծագել են Աստվածային հայրնության խորբերը թափանցելու ձգտումներում միևնույն ճշմարտությունը ուրույն լեզվամբածողությամբ արտահայտելու իրողությունից, սակայն երբեք խոչընդոտ չեն Եկեղեցիների հաղորդութենական իրական կապի համար: Խոչընդոտ չեն և չպետք է լինեն նաև վարչական ինքնուրույնությունն ու նվիրապետական յուրահաղկությունը, որոնք, եթե միայն կամենանք, մեզ կարող են օգնել և ոչ՝ վնասել»²⁶: Էկումենիզմի այդ ըմբռնումը մեկ անգամ եւս փաստելով հայ հուրի և հոգևոր դասի նախանձախնդրությամբ և ջանասիրությամբ պահպանված ու անցյալից ժառանգություն սրացած «Նայ Եկեղեցու անկախությունը սրբությամբ պահպանելու» անփոփոխ դիրքորոշմամբ՝ Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսը հավելում է նաև, որ Նայ Եկեղեցին **աստվածաշնորհ ազատության և անկախության այդ ընկալումով հարգում է քույր եկեղեցիների համար նույնքան թանկ և նույնքան գնահատելի ինքնությունն ու առանձնահաղկությունը**²⁷:

Դա է պարճառը նաև, որ Աստվածաշնչական հիմնավորմամբ Նայոց Նայրապելյոր իր պարբրն է համարում մեկ անգամ եւս հավասարել, որ եկեղեցու գործունեության անփոփոխ ուղենիշը «Աստվածային Սերն» է և որ եկեղեցին «Սուրբ Նոգու պարգեւած սիրո միջոցով է ամբողջանում»: Այդ հիման վրա նա եզրակացնում է, որ Էկումենիզմի և միջեկեղեցական հարաբերությունների էությունը կարելի է և պետք է արտահայտել «սիրո վրա հենված սրբակցություն» բանաձևով, որովհետև «Սրբակցության այսօրինակ սիրանքը հիմնված է սիրո վրա և մերժում է ամենայն հակառակություն և արելություն, քանզի ամենատուր սերն է ընդհանրական սուրբ ընրանիքի ամուր պարվարը, Նորը, որդիներին և որդիներին միմյանց հեր կապող շաղախը»²⁸: Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը հավաստում է նաև, որ Էկումենիզմի էությունը որպես «աստվածային սիրո վկայություն» ըմբռնելու պարագայում «մենք հավաքացողն ենք Եկեղեցու իրական, խորհրդական միության: Նավաքացողն ենք նաև, որ Քրիստոսի Մեկ Եկեղեցու միութե-

25 «Էջմիածին», 2004, Ձ., էջ 9: Այդ մոտեցումը պարզաբանելով աստվածաշնչական վկայությամբ Վեհափառ Նայրապելյոր նաև հավաստում է, որ «Միությունը, որը բոլոր Եկեղեցիների բաղձալի երազանքն է, կարող ենք ունենալ, երբ մենք միմյանց մոտենանք ... որպես եղբայրներ, և մեզ համար միշտ առաջնորդող լինի Պողոս Առաքյալի խոսքը (Ա. Կորնթ. ԺԳ. 13)», «Էջմիածին», 2004, Ձ., էջ 21:

26 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նայրնրիք պաշտոնականը, էջ 485 (ընդգծումը՝ Ա. Բ.):

27 Տե՛ս Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նայրնրիք պաշտոնականը, էջ 485:

28 «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 23:

յունը հնարավոր է նախ և առաջ փնդական Եկեղեցիների մեջ միության վերահաստատումով (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Ք.)»²⁹։ Եվ ընդհանրացնելով Էկումենիզմի և միջեկեղեցական համագործակցության էությունը պարզաբանող այդ ըմբռնումները, ինչպես նաև ընդունելով այդ ամենի հիմքում ընկած աստվածային պարզամտների անվերապահ առաջնությունը, Գաբրելին Բ. Կաթողիկոսը հավաստում է. «Մենք հավատում ենք, որ քրիստոնեական Եկեղեցիների սերտացող հարաբերությունները նոր հեռանկար ու հնարավորություններ են բացելու միասնաբար գործելու՝ հանուն ամենուր խաղաղության հաստատման, հանուն ավելի մի լավ աշխարհի կառուցման»³⁰։

Էկումենիզմի նկատմամբ Վեհափառի մտերցումների էական ու բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ հիմնահարցի ամբողջական պարկերը ներկայացնելու միպոմով նա Էկումենիկ հարաբերությունները գնահատում է աստվածաբանական երկխոսությունների համափրկմամբ։ Այս հարցում վերլուծաբանի հավատարմքն այն է, որ անհնար է իրական Էկումենիկ համագործակցություն ծավալել, եթե հարաբերվող կողմերի համար լիովին ընկալելի չեն միմյանց աստվածաբանական ու դավանաբանական փաբերությունները։ Առանց այդ էական գործոնների հաշվառման, գտնում է Նայոց Կաթողիկոսը, հնարավոր չէ համակողմանի հիմնավորված և ներքնապես ամբողջական ու կարաբայ հարաբերությունների ծավալումը։ Եւ նա արժանի գնահատումով է մտերնում հենց այդ փայի համագործակցությանը և գտնում է, որ նմանօրինակ պարագա է այն, որ «Տիրոջ ամենախնամ Աջի օրհնությամբ կանգնել ենք այսօր կողք կողքի՝ վկայելու և գորացնելու մեր Եկեղեցիների եղբայրական սերը և համագործակցությունը և հավատարիմ Եկեղեցու Նայրերի ավանդին ու սուրբ ժառանգությանը՝ մեր փաբերություններով և առանձնահատկություններով հանդերձ առավելաբար կարեւորելու այն, ինչը մեզ միավորում է»³¹։ Արժեքային այդ մտերցումը վերլուծաբանը փաստում է հարկապես Անգլիկան և Նայ Եկեղեցիների երկխոսության օրինակով և վկայում է, որ նրանք «մի շարք ոլորտներում եզակի հարաբերություններ ունեն, որոնք կարող են օրինակ հանդիսանալ մեր քայր Եկեղեցիների համար։ Ճշմարիտ է, որ մենք ոչ բոլոր հարցերում ենք համակարծիք՝ աստվածաբանական, մշակութային կամ հասարակական կյանքի, այնուամենայնիվ, մենք պետք է միշտ հիշենք, որ այն, ինչ միավորում է մեզ, ավելին է, քան այն, ինչ բաժանում է մեզ, և միության ոգին կարեւորն է միմյանց հետ մեր հարաբերություններում»³²։ Այդ ամենով Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսը Էկումենիկ շարժման էությունը արժեւորում է որպես Քրիստոսին պարկանելու զգացում և այդ զգացումից բխող հոգևոր գործակցության ու կարկերի ամրապնդում։ Եւ միանգամայն փրամաբանական է, որ այդ հիման վրա նա «Ճշմարիտ Էկումենիզմի ոգի» է համարում եղբայրական սիրտ վրա կառուցված եկեղեցական այնպիսի համագործակցություն, որի առանցքը կազմում

29 Գաբրելին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նարբնրի պաշտոնականը, էջ 485 (ընդգծումը՝ Ա. Ք.) :

30 «Էջմիածին», 2004, Ձ., էջ 9:

31 «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 19 (ընդգծումը՝ Ա. Ք.) :

32 «Էջմիածին», 2004, Ձ., էջ 21 (ընդգծումը՝ Ա. Ք.) :

է եկեղեցիները համախմբող «մեկ մարմնի անդամները լինելու հոգեւորագ զգացումը»³³, քանի որ վստահ է, թե միայն այդ ճանապարհով «հնարավոր պիտի լինի մեկնելոված ջանքերով արդյունավորել քրիստոնեական Եկեղեցիների առաքելությունը ի հանդիման ներկա հրամայականների»³⁴:

Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի քննախույզ հայացքից չի վրիպել չափազանց կարևոր այն պարագան, որ որոշակի սահմաններում էկումենիզմի ոգին պայմանավորված է նաև հասարակական գործոններով, որոնց ազդեցությամբ «Այսօր մեր ժամանակների արագընթաց զարգացումների մեջ հրապառ են ծնունդ առնող բնապահպանական, ընկերային, քաղաքական, բարոյական բազմապիսի հարցերը, աշխարհայնացման ընթացքները, երբ նվազում է ճշմարիտ հարգանքը մարդու հանդեպ, սերը՝ Աստծու հանդեպ»³⁵: Եւ քանի որ, նրա համոզմամբ, այդ հարցերում «Աստծու կամքն այլ է», նա կոչ է անում հանուն միասնության եւ համերաշխության հաստատման ապրել «խաղաղ, սրելոծագործ եւ արարումի կյանքով, Սուրբ Հոգուց մեզ պրված շնորհներով, Քրիստոսի սիրով եւ ավերարանական պարզամտներով», քանի որ վստահ է, որ արդի բնական եւ հասարակական մարտահրավերները «այլընտրանք չեն թողնում եկեղեցիների համերաշխ գործակցությանը՝ ի սեր ավելի լավ աշխարհ կերպելու մեր առաքելության իրագործման»³⁶: Վեհափառն այդ պարագաների առաջնությունը շեշտադրում է նաև այն կապակցությամբ, որ հասարակական գործոններով պայմանավորված՝ «անհանդուրժողությունն ու առճակատումները մարդկությանը շատ քառասույններ են պարծառել»։ Ահա թե ինչու բացասական այդ երևույթներին հակադարձելով իրական քրիստոնեական ըմբռնումը՝ նա հավաստում է. «Մենք աղոթող ենք, որպեսզի Տերը միշտ սիրո մեջ պահի ազգությունները եւ Եկեղեցիները բոլոր, որպեսզի համարել ջանքերով օրհնյալ դարձնեն ազգերի կյանքը այս երկրի վրա։ Ապահովեն խաղաղ, անվտանգ կյանքի օրեր բոլոր ժողովուրդներին, որպեսզի մարդիկ ապրեն՝ իրենց սրելոծագործ աշխարհների բարի վաստակը վայելելով եւ օրհնելով միշտ Աստծուն այն բոլոր բարիքների համար, որ Տերը պարգևում է մեզ՝ արարածներին»³⁷: Ընդ որում, այդ գործընթացում Վեհափառը մատնանշում է ոչ միայն հասարակական, այլև «Քրիստոնեական Եկեղեցիների առավել համախմբված եւ ջանադիր գործակցությունը, քանզի Քրիստոսի Սուրբ Եկեղեցին ընդգրկում համագործակցությամբ միայն ի վիճակի պիտի լինի ավելի մեծ կարողականությամբ ծառայելու աշխարհում խաղաղության հաստատմանը, մարդու եւ ազգերի, ընդհանրության, սոցիալապես խոցելի եւ անապահով խավերի իրավունքների պաշտպանությանը, ավերարանական արժեքներով կյանքի վերափոխմանը՝ ի սեր բարօր եւ երջանիկ աշխարհի կառուցման»³⁸:

33 Տե՛ս «Էջմիածին», 2004, Զ., էջ 18:

34 «Էջմիածին», 2004, Ե., էջ 9:

35 «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 20:

36 «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 23:

37 «Էջմիածին», 2005, Զ., էջ 46:

38 «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 20: Ինչպես փաստերն են վկայում, Վեհափառը համոզված է այդ ոգով կառուցված էկումենիկ հարաբերությունների արդյունավետության մեջ: Վկայությունը ԱՄՆ-ում հայ եւ քույր

Ընդհանրացնելով այդ ամենը՝ Ամենայն հայոց հայրապետը փաստում է, որ հայ Եկեղեցու համար առավել հոգեհարազատ է Էկումենիզմի ըմբռնման այդ ոգին, քանի որ բացառում է հոգևոր ու հասարակական գործոնները հակադրելու արարավոր մոտեցումները եւ, միաժամանակ, հարգանքով է մոտենում այդ հարցում Քույր եկեղեցիների ըմբռնումներին: Եւ քանի որ այդ մոտեցումը հավասարապես մերժում է նաև հակադիր մոտեցման անորոշ ու կասկածելի «վերլուծական հասարակությունների» առաջնության հավակնությունները, Վեհափառը հավաստում է. «Այս ըմբռնումը բխում է մեր Եկեղեցու սրբազան աւանդությունից ու մեր ժողովրդի պարմական փորձառությունից: Այս ոգով են կառուցվել մեր հարաբերությունները Քույր եկեղեցիների հետ: Մեր վկայության դաշտը Էկումենիկ հարաբերություններն են, որոնք Ի. դարի երկրորդ կեսից նշանավորվեցին ձեռքբերումներով միջեկեղեցական ու միջկրոնական հարաբերություններում՝ **հիմնված միմյանց փոքրություններն ընդունելու եւ հարգելու, միմյանց ճանաչելու, եղբայրական սիրով միմյանց օժանդակելու ու նեցուկ կանգնելու սկզբունքներին**»³⁹:

Համոզված, որ Տիրավանդ սիրո ուղին այսօր բարի պտուղներ է պարգևում մեզ՝ Էկումենիկ շարժման մեջ եւ բարեկամության կամուրջներ է ձգում փոքրեր ազգությունների ներկայացուցիչների միջեւ, Գաբրիել Բ. Վեհափառ հայրապետը իրավահավասար այդ հարաբերությունների ծավալումը կարևորում է նաև այն համապրեստում, որ «բազմաթիվ են հնարավորություններն այսօր՝ ավելի զարկ տալու փոխադարձ մեր հարաբերություններին եւ համապեղ վկայելու Մեր ժառանգած աստվածապետ պարզեցումները, ընթանալու միության փրկավանդ ճանապարհով»: Ահա թե ինչու հերթական անգամ նա հավաստում է այն իրողությունը, թե «հրամայական է Քրիստոնեական եկեղեցիների առավել համախմբված եւ ջանադիր գործակցությունը, քանզի Քրիստոսի Սուրբ Եկեղեցին ընդգրկում համագործակցությամբ միայն ի վիճակի պիտի լինի ավելի մեծ կառողականությամբ ծառայելու աշխարհում խաղաղության հաստատմանը, մարդու եւ ազգերի, ընդհանրությունների, սոցիալապես խոցելի եւ անապահով խավերի իրավունքների պաշտպանությանը, ավերարանական արժեքներով կյանքի վերափոխմանը՝ ի սեր բարօր եւ երջանիկ աշխարհի կառուցման»⁴⁰:

Վերլուծաբանը միաժամանակ նաև գգուշացնում է հնարավոր բացասական հետեւանքներից, քանի որ համոզված է՝ եկեղեցական ծառայության ոլորտում հոգևոր եւ հասարակական գործոնների հակադրությունը կամ աններդաշնակությունը կարող է անսուսափելիորեն հանգեցնել նորանոր շերտավորումների: Ահա այդ համապրեստում է, որ առաջնային նշանակություն է ձեռք բերում հոգևոր եւ հասարակական գործոնները

եկեղեցիների հոգևորականների մասնակցությամբ հանդիպմանը նրա հետևյալ խոսքերն են. «Աղոթական հարաբերությունների եւ փոխադարձ աշխատանքի արդյունքն է, որ այսօր ապրում ենք միասին անթաքույց սիրով լի Մեր եղբայրությունը: Մարտունակների եւ ամուր կամքի դրսևորման շնորհիվ հաղթահարեցինք շատ պարսկերեն, որոնք բաժան էին հանդիսանում Եկեղեցիների, երկրների ու թաղաքայինությունների միջև (ընդգծումը՝ Ա. Բ.)», «Էջմիածին», 2007, ԺԱ, էջ 57:

39 «Էջմիածին», 2006, Զ., էջ 15 (ընդգծումը՝ Ա. Բ.):

40 «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 19-20:

րի միջև «ներդաշնակ համակեցություն» հաստատելու հրամայականը: Իսկ նշված գործընթացներում անուրանալի է նաև եկեղեցու դերակատարությունը, քանի որ «Քրիստոսով սիրո և եղբայրության մեջ չպետք է տեղ գտնեն անհանդուրժողությունն ու առնակաբանները, որ մարդկությանը շարժառարկաներ են պարծառել: Այսօր էլ անհանդուրժողությունն ու առնակաբանները փորձության մեջ են պահում աստվածային արարչագործությունը՝ մարդկանց և մեզ շրջապատող աշխարհը՝ միջկրոնական անհամաձայնությամբ, պատերազմներով ու անաբեկչություններով, անարարելիության դրսևորումներով և աղքատության ու տառապանքի աղետների հեղեղանքներով: ... Այս չէ կամքն Աստուծո: Այս չէ կոչումը մեր: Բոլորիս ձգտումն է խաղաղ, սրբազան և արարչական կյանքով ապրելը՝ Սուրբ Հոգուց մեզ տրված շնորհները Քրիստոսի սիրով և ավերարանական պարգևներով ծառայելով միասնության և համերաշխության հաստատման համար՝ քանզի «ովքեր սիրում են Աստուծուն, ամեն ինչում գործակից են լինում բարիքի համար» (Հռոմ. Ը, 28)»⁴¹:

Եւս մեկ քայլ ավելին անելով Գարեգին Բ. Նայրապետը նշված գործընթացներում կարևոր իրադարձություն է համարում նաև **փոխադարձ հարգանքի վրա խարսխված միջկրոնական հանդուրժողականության և համագործակցության դերը**: Ե անհնար է չնկատել, որ այդ մտքեցումն առավել արդիական հնչեղություն է ձեռք բերում կրոն-հասարակություն փոխադարձ առնչությունների զարգացման ապագայաբանական մրակառույցների համադրությամբ: Ահա թե ինչու այդ ամենի ընդհանրացմամբ Նայոց ընդհանրական Կաթողիկոսը պնդում է. «Միջեկեղեցական հարաբերությունները հրամայական են Մեզ համար: Նայ Եկեղեցին, հանդուրժողականության և համագործակցության սիրո ոգով առեցուն, **քույր Եկեղեցիների հետ գործակցելու և այլ կրոնների ներկայացուցիչների հետ խաղաղ համակեցության իր հիմնվորը և հարուստ ավանդությամբ, շարունակելու է ներդրում ունենալ միջեկեղեցական և միջկրոնական հարաբերություններում**» զարկ տալով երկխոսությանն ու եղբայրությանը՝ քանզի սիրո և փոխադարձ հարգանքի վրա հիմնված հարաբերությունները վստահություն են ծնում, վերացնում են վախի և կասկածի գզացումները՝ մարդկանց մղելով հաշտության, անկեղծ և կառուցողական համագործակցության»⁴²:

Էկումենիզմի և միջեկեղեցական հարաբերությունների մասին Գարեգին Բ. Ամենայն Նայոց Նայրապետի մտքեցումներն անհնար է ամբողջապես գնահատել, եթե անդրադարձ չկատարվի նաև նրա Էկումենիկ գործունեությանը: Ինքնին հասկանալի է, որ հողվածի շրջանակներում դժվար է այս հարցն ամբողջությամբ ներկայացնել: Այդ իսկ պարծառով կանդրադառնանք Նայոց Նայրապետի Էկումենիկ գործունեության վաղ փուլին միայն:

Այդ տեսանկյունից արժեքային մտքեցման երակեր կարելի է համարել Նայրապետի՝ քննարկվող շրջանը բնութագրող հետևյալ հավաստումը. «Օրինյալ է Աստված, որ Մեր Տիրոջ և Փրկչի՝ Նիսուս Բրիստոսի Ս. Ծննդյան հոբելյանական 2000 թվականին,

41 «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 6-7:

42 «Էջմիածին», 2007, ԺԱ, էջ 57-58 (ընդգծումը՝ Ա. Բ.):

որպես Կաթողիկոս Ամենայն Տայոց, Մեր գահակալության առաջին փարոսն **առաջնորդեց Մեր քայլերը դեպի քրիստոնեական բույր Եկեղեցիներ՝ ողջագործումի, Մեր հոգևոր եղբայրների հեղ հաստատելու և զորացնելու մեր Եկեղեցիների դարավոր ամուր կապերն ու համագործակցությունը**»⁴³:

Վեհափառը նկարի ունի այն փաստը, որ դեռևս 2000 թ. հունվարին Ս. Երկիր անդրանիկ այցելության շրջանում Երուսաղեմում և Բեթղեհեմում Էկումենիկ հանդիպումներ է ունեցել նաև Սուրբ քաղաքի Բույր եկեղեցիների ներկայացուցիչների՝ հունաց Մեքրոպոլիս Կոստանդինի և Սիլվեստրոս արքեպիսկոպոսի, Լաբին Եկեղեցու ներկայացուցիչ Սալիմ Սայեդի և Վարիկանի ներկայացուցիչ Բաուֆ Նաժմարի, ինչպես նաև փոքի լաբին Պարթիարք Միշել արք. Սաբբահի, պապական նվիրակի, հույն կաթողիկոս առաջնորդ Լուիֆի Լահամի, Մարոնի արքեպիսկոպոս Պոլ Սայահի, ֆրանցիսկյան միաբանության ներկայացուցիչների, դավանակից Ղապի Եկեղեցու առաջնորդ Անրա Աբրահամի, եթովպական Եկեղեցու առաջնորդ Անրա Գարրիելի, ասորի Եկեղեցու առաջնորդ Մար Սևերիոս Մելքի Մուրադ եպիսկոպոսի, մալաբար, ինչպես նաև՝ Ռուս և անգլիկան Եկեղեցիների ներկայացուցիչների հեղ: Էկումենիկ հաստատությունների շրջանակներում Վեհափառ Տայրապետը հանդիպել է նաև Երուսաղեմում Լուբերական Եկեղեցու ներկայացուցիչներին, որոնք իրենց շնորհավորական բարի գգացումները արտահայտելու գոգրնթաց մարմանի են նաև այդ հանդիպման համաքրիստոնեական նշանակությունը, հավաստել են, որ «Վեհափառի այցելությունը կարևոր էր ոչ միայն հայ համայնքի, այլև բոլոր քրիստոնյաների համար»: Վեհափառն իր մասնակցությունն է բերել նաև քրիստոնյաների միությանը նվիրված մեկշաբաթյա աղոթքի սկիզբը խորհրդանշող Սուրբ Պողոս Տաճարի դռան բացման Էկումենիկ արարողությանը: Եւ միանգամայն փրամարանական ու օրինաչափ պետք է համարել այն, որ գնահատանքով անդրադառնալով Էկումենիկ այդ շփումներին, «Վեհափառն իր այս այցելությունը հոգևոր հարստություն համարեց ոչ միայն Սուրբ Տեղեր այցելության համար, այլև Բույր եկեղեցիների շփման առումով, և ասաց, որ ինքը Մայր Աթոռ է վերադառնում նրանց պատկերը պահած իր հոգում»⁴⁴:

Էկումենիզմի և միջեկեղեցական հարաբերությունների շրջանակներում Վեհափառ Տայրապետը 2000 թ. օգոստոսին իր մասնակցությունն է բերել նաև Մոսկվայի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու օծման արարողությանը և այդ հիշարժան առիթով հանուն աշխարհապիտո մեր ժողովրդի և որպես Ամենայն Տայոց Տայրապետ, Տաճարի լուսերգությանը լցուն կամարների ներքո ջերմորեն ողջունելով և շնորհավորելով Ռուս Եկեղեցու Ալեքսի Բ. Պարթիարքին, եկեղեցու բոլոր սպասավորներին և հանուր Ռուսիո հավաքավոր ժողովրդին հավաստել է. «Նամայն հայոց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Մեր սերն ու օրինությունն ենք բերել միախառնելու համաքրիստոնեական այս ուրախությանը, որի ճշմարիտ արտացոլանքն է շարականագրի խոսքը. «Ուրախ լիք, Սուրբ Եկեղե-

⁴³ «Էջմիածին», 2000, ԺԱ, էջ 13 (ընդգծումը՝ Ա. Բ.):

⁴⁴ Այդ հանդիպումների մանրամասները փնտ «Էջմիածին», 2000, Ա., էջ 33, 49, 56-62, նաև՝ «Էջմիածին», 2000, Ժ., էջ 60:

ցի... քանզի երկիրս երկինք եղևն այսօր վերստին քո նորոգմամբ»⁴⁵: Նա միաժամանակ -Քույր եկեղեցիների միջև հավասարագոր գործակցություն ծավալելու ջարագություն դիրքերից մեկ անգամ նա հավասարել է Էկումենիզմի իր ըմբռնումը. «Թող Բարձրալև Աստված օրհնի մեր սուրբ եկեղեցիների եղբայրությունը՝ ի փառս Իր անվան, ի շինություն իրենց նոր կյանքը կերպող մեր երկու ժողովուրդների ու երկրների»⁴⁶:

Էկումենիկ գործունեության ոլորտում ըստ էության նույն մոտեցումն է գերիշխում նաև Նայոց Նայրապետի՝ այլ եկեղեցիներ կատարած այցերի պարագայում: Այսպես, 2000 թ. հոկտեմբերին Ղապի Եկեղեցու հրավերով ժամանելով Ալեքսանդրիա, Գարեգին Բ. Վեհափառը մեծապես կարևորում է «Եկեղեցիները միմյանց կապող եղբայրական սիրո գործությունը» և, միաժամանակ, դրացիական այդ հարաբերությունների օրինակով ցանկություն է արտահայտում, որ «արարչագործ, երկնապարզև սերը ընդգրկի մեր հավաքի ժայռի վրա հիմնված բոլոր եկեղեցիները և շաղախը դառնա նրանց միություն»⁴⁷: Այդ նույն նպատակին է միավորվում նաև -Քույր եկեղեցու երկու հայրապետների ստորագրած համարել կոմյունիկեն, որպեսզի մասնավորապես շեշտվում է. «Մենք պարավորվում ենք ավելի քսեսանելի ու շոշափելի դարձնել Արևելյան Ուղղափառ Եկեղեցիների ընդհանրական պատկանող մեր երկու Եկեղեցիների քրեական, շրջանային և համաշխարհային մակարդակներով Էկումենիկ շարժման մեջ սերտ համագործակցումը»⁴⁸: Եւ ամենևին չսահմանափակվելով այդքանով ու իր Էկումենիկ համոզմունքները կյանքի կոչելու միտումով՝ այցի շրջանակներում Վեհափառ Նայրապետը հանդիպել է նաև Ալեքսանդրիայի Նույն Ուղղափառ Եկեղեցու Պետրոս Է Պատրիարքին, Ս. Մարկոս եկեղեցում համարել աղոթել են Նայ և Նույն եկեղեցիների հավաքացյալների, ինչպես նաև քրաքառաշրջանի խաղաղության հաստատման և ամրապնդման համար: Նայոց Վեհափառ Նայրապետը նաև գոհություն է հայտնել Աստծուն այն կապակցությամբ, որ իր գահակալության առաջին տարում ոչ միայն հնարավորություն է ընձեռել եղբայրական այցելությամբ հանդիպելու -Քույր եկեղեցիների պետերին և իր հարգանքը մատուցելու նրանց, այլև քրոքինել է ամրապնդել միջեկեղեցական այն կապերը, որոնք հաստատվել էին դեռևս իր երջանակափոխարակ նախորդները⁴⁹:

«Ի -Քրիստոս Էկումենիկ միություն հաստատելու» համարեքստում պետք է դիրարկել նաև նույն ամսին Եթովպիայի Թեոփիլոս Եկեղեցի կատարած Գարեգին Բ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի այցը: Գնահատանքով արձանագրելով -Քույր եկեղեցիների դրացիական հարաբերությունները, Նայրապետը Ադիս Աբեբան համարում է Նայ և Եթովպիական «Եկեղեցիների Էկումենիկ ոգու արտահայտության կարևոր կենտրոն» և միաժամանակ հավաստում է, որ Եթովպիա է ժամանել եկեղեցիների միջև հաստատված այդ «քարի» հարաբերությունները ծավալելու «ոգով և վճռականությամբ»: Մանրամասնելով այդ դիրքորոշումը Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը պարզաբանում է, որ եկե-

45 «Էջմիածին», 2000, Ժ., էջ 4:

46 Տե՛ս Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նաղընքի պաշտոնականը, էջ 465:

47 Տե՛ս անդ, էջ 454:

48 «Էջմիածին», 2000, Ժ., էջ 15-16:

49 Տե՛ս «Էջմիածին», 2000, Ժ., էջ 10:

ղեցիների միջև իրական էկոմենիկ ռզի արմարավորելն հրապարակա և անհրաժեշտ է ինչպես այն կապակցությամբ, որ «21-րդ դարը հոգևոր արժեքների առավել զորացման ու ծաղկման, ողջ աշխարհում հոգևոր կյանքի զարկ տալու շրջան է», այնպես էլ այն հրամայականով, որ այդ գործընթացում «պարտք կա մեզ վրա, Նին Արևելյան Ուղղափառ Եկեղեցիների վրա, որ առավել զորացնեն և սերպացնեն իրենց համագործակցությունը»⁵⁰:

Իրական էկոմենիզմի մեկ այլ ցայտուն դրսևորում է նույն թվականի նոյեմբերին Գարեգին Բ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի և Նոմի Նովիաննես-Պողոս Բ. Պապի հանդիպումը: Արժանին մատուցելով Նայ եկեղեցու ազգային և համաքրիստոնական դերի, ընդհանրական քրիստոնական ընդհանրություն Նայ եկեղեցու առաքելության, մշակութային գործունեության և այլ հարցերում Պապի և նրա ղեկավարած Կաթողիկ եկեղեցու դիրքորոշմանը՝ Գարեգին Բ. Վեհափառն իր երախտիքի խոսքում նշում է. «Ձերո Սրբություն, սիրեցյալ եղբայր ի Քրիստոս. հանուն Նայասարանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու Մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում սիրո ու հարգանքի այս խոսուն վկայության համար, որը նաև բարձրագույն գնահատականն է Նայ Եկեղեցուն, նրա ժառանգությանը, նահապարկություններով կերպված նրա պարմությանը»⁵¹:

Քրիստոնական աշխարհում Նայ Եկեղեցու դերի, ինչպես նաև Վեհափառ Նայրապետի էկոմենիկ գործունեության արժանահիշարակ իրողությունների շարքում պետք է նշել նաև 2001 թ. *փեյրովարին Եկեղեցիների Նամաշխարհային Խորհրդի կենտրոնաբերի կարարած Վեհափառի անդրանիկ պաշտոնական այցը*: ԵՆՏ պաշտոնական հյուրը լինելով, Նայոց Նայրապետը հանդիպումներ է ունեցել ինչպես ԵՆՏ գլխավոր քարտուղար Կոնրադ Ռայգերի, ԵՆՏ ընդհանուր քարտուղարության, այնպես էլ ԵՆՏ-ում Ուղղափառ եկեղեցիների ներկայացուցիչների հետ: Իրական էկոմենիզմի դերի և նշանակության շեշտադրությամբ Նայոց ընդհանրական Նայրապետը կարևորել է հարկապես ԵՆՏ-ի կողմից Նայասարանում իրականացվող ընկերային և բարեսիրական ծրագրերը: Էկոմենիզմի համահունչ ըմբռնումների ծիրում պետք է դիտարկել նաև մեկ ամիս անց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում աշխատանքն սկսած ԵՆՏ Նայասարանյան Կոորդինացիայի ղեկավարների տարեկան ժողովից առաջ Գարեգին Բ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի կողմից մասնակիցների ընդունելությունը և հանդիպման ժամանակ Վեհափառի գնահատանքի խոսքը, որով մատնանշվեց միջազգային եկեղեցական կազմակերպության՝ Նայասարանում տարիներ շարունակ իրականացրած կրթական, փարկային, գյուղատնտեսական և այլ ծրագրերի իրականացումը: Այդ գործընթացում Նայրապետը կարևորեց նաև միջեկեղեցական հարաբերությունների անհրաժեշտությունը: Այդ համարաբար Նայոց հոգևոր առաջնորդը մեծ գոհունակությամբ փաստեց հարկապես միջեկեղեցական հարաբերությունների և գործակցության ծախսման ցուցիչ այն

50 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նալընքի պաշտոնականը, էջ 457-458:

51 «Էջմիածին», 2000, ԺԱ, էջ 8:

*իրողությունը, որ Նայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակման 1700-ամյակի տոնակատարություններին անմասն չեն Քույր եկեղեցիների ներկայացուցիչները*⁵²:

Էկումենիկ և միջեկեղեցական բնականոն հարաբերությունների համալսարանում պերք է դիտարկել նաև 2001 թ. մարտի 1-ին Լոնդոնի Բրիտանական գրադարանում Նայ Եկեղեցու 1700-ամյակին նվիրված «Գանձերը՝ փառանքից» ցուցահանդեսի բացմանը Վեհափառ Նայրապետի մասնակցության փաստը: Ինչպես այս այցը լուսաբանող լրագրամիջոցներն են վկայում, Կաթողիկոսն իր հեղինակությամբ ոչ միայն արևմտյան այցելուների մոտ մեծ հեղափոխություն առաջացրեց հայ եկեղեցական արվեստի նմուշների և հայ քրիստոնեական մշակույթի համամարդկային արժեքների նկատմամբ⁵³, այլև նոր քայլ կատարեց Արևելյան և Արևմտյան եկեղեցիների միջև համագործակցության նոր հորիզոններ հաստատելու գործում:

Նույն միտումն է գերիշխում նաև 1700-ամյակի հորեղանակալ տոնակատարությունների առթիվ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին ժամանած Քույր եկեղեցիների պետերին ուղղված Վեհափառ Նայրապետի խոսքում, որտեղ մասնավորապես հավաստվում է, թե քույր եկեղեցիների առաջնորդների ներկայությունը կոչված է 1700-ամյակի ոգեկոչմանն «առավել հանդիսավորություն հաղորդելու և այն իր համաքրիստոնեական փարոքության մեջ արժանվույնս պանծացնելու»: Եւ մարմանշելով միջեկեղեցական համագործակցության ոլորտում նախկինում իր համարժեքը չունեցող այս իրողությունը՝ Գարեգին Բ. Վեհափառը մեկ անգամ եւս հավաստում է, որ «Մեզ համար սիրո և փոխօգնության այս պարզաստեղծությունն է Էկումենիզմի ճշմարիտ ոգին, որի ակա-նաբեր դարձանք Մեր այցերի ընթացքին, երբ եղանք Տերունական երկրում, Ռուսաստանում, Ռումինիայում, Եգիպտոսում, Եթովպիայում, Վրաստանում, Վարիկանում՝ ամենուր վայելելով հոգևոր մեր եղբայրների անկեղծ սերն ու հարգանքը: Զգացիր Եկեղեցու հավաքական ուժը, բարոյական հսկայական հեղինակությունը և ցանկացած խոչընդոտ հաղթահարելու նրա ներուժակությունը: Վստահ ենք, որ փոխայցելությունների ու շփումների շարունակականությունը նոր ու խոստովանալից հեռանկար է բացելու մեր առջև, որպեսզի մենք՝ իբրեւ Եկեղեցիներ, **մեր ընդհանրությունների շեշտադրման ճանապարհով ընդառաջ ելնենք ժամանակի մարտահրավերներին:** Մենք կարող ենք, որպես քրիստոնյա Եկեղեցիների առաջնորդներ, մեր աղոթքների ու ձայների միախառնմամբ, ձեռք-ձեռքի ագուցմամբ միասին գործել՝ հանուն ավելի մի լավ աշխարհի սրելծման»⁵⁴:

52 Տե՛ս «Էջմիածին», 2001, Բ.-Գ., էջ 23:

53 Մանրամասները տե՛ս «Էջմիածին», 2001, Բ.-Գ., էջ 14-15: Նայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու հորեղանակալ միջոցառումների շարքում Վեհափառ Նայրապետը արժանին է մատուցում նաև «Ֆինն ժողովրդի հյուրընկալ ոգուն» և հավաստում է. «Մենք խորապես զգացված ենք Ֆինն ժողովրդի հյուրընկալ ոգուց, որը հնարավոր դարձրեց Նկսինկիում կազմակերպել «Նայ Եկեղեցու գանձերը» խորագրով ցուցահանդես՝ նվիրված Նայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակման 1700-ամյակին», **Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց**, Նալբուրի պաշտոնական, էջ 451:

54 Տե՛ս **Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց**, Նալբուրի պաշտոնական, էջ 431 (ընդգծումը՝ Ա.Բ.):

Եւ համոզված, որ Էկումենիզմի եւ միջեկեղեցական հարաբերությունների ոլորտում Նայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակի համախումբ ոգեկոչման իրադարձությունը իմաստավորված է առ Աստված հավատով, քրիստոսասեր ընթացքով եւ եղբայրասեր գործելակերպի վկայությամբ, Նայոց Նայրապետը հռչակում է. «Այսօր առավել բերկրաշատ ենք եւ լեցուն միխրաբությամբ, քանզի աղոթաբույր այս Տաճարի կամարների ներքո, որպես մեկ ընտանիք, հավաքվել ենք քրիստոնեական եկեղեցիների անդամներս՝ միասնաբար ոգեկոչելու հիշատակը հայոց համագգային մկրտության, հավաքվել ենք միասնաբար աղոթելու առ Աստված՝ Նայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյա հոբելյանի առիթով»⁵⁵: Այդ նույն շարժառիթներով նա միաժամանակ երախտիքի խոսք է հղում առ Աստված. «Շնորհակալ ենք, Տեր, որ այսօր, նոր դարասկզբին հավաքակից մեր եղբայրների հետ Էկումենիզմի դրոշի ներքո ի մի հավաքեցիր մեզ, եւ մենք միաձուլվել ենք առ Աստված մեր աղոթքները: **Էկումենիզմի ոգին միշտ հարազատ է եղել Նայ Եկեղեցուն** եւ իր դասական ձևակերպումը գրել մեր Եկեղեցու մեծագործ կաթողիկոսներից Ներսես Շնորհալու կողմից դեռևս ԺԲ դարում. «Միություն ի կարևորս, ազատություն ի երկբանականս, սեր յամենայնի»: Այս ըմբռնումով աղոթենք Նարուցյալ Փրկչին, որ գորացնի մեր մեջ փոխադարձ սիրո, եղբայրական վերաբերմունքի ոգին՝ ողջագործելու համար Քրիստոսի խաղաղությամբ եւ խոստովանելու հաղթական Իր Նարության մեր հավաքը»⁵⁶:

Նամնապետով դժվար չէ նկատել, որ Էկումենիզմի եւ միջեկեղեցական հարաբերությունների Էության ըմբռնման եւ Էկումենիկ գործակցություն ծավալելու շրջանակներում Գարեգին Բ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսը համահունչ դիրքերից է հանդես գալիս նաեւ Միաժամաէջ Մայր Տաճարում Կ. Պոլսի Բարդուղիմեոս Բ Պապրիարքի, Անպիոքի եւ Նամայն Արևելքի Ասորի Ուղղափառ Եկեղեցու Իզնափոս Զաքքա Ա. Իվան Պապրիարքի, Ղպրի Ուղղափառ Եկեղեցու Շենուդա Գ. Պապրիարքի, Վրաց Ուղղափառ Եկեղեցու Իլիա Բ. Պապրիարքի, Նոմի Սրբազան Քահանայապետ Նովհաննես-Պողոս Բ. Պապի, Ֆինլանդիայի ավերարանական-լութերական Եկեղեցու պետ, Տուրկուի եւ համայն Ֆինլանդիայի Զուկկա Պաարմա արքեպիսկոպոսի եւ Քույր եկեղեցիների եւ այլ կրոնապետներին հղված Նայրապետական խոսքերում⁵⁷:

Այդ համապետքաբար թերեւս փխպական պետք է համարել Նոմի Նովհաննես-Պողոս Բ Պապին ուղղված Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի խոսքը, որտեղ Նայոց Նայրապետը մեկ անգամ եւս հավաստում է, որ Ս. Պապարագի համարելով արարողությամբ դեպի երկինք բարձրացող «Քրիստոսի Մեկ եւ բազմանդամ ընտանիքի գավակների աղոթքները» վկայությունն են ինչպես մեր ժողովրդի ուրախությանը «կաթոլիկ մեր եղբայրների եւ բույրերի խնդակից լինելու», այնպես էլ «մեր եկեղեցիների եղբայրական սիրո, բարի հա-

55 «Էջմիածին», 2001, Ե., էջ 38:

56 «Էջմիածին», 2001, Ե., էջ 37:

57 Մանրամասները տես Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նապրեմի պաշտոնական, էջ 435-452:

րաբերությունների»։ Մեկ անգամ եւս շեշտելով -Քույր եկեղեցիների ավանդական ըմբռնումների եւ այլության փոխադարձ հարգանքի հրամայականը, հավասարապես նաեւ հավասարելով իրական էկումենիզմի եւ միջեկեղեցական համագործակցության հրամայականը՝ հավաստում է. «Նավարի մեր մեկությունը այն կարևորն է, որ առանձնահատկություններով հանդերձ միավորում է մեր Եկեղեցիները նույն առաքելության շուրջ եւ կոչում՝ գործել սիրով միաբան ու միասնաբար»⁵⁸։ Վեհափառն իր պարզքն է համարում այդ համալսելիություն մեկ անգամ եւս պարզաբանել էկումենիզմի եւ միջեկեղեցական հարաբերությունների անբաժան փառքը հանդիսացող Եկեղեցու մեկության եւ այլության իր ըմբռնումը։ «Փառք ենք բարձրացնում առ Աստված, - այդ կապակցությամբ հավաստում է Նայոց Նայրապետը, - որ օրավուր նոր քայլեր է անում քրիստոնեական եկեղեցիների էկումենիկ համագործակցությունը՝ գորացնելու համար փոխհակացողության եւ համերաշխության ոգին -Բրիտանի Ընդհանրական Եկեղեցուց ներս։ Այս Աստվածահաճո նպատակին են ուղղված նաեւ Ձերդ Սրբության անդուլ ջանքերն ու անհոգնաբեկ այցելությունները»⁵⁹։

Եւ որպես այդ ամենի փրամաբանական եւ օրինաչափ ընդհանրացում՝ անհրաժեշտ ենք համարում վկայակոչել նաեւ էկումենիզմի եւ միջեկեղեցական հարաբերությունների նկատմամբ Նայ Եկեղեցու վերաբերմունքն ընդհանրացնող Վեհափառ Նայրապետի հետևյալ հավաստումը. «Մենք փոքր ազգ ենք, սակայն եկեղեցական հարաբերություններում մեր կեցվածքը բնորոշ է գորավոր եկեղեցիներին եւ գորավոր ազգերին։ Փոքր ազգերին բնորոշ է ամփոփված մնալը՝ պահելու համար իրենց արժեքները, իրենց ավանդությունները եւ պաշտպանելու իրենք իրենց, որից սակայն չեն վախենում ո՛չ մեր Եկեղեցին եւ ո՛չ էլ մեր ազգը։ Մեր կյանքն ու գործունեությունը բնորոշ է մեծ եւ գորավոր ուժեր ունեցող ազգերին։ Այդ ուժը մենք ստանում ենք Տիրոջից, Նրա հանդեպ ունեցած մեր հավատից։ Չենք կարող մեր ճանապարհը շարունակել, եթե այն Աստծո կամքը չլինի»⁶⁰։

58 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նալբուրի պաշտոնականը, էջ 449։

59 Անդ։

60 «Էջմիածին», 2007., ԺԱ, էջ 54-55 (ընդգծումը՝ Ա. Բ.) :

ՊԱՏՆԱՐԱՐԱՆԱԴԱՐԱՐԱԳԱՆ

ՊԻՏԵՐ ՔԱՌԻԻ

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂԹԱՄԱՐՅՈՒ ՍԻՐԱԾ ԷԱԿԻ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Րամեալ սիրով սիրա իմ ցրնծայ,
Հեռաստանէ առ քեզ խայտեայ,
Եւ ողջունեալ քեզ համբոյր տայ,
Սիրով ի սէռ քո կապեցայ . . .

Նաղեալ սիրա իմ յոյժ տոջորի,
Խանդաղակաթ առ քեզ լինի,
Սիրով կապեալ ընդ քեզ կապի
'Իայլ ի քեզնէ բաժանի':

Ոհ, թէ այն պահն, որ զքեզ տեսնէի,
Զաջդ տիրաշօշալի ես համբուրէի,
Ժամ մի դէմ երեսիդ աջօք հայէի,
Ապա զհոգիս մարմնոյս իմ աւանդէի²:

Սերը, մարդկային այդ ամենասուրբ զգացումը հայ միջնադարյան քնարեր-
գության հիմնական եւ գլխավոր նյութն է: Եւ Գրիգորիս Աղթամարցու դերն այդ
ասպարեզում միշտ մեծ է եղել եւ զգալի ազդեցություն է թողել հաջորդ սիրերգակ-
ների վրա: Հետեւաբար, հետազոտողների աշխատություններում նշանակալի տեղ
է զբաղեցնում նրա անունով հայտնի ստեղծագործությունների զեղարվեստական
քննարկումը: Իսկ նորագույն շրջանի մասին կխոսենք հետո՝ մանրամասնորեն: Այժմ
սակայն ցանկանում եմ ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել մի նոր փաստի վրա,
որ հայտնաբերել է հանգուցյալ հայագետ Ս. Մնացականյանը³: Խոսքը սիրերգերի
անդրանիկ ժողովածուի մասին է: Ինչպես արդեն հայտնի է, դրանում տեղ գտած բա-
նաստեղծությունները բաժանվում են երեք խմբի, որոնցից առաջինը բացառապես

1 Ն. Ալիսենան, Զաբարիա եպս. Գնունեաց եւ իւր տաղերը, Վիեննա, 1910, էջ 44, տող 20-23 եւ էջ 45, տող 36-39:

2 Այդ տողերը գրել է Հակոբ Թորթաթեցին ի պատիվ իր ուսուսիչ Հակոբ Այվաթեցու 1612-14 թվականներին.
տե՛ս Ն. Ալիսենան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, Վիեննա, 1921, էջ 174-75:

3 Ա. Մնացականյան, Միջնադարյան սիրերգերի նորահայտ անդրանիկ ժողովածուն եւ հայրենի
հարցը. «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության եւ բանասիրության», Երեւան, 1971, էջ 96-126. այսուհետեւ՝
Ա. Մնացականյան:

նվիրված է սիրո խնդրին: Այս խմբի բանաստեղծությունների մոտ կեսի հեղինակը Գրիգորիս Աղթամարցին է:

Հակառակ այն վիճաբանությանը, որ արձանվել է նրա բնագրերի վերծանման ընթացքում, հետազոտողները մեծ մասամբ հակված են Գրիգորիսի տաղերը վերագրել հեղինակի երիտասարդության շրջանին: Գիտենք, որ նա կաթողիկոսական աթոռ բարձրացավ 1512 թ., որից հետո մի քանի տարի մնաց Գրիգոր վարդապետի խնամքի տակ: Վերջինիս թելադրանքով երիտասարդ բանաստեղծը գրի է առել քերթվածներ, այդ թվում եւ Ս. Մարինոսի վարքը, որ հորինվել է 1516-ին.

Առ յտառս երջանիկ րաբունապետի՝
Գրիգորիոս անուն արթուն հըսկողի,
Քաջ հըռետոր անյաղթ փիլիսոփայի
Եւ երիցս երանեալ մեծ վարժապետի⁴:

Բայց հետո հասկանում ենք, որ սեւ ամպերը խավարեցրել են նրա երջանկության արեւը, եւ մեզ անհայտ ինչ-որ պատճառով վարդապետը հեռացել է իր աշակերտից: Ուստի, նա դիմում է «գանգատ» ժանրին, որով սովորաբար մերժված սիրահարն իր տրտունջն ու վիշտն էր արտահայտում, սիրուից գույթ ու կարեկցանք էր խնդրում: Այս կերպ Աղթամարցին ցույց է տալիս, թե հոգեկան ինչ ծանր վիճակում է գտնվում ինքը սիրած վարդապետի բացակայությունից ի վեր.

Իմ կեանքս է դառն ու դիժար,
Ողբամ ես միշտ եւ անդադար,
Մեղօք եմ վիրաւորեալ,
Անկեալ ի յախտ չարաչար⁵:

Իսկ երկրորդ աղերսանքը եզրափակում է մի շարք հետաքրքիր համեմատություններով: Բաբունապետը նմանեցվում է սիրամարգի, վարդի թփի, անուշահոտ խնկի եւ դրախտի ծառի: Սակայն սրանցից ոչ մեկը չի կարող պատկերել վարդապետին ըստ արժանվույն, ուստի եզրակացնում է, թե նա անմահն էւ անհամեմատելի է⁶:

Ճիշտ է՝ մեղքերը թվարկելիս բանաստեղծը հիշում է Աստվածածնին: Սակայն Մարիամին հասցեագրած նրա երեք տաղերը (թ. 12, 13, 14) կրում են ավելի ընդհանուր բնույթ եւ, իբրեւ այդպիսիք, չեն կարող հեղինակի ապրումների ծնունդ համարվել:

Այդ միջոցին նրա կյանքի խաղաղությունը խաթարվել էր այլ հոգսերով: Շահ Իսմայիլի մահից հետո խռովություն էր պայթել, եւ 1523-ին թվագրած մի բանաստեղծության մեջ Աղթամարցին հաղորդում է.

Հազարացիք օրինօք թիւր,
Զազգս խանձեն որպէս զիւր⁷:

4 «Գրիգորիս Աղթամարցի XVI դ.», աշխատ. Մ. Ավդալբեգյանի, Երևան, 1963, էջ 120. այսուհետեւ՝ «Գրիգորիս Աղթամարցի»:

5 «Գրիգորիս Աղթամարցի», էջ 156, տող 25-28:

6 Տե՛ս անդ, էջ 159:

7 Անդ, էջ 142:

Կաթողիկոսարանն անգամ վտանգի մեջ էր, եւ Գրիգորիսը, ինչպես նշում է նկատիչ Հովսեփ վարդապետին ուղղված ձոնում, ստիպված մի քանի տարի շարունակ թափառական կյանք է վարել՝ վանքից վանք տեղափոխվելով⁸:

Կաթողիկոսի գեղագիտական ճաշակի զարգացման եւ կրթության գործում նկատելի է Հովսեփի ավանդը: Սակայն, դատելով գովաբանության խոսքերից՝ կարելի է եզրակացնել, որ Կաթողիկոսը Հովսեփի հետ նույնքան մտերիմ չի եղել, որքան Գրիգոր րաբունապետի հետ: Հովսեփի բոլոր արժանիքները որոշակի են, առարկայական՝ առանց երեսակայական թռիչքի: Օրինակ՝ նա իմաստուն է, մաքուր հոգի ունի եւ այլն: Կարծես թե բանաստեղծը բովանդակությունը ստորադասել է ձեռին՝ թուղթը մշակելով տնակապ եւ՝ տողերի սկզբում «Գրիգորիսէ» եւ՝ վերջում «Յովսէփին է» ծայրակապեր ստեղծելով, որպեսզի ցուցաբերի քերթողական արվեստի ասպարեզում ձեռք բերած իր վարպետությունը:

Վաղ շրջանի ստեղծագործություններին հաջորդում է տաղերի մի շարք, որոնց կառուցվածքն ու տոնը շոշափելիորեն տարբերվում են նախորդներից: Եւ ամեն մեկում շեշտը դրված է ոչ այդքան ձեռի, որքան լեզվի ճկունության ու պատկերազարդության վրա: Եւ քանի որ նույն պատկերները արագափոխ նրբերանգներով կրկնվում են շարքի բանաստեղծություններում, ուստի արդարացի է դիտել դրանք որպես մեկ միավոր (վերոհիշյալ անդրանիկ ժողովածուի մեջ այդպես էլ երևում են):

Բոլոր ուսումնասիրողների հիացմունքն ու զարմանքը շարժելով՝ այս քնքուշ բանաստեղծությունները, սակայն բանասիրության նոր շրջանի մեջ տարակարծության առարկա են դարձել: Մեկնաբանության մի ճյուղավորումը պնդում է, որ դրանք գեղեցիկ կնոջ երկրպագության հուզված արտահայտություններ են: Չուպանյանը գրում է, թե «այս բանաստեղծությունները... երգում են կնոջ գեղեցկությունը եւ սիրո գորությունը...»⁹: Իսկ Աբեղյանը լուսաբանում է հետեւյալ ձեռով. «Իր անկեղծ ավյունով... շլացնում է ընթերցողներին, ինչպես եւ Աղթամարցին ինքը շլացած է եղել իր գեղուհու «աստվածային պատկերով»: Իսկույն երեսան է գալիս կրակոտ բնավորությունը, որ տարված է, հափշտակված է մի ճոխ անձից եւ ուզում է նկարել այն»¹⁰:

Ի տարբերություն այդ աշխարհիկ տեսությանը՝ «chercher la femme» բնաբանով, Ակինյանը հակամետ է Աղթամարցու հիշյալ շարքի մի քանի բանաստեղծություններին կրոնական գունավորում վերագրելու¹¹: «Գովեմ զքեզ մարմնով հրեշտակ» սկավաձքով ոտանավորի մասին նա գրում է, թե «բովանդակությւնը եկեղեցույ գովեստն է»¹²: Եւ արդարեւ տեղեր կան, որոնք թերեւս կարելի է այդպես հասկանալ: Սակայն բանաստեղծության այլ կետեր հերքում են այդ հայացքը, ինչպես արդեն ցույց

8 Տե՛ս անդ, էջ 183:

9 Արշակ Չուպանյան, *Les trouvères arméniens*, Փարիզ, 1906, էջ 199:

10 Մանուկ Աբեղյան, Հայոց ինն գրականության պատմություն, հ. Բ., Բեյրութ, 1969, էջ 411. այսուհետեւ՝ Մ. Աբեղյան:

11 Տե՛ս Ն. Ակինեան, Գրիգորիս Ա. կաթողիկոս Աղթամարի. կետանք եւ քերթուածները, Վիեննա, 1956. այսուհետեւ՝ Ն. Ակինեան:

12 Ն. Ակինեան, էջ 212.:

է տվել Մ. Ավդալբեգյանը: Վերջինս ճիշտ է նկատել, որ «Ադեն» բառը Գրիգորիսը պարզաբանում է «մերս եկեղեցի» ավելացումով¹³: Ուրեմն, քանի որ հեղինակը ոգեկոչում է դրախտի ծառի պտուղը՝ հարկ է ենթադրել, թե նա դիմում է ոչ թե հավատացյալ ժողովրդին, այլ անհատի, որի ինքնությունը քողարկում է «րաբուն» կոչական ձևին օգտագործելով:

Իսկ մնացած պատկերներին անդրադառնալիս Ալինյանը նկատում է, որ որոշ նկարագրություններ առավել բնորոշ են առնական դեմքին: Այդ նկարագրություններից առաջին հերթին պետք է նշել Հին Կտակարանի կերպարները՝ Հովսեփ Քանանացի (տաղ 2), Մեթ և Աբիսողոմ (տաղ 22), Միքայել Հրեշտակապետի (տաղ 13, 22), հետո՝ ռազմական տերմինաբանությունը, ինչպես «Ռազմիցս գլուխ զինուոր, զորանաս ի զորավարեն» (տաղ 19) և որսի թեման՝ «Առիւծ ի շամբի բազկօք զորաւոր... սարսափեն, դողան երէքդ բոլոր» և «քան զքաշ արծիւ բարձրագնաց ես» (տաղ 21):

Եթե սրանք կնոջ թեկնածությունը բացառում են, ապա ուրեմն տաղերն ո՞ւմ են հասցեագրված:

Ալինյանի կարծիքով դրանք ընծայված են տարբեր անձերի: «Դու ես արեգակ» տաղը հասցեագրված է Կաթողիկոսի եղբայրներից մեկին՝ Ամիր Գուրգենին կամ Սմբատին¹⁴, թեև թվում է, թե ուղղված է ավելի հեղինակավոր մեկին, որ նմանվում է Մեքայի և «ոսկի մետրասայի»¹⁵, մի արտահայտություն, որ հիշեցնում է թ. 10 տաղից քաղված հետևյալ տողը՝ «տուն իմաստության շինեալ ի յահել հօրի բազկէ»¹⁶: Նմանապես՝ «ես եմ ծարաւեալ, արբո՛ ինձ մի կաթ» տողն¹⁷ ավելի ծնողական, քան թե եղբայրական խնամք է ենթադրում:

«Դու դրախտ եղենայ» տաղը Ալինյանը համարում է Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու նկարագրությունը և «Գունդք չար այսոցն ի քէն հալածի» տողը մեկնաբանում է՝ կղզուց քրդերի փախստի արտահայտություն¹⁸: Սա նույնպես երկբայելի է, քանի որ այդ դեպքում «Դու սքանչելագործ քան զօրաւոր խաչ» տողն¹⁹ անիմաստ կդառնա: Բացի այդ՝ անդրանիկ ժողովածուի խմբագիրն առաջին մասը վերագրել է «գովասանաբար առ ոմն բաղձալիս»²⁰: Այսինքն՝ դրանք պետք է ընկալել որպես ցանկալի մարդուն, և ոչ առարկային կամ իրադարձությանը նվիրված ներբողներ: Եւ քանի որ նա մոտ է մեր հեղինակին թե՛ ժամանակով և թե՛ աշխարհյացքով, նրա խոսքը պետք է լուրջ ընդունել:

«Աստվածանկար պատկեր յօրինեալ ի յարարողէն» (տաղ 19) և «Դու ես յԱդինայ դրախտէն» (տաղ 17) սկսվածքով բանաստեղծությունները կապում են Ս. Անտոնի

13 «Գրիգորիս Աղթամարցի», էջ 70:

14 Տե՛ս Ն. Ալինեան, էջ ԸԼԸ.:

15 «Գրիգորիս Աղթամարցի», էջ 200:

16 Անդ, էջ 190:

17 Անդ, էջ 202:

18 Տե՛ս Ն. Ալինեան, էջ ԸԼԸ.-ԸԼԹ.:

19 Տե՛ս «Գրիգորիս Աղթամարցի», էջ 196:

20 Ա. Մանգականյան, էջ 100:

անձի հետ, որն առաջինի մեջ հիշատակվում է հանվանե: Սակայն երկրորդում կա «ի լեռնէն գաս սինէական» տողը²¹: Սինեն մի սրբավայր է, որի հետ չի առնչվել եգիպտացի անվանի ճգնավորը²²: Միաժամանակ ուշագրավ մի կովան է տալիս փոքրատառ ժ գրչագիրը, որը խորագրված է «Տաղ ի Գրիգորիս Աղթամարցոյ ասացեալ ի վերայ վարդապետին իւրոյ»²³: Աբեղյանը, կարծելով, որ այս քերթվածները կնոջ կերպարն են ոգեկոչում, սրատեսությամբ նկատել է, որ Գրիգորիսն առաջին հայ բանաստեղծն է, որ նկարագրել է գեղուհու ներաշխարհ²⁴. սիրային պոեզիայի հետագա ուղին դիտարկելիս համոզվում ենք, որ Աղթամարցին այս առումով անգերազանցելի է:

Ակինյանը գրում է. «Շատ ցանցառ է մեր մատենագրության մեջ առնական դեմքի նկարագրությունը»²⁵: Բայց նայած թե ո՞ր ժանրի երկերում: Ուսուցչի գովասանքն ամփոփող ստեղծագործություններում կարելի է տեսնել նմանօրինակ շատ նկարագրություններ: Վերցնենք Գրիգոր Սկեռացու ձոնն ի պատիվ Ներսես Լամբրոնացու²⁶: Երկը բացվում է ժանրի կանոնների բացատրությամբ, որի համաձայն՝ գովասանքները սկսվում են «ի զօրութենէ մարմնոյ, ի բարեչափութենէ հասակի, ի գեղեցկամասնութենէ անդամոց, իսկ որ ի ներքուստ զբարեմասնութեանն սովորեցին նկարագրել զգեղ, այլ իմն ընդ դիմակօք զբաշահաճութիւնն ստորագրեն»²⁷: Օրինակ՝ Տաթևացու մասին Առաքել Սյունեցին գրում է, թե հողեղեն լեզուն չի կարող արտահայտել «ոչ զմարմնոյն գեղեցկութիւնն եւ ոչ զհոգւոյն պայծառութիւնն»²⁸:

Ինչպես սիրուհուն նկարագրելիս են աշուղները նրա մարմնի եւ դեմքի բոլոր մասերը հանգամանորեն պատկերում, այդպես ղեկավարվում են եւ ներբողագիրները: Առաքել Սյունեցին հիշատակում է Գրիգոր Տաթևացու «զգեղեցկայարմար շրթունսն, զերկնակառոյց բազուկն եւ զնորհաբաշխ աջն, զվնդակազմ անդամսն եւ զանասանելի ոտսն, զօճախալած գարշապարն եւ զերկնաթոյճ գնացսն»²⁹: Գրիգոր Կեսարացին այս կերպ է նկարագրում իր վախճանված վարդապետին՝ Սրապիոնին.

Է~ շունչ իմ եւ հոգի, զիա՛րդ քաշեցար,
Ընտիր մարմնով սուրբ եւ կոյս... զիա՛րդ լռեցար...
Յայտդ քո լուսով, ունքդ քո կամար, զիա՛րդ անտեսացար...
Շրթունքդ լար, կլափդ փալուն, զիա՛րդ ի հող մածար³⁰:

21 «Գրիգորիս Աղթամարցի», էջ 184:

22 «Արեգակնափայլ գեղով լի լուսին» (տաղ 18) սկսվածքով բանաստեղծության մեջ հանդիպում ենք «...զլուտանիս ի լեռնոն Սինէ» կիսատողին. տե՛ս «Գրիգորիս Աղթամարցի», էջ 186, տող 15:

23 Տե՛ս անդ, էջ 188:

24 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, էջ 412:

25 Տե՛ս Ն. Ակինեան, էջ 61.Ը.:

26 Տե՛ս «Գրիգորի Սկեռացոյ ներբողեան ի Սուրբն Ներսես Լամբրոնացի» (Մովսէսը հայկականք ԺԵ.), Վենետիկ, 1854. այսուհետեւ՝ «Գրիգորի Սկեռացոյ ներբողեան»:

27 Անդ, էջ 9:

28 «Առաքել վարդապետի ասացեալ ներբողեան առ քաջ հռետորն եւ տիեզերալոյս վարդապետն Մեծն Գրիգոր Տաթևացի աշակերտ Յոհաննու Կախիկ կոչեցելոյ» (Տաթևացու քարոզգրքի Ամառան հատորում), Կ. Պոլիս, 1741, էջ 718:

29 Անդ, էջ 718:

30 Ն. Ակինեան, Մովսես Գ. Տաթևացի, Վիեննա, 1936, էջ 415-16:

Հուզմունքով լցված՝ նկարագրության սլացքը մինչև իդեալացման աստիճանի է հասնում: Ինչպես վկայում է Գրիգոր Սկեռացին՝ իբրև ավանդույթ մեջբերելով «գալատկերանալն ի կերպարան սկզբնատպին յոր եւ հաստատեցան»³¹: Հիշենք նաև Մաղաքիայի խոսքը Գրիգոր Մշեցու մասին. «Շնորհքն աստուածային ի քեզ իջեալ է, աստուածատիպ կերպիդ հոգիս փափագէ»³²:

Դժբախտաբար, անհնարին է այստեղ բոլոր առանձնահատկությունները քննարկման երթարկել եւ ներկայացնել Գրիգորիսի տաղերի հետ ունեցած ընդհանրությունները: Սակայն նպատակահարմար չէ անդրադառնալ բանաստեղծի այլաբանություններին՝ սիրո հարցն անլուծելի թողնելով: Հարցի կապակցությամբ Ավդալբեգյանը գրում է, որ Աղթամարցու «տաղերի գերակշիռ մասը ավելի իրական սիրո պակասի արտահայտություններ են, սիրո կարոտի, տենչանքների ու երազանքների արտահայտություններ»³³: Այս եզրակացությանը նա հանգել է Հովնաթան Նաղաշի բաղդատությունից: Ակներեւ է, որ այսպիսի տողերը լիովին բացակայում են Աղթամարցու ստեղծագործություններում.

Շամամներիդ համար դառն եմ,
Թող, որ ձեռս մէջն խառնեմ,
Ինձ ծախեմ՝ էդ բախչեդ առնեմ:
Զալում, թող ես
Եմիշ քաղեմ,
Մէկ ծիծաղեմ³⁴:

Իսկ ընդհակառակը մի շատ սրտառույշ տաղում Հովնաթանը դիմում է Սիմեոն վարդապետին.

Պաղալից ձիթենի՝ ի մէջ Տեառն տան,
Աշտարակ ոսկի՝ եղեալ յանդիման,
Լցեալ գործնական, այլեւ տեսական
Առաքինութեամբ, Սիմեոն վարդապետ ,
Ո՛րք է քեզ նման երկիրս Հայաստան...
Քո գերեզմանիդ ծառայ Յովնաթան³⁵:

Նրա անկեղծ հուզմունքը ցույց է տալիս, որ սիրային բնույթ ունեցող մարդկային հարաբերությունը կարող է եւ սեռային չլինել: Եւ եթե սարկավազ աշուղն այդպես է գրում, ապա ի՞նչ էին գգում վանականները. Շիրակացին վերհիշելով գրում է, թե Տյուքիկոսը «սիրեաց զիս որպէս գորդի իւր եւ պարապեաց յիս յամենայն խորհրդոց իւրոց»³⁶:

31 «Գրիգորի Սկեռացույ ներքողեան», էջ 12:

32 Ն. Ալիսեան, Գովութիւն Գրիգոր վրդ. Մշեցույ ի Մաղաքիա իւր աշակերտէ ասացեալ. «Հանդէս Ամսօրեայ», 1952, էջ 582-588:

33 «Գրիգորիս Աղթամարցի», էջ 78:

34 Ա. Մանգալանյան, Նաղաշ Հովնաթան. Տաղեր, Երեւան, 1983, էջ 48-49:

35 Անդ, էջ 195-199:

36 Յ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա,

Աղթամարցու երեք հայտնի այլաբանություններին անդրադառնալիս խնդիրն ավելի է բարդանում, որովհետև բանաստեղծն իր ասելիքը այնքան վարպետորեն է միահյուսել վարդ ու բլբուլի՝ ընդունված սիրավեպի մեջ, որ առանձին վերցրած, դժվարանում ենք ասել, թե որտեղից պետք է սկսել շերտավորման գործը: Գրականության պատմությունից գիտենք, որ անգամ բանաստեղծին ժամանակակից ընթերցողները կամ լսողները նրա մտադրած իմաստից բավական հեռու են շեղվել, ինչպես պատահել է Կոստանդին Երզնկացու դեպքում³⁷, էլ ո՛ր մնաց՝ հետագա բանասերները:

Այդ իսկ պատճառով հարցը քննողներն աշխատել են նյութին մոտենալ պատշաճ գոյությունամբ: Մ. Ավդալբեգյանը գրում է, թե այս բանաստեղծություններն առաջին հայացքից զարնան գալուստն ավետող սիրո ջերմ գովերգություններ են, մինչդեռ դրանց խորքը ամեն մի ընթերցող կարող է իր ցանկացած ձևով մեկնաբանել³⁸: Կ. Կոստանյանը նախապես կարծել է, թե «Յետ գնալոյ վարդին» սկսվածքով տաղը կնոջ հանդեպ Աղթամարցու ցուցաբերած հավատարմության արտահայտությունն է, ավելացնելով. «Այս ոգեւորության առարկան Գրիգորիս Աղթամարցուն հանդես է բերել իբրեւ կատարյալ աշուղ»³⁹: Իսկ այնուհետև կարծիքը փոխելով՝ Կոստանյանը տաղին տվել է ավելի խորհրդանշական մեկնաբանություն. իբր թե սոխակի ողբը կսկծում է գավառի անկումը մահմեդական ծանր լծի տակ: Ընդհանառակը, զարգացնելով այս դրույթը, Ավդալբեգյանը կարծում է, թե վարդը խորհրդանշում է բանաստեղծի կարոտած Աղթամար կղզին: Մինչդեռ Ալինյանն իր հոգեւոր ուղղության հետևողությամբ եւ սիրահարների երկխոսությունից ելնելով՝ այն եզրակացությամբ է հանգում, որ վարդի ու բլբուլի կերպարների տակ թաքնված է մարդու էական տարրերի, այսինքն՝ հոգու եւ մարմնի հակադրությունը:

Իսկ եթե այլաբանությունները միախմբենք մյուս գործերի հետ, չնայած նյութի ներկայացման տարբեր ձևերին, երևան են գալիս մեզ արդեն ծանոթ դրվագներ եւ պատկերներ: Նախ վերցնենք «Գարուն երեկ» տաղը: Այստեղ նորից հանդիպում ենք «գանգատի» առանձնացած Գրիգորիսին, որը վանական եղբայրներից խնդրում է բարեխոսել վարդապետի առջև: «Գանգատ մ'առնեմ» տաղում նա աղերսել է՝ «եղբարք, առ ձեզ պաղատիմ, թողութիւն խնդրէք վասն իմ»⁴⁰: Իսկ այստեղ նույն տեսակի արգելքից ազատվելու նպատակով ասում է.

Ո՛վ սիրելիք իմ հաւասար,
Թե՛ գիտէք դեղ՝ արեք ինձ ճար,
Գնամ ի վարդն ի գէնէհար
Եւ ծառայեմ սրտովս յօժար⁴¹:

1895, էջ 175:

37 Տե՛ս **Արմենուհի Մրապյան**, Կոստանդին Երզնկացի. Տաղեր, Երևան, 1962, էջ 145:

38 Տե՛ս «Գրիգորիս Աղթամարցի», էջ 82-83:

39 Անդ, էջ 85:

40 Անդ, էջ 156:

41 Անդ, էջ 322:

Ապա հարցնում է.

Ընդ է՞ր արիր զիս անաես,
Որ հանապազ տանջիմ ես⁴²:

Իսկ այստեղ համոզում է.

Մի՛ համարեր զիս անարժան,
Կամ սպասաւոր ի քոյդ դրան,
Մի՛ արձակեր զգերիս ունայն⁴³:

«Ծաղկունք ասեն» քերթվածը, ընդհակառակը, ավելի անորոշ է այն պատճառով, որ վարդապետին չի ուղղված, այլ գրվել է Աստվածատուր Մեծոփեցու փափագը կատարելու համար, եւ սրանով է բացատրվում տաղի ձեւական արվեստականությունը: Այստեղ եւ որոշում է՝ «գամ իջանեմ վարդենոյն տակ»⁴⁴, եւ վարդի նկարագրությունը մի շարք հատկություններով նմանվում է վերը քննարկված երկերին, օրինակ՝

...Չկայ ի քեզ արատ,
Վրայ աշխարհիս կենաս անհատ,
Ի փորձանաց կենաս ի գատ:⁴⁵

Իսկ սիրահարը գտնվում է նույն դրության մեջ.

Յէ՞ր կու մերժէք զիս կարօտով,
Ես կու գովեմ զվարդն ձայնով...
Ի ձեր սըրտիդ դուք սէր չունիք:
Վասն այն զիմ ձայնս չընդունեցիք⁴⁶:

Գալով Աղթամարցու՝ շատերի կողմից ընդունված գլուխգործոցին, ասենք, որ այստեղ եւս դրսևորվել է սիրահարի հողեկան թախձանքը: «Յեա գնալոյ» տաղի սկզբնամասը թեւ հուսահատական բնույթ ունի, սակայն անսպասելիորեն վերջանում է Աստծո փառաբանությամբ եւ ապագայի ուրախ ակնկալությամբ: Այս տաղը եւս սկսվում է վարդի բացակայությամբ⁴⁷, բայց մի կարեւոր տարբերություն կա. վարդը չի գնացել, այլ տարել են նրան այգուց, ինչպես նրա հայտնի տաղում տանում են այգետիրոջը⁴⁸:

Պարզվում է, որ վարդին հեռացրել են: Դրանից հետո սոխակը դիմում է ծաղիկներին, թոչուններին ու վերջը Արարչին՝ ստույգ տեղեկություն ստանալու համար: Այս որոնումն իր գուգահեռն ունի վարդապետին նվիրված ողբի ժանրում: Օրինակ՝

42 Անդ, էջ 156:

43 Անդ, էջ 223:

44 Անդ, էջ 131:

45 Անդ, էջ 139:

46 Անդ, էջ 139, 141:

47 Տե՛ս անդ, էջ 138, տող 94:

48 Տե՛ս անդ, էջ 259:

Հովհան Որոտնեցու մասին Գրիգոր Տաթևացին գրում է.

Խնդրելով զառաջնորդն լուսոյ... եւ ոչ գտանելով:
Զխնամող բժիշկն՝ եւ ոչ երեսի...
Ակնածեմ զաչս՝ եւ ոչ տեսանեմ
Յածիմ մտօք՝ եւ ոչ լսէ...
Եթէ հարցից՝ ոչ պատասխանէ
Եւ յարտասուս ոչ խնայէ⁴⁹:

Վարդը, դժբախտաբար, մի անմատչելի վայրում է: Ուստի, սոխակը նրան գրում է նամակ, որի մեջ երեսան են գալիս արդեն օգտագործված բանաձևեր: Վարդը «պատուական» է, «երանելի»: Դիմելով նրան՝ սոխակը գրում է.

...Անարատ մարմնով ես դու կենդանի...
Ներքին եւ արտաքին չարն ի քէն փախչի⁵⁰:

Հիշենք՝ մի ուրիշ տաղում եւս ասվում է. «Դեքն սասանին ի քէն»⁵¹: Աշակերտ-վարդապետ հարաբերությունը նույնիսկ ավելի ակնհայտ է դառնում հետևյալ երկտողից.

Թէ զիմ զգաստութիւնս հարցանես դու,
Չունիմ ինելք ու բասար եւ ոչ իմաստութիւն⁵²:

«Զգաստութիւն» բառի հունարեն համարժեքը «νῆψυς» կամ «σωφοροσύνη» է: Բառը հաճախակի է հանդիպիւմ հոգեվարժական խրատներում՝ իբրեւ անկիրք կատարելության սահման, որին աշակերտն աշխատում է հասնել փորձառու հոգևոր հոր օգնությամբ:

Տաղի հորինվածքի շարունակությունից պարզվում է, որ վարդը դրախտ է գնացել, մի եզր, որ հակադրված է այգուն. վարդի պատասխանում հետևյալ խորհուրդն է տրվում.

Թէ կատարեալ իւր սերն ի հետ վարդին է,
Ասցէք թէ ի դրախտն ըզնա որոնէ⁵³:

Արեւագալի ժամանակ սաստիկ որոտ է լսվում, եւ բանաստեղծությունը հասնում է իր գագաթնակետին: Հանկարծ երեսան է գալիս վարդը: Սոխակը փառաբանում է Աստծուն, որովհետեւ «Տեսայ աչօք զվարդն ի մէջ թփերին»⁵⁴:

Սոխակը նրան տեսել է իրականության մեջ: Իսկ ամենօրյա կյանքը դրա համեմատ ընդունում է որպես երազ կամ ցնորք, եւ այս խոստովանությունը լույս է սփռում Աղթամարցու մի ուրիշ առեղծվածի վրա.

Անտի եւ ելն է անմեհի,
Լուծեալ կապիմք անլուծելի⁵⁵:

49 «Նորին Գրիգորի ներբողեան ողբերգաբար ոգեալ ի թաղումն տիեզերայոյս վարդապետին իւրոյ Յօհաննու Որոտնեցոյ» (Տաթևացու քարոզչի Ամառան հատորում), Կ. Պոլիս, 1741, էջ 714:

50 «Գրիգորիս Աղթամարցի», էջ 233-34:

51 Անդ, էջ 183:

52 Անդ, 234:

53 Անդ, էջ 236:

54 Անդ, էջ 237:

55 Անդ, էջ 181:

Թեպետ մարմինը վերանում է, բայց հավերժական հոգին գոյատևում է, եւ միայն այդ պայմանում է, որ վարդապետն ու աշակերտն իրապես միանում են:

Այս բանաստեղծությունը բովանդակում է մի փաստ եւս, որ հաստատում է մեր ուրվագծած այն տեսությունը, թե քերթողը դիմել է իր վարդապետին: Այգին, այգեգործը, սիրածի մարմնի որոնումը, արեւագալի տեսիլքը՝ բոլորը նմանվում են Հովհաննու ավետարանի քսաներորդ գլխին, ուր Հարության առափոյան Քրիստոսը երևում է Մարիամ Մագդաղենացուն: Աղթամարցու քերթողական արվեստի հետ ծանոթանալուց հետո անհնարին է թվում, թե այդ նմանությունը սոսկ պատահականություն է: Իսկ Քրիստոսի ներկայությունը զգալիս, արդյոք ի՞նչ է բացականչել Մարիամը, ո՞ւմ է իսկապես տեսել: Ահա Ավետարանում գրված է. «Ասէ ցնա Յիսուս. «Մարիամ» եւ նա դարձաւ եւ ասէ ցնա եբրայեցերէն. «Րաբբունի», որ թարգմանի՝ «վարդապետ»⁵⁶:

56 «Աստուածաշունչ մատենան հին եւ նոր կտակարանաց», Վենետիկ, 1805, էջ 721:

ՍԱԹԵՆԻԿ ՉՈՒԳԱՍԶՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ԹԻՎ 9422 ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ԱՐՎԵՍՏԸ

Կիլիկյան հայկական թագավորության ԺԳ. դարի մանրանկարչությունը հայ գրքարվեստի առավել փառավոր բաժինն է: Թորոս Ռոսլինի՝ հայ մանրանկարչության մեջ բերած գեղարվեստական երևույթները իրենց հետագա զարգացումն են ստացել նրա աշակերտների կամ հաջորդների ստեղծագործական ժառանգության մեջ: Մեզ են հասել Ռոսլինի՝ անձանոթ գործընկերների կամ աշակերտների հետ ծաղկած մի շարք շքեղ մատյաններ՝ ստեղծված կիլիկյան թագավորական միջավայրում և բարձրաստիճան ազնվականության հովանավորությամբ: Գեղարվեստական ժառանգության այդ ողջ բազմազանությունը վկայում է Կիլիկիայի ազնվականության ընտիր ճաշակը և հոգեւոր զարգացման բարձր աստիճանը, ինչպես նաև մանրանկարիչների մասնագիտական օժտվածությունն ու հմտությունը: Գեղանկարչական այս յուրահատուկ խճանկարի մեջ մի եզակի գոհար է Մատենադարանի թիվ 9422 Ավետարանը:

Այս ձեռագիրը ծաղկվել է Թորոս Ռոսլինի հետնորդների համատեղ ջանքերով: Այն բաղկացած է Եսեբիոսի Թղթի երկու խորաններից, համաբարբառը պարունակող տասը խորաններից, չորս ավետարանիչների դիմանկարներից, համապատասխան տիտղոսաթերթերից, ինչպես նաև տերունական թեմաներով կատարված վեց մանրանկարներից: Ձեռագրի նկարազարդումներին բնորոշ է հորինվածքի բարդ և նրբագեղ կառուցվածքը: Ավետարանի խորանները դիտողի դեմ համեմտվ, միանգամից հասկացնել են տալիս, որ դրանք արտակարգ ընտիր զարդանկարիչ վարպետի գործեր են: Խորաններից յուրաքանչյուրը կարծես ոսկերչական փայլուն մի աշխատանք է¹: Դրանց հարդարանքում նկատվում է առանձին մանրամասների խիստ բժախնդիր, ոսկերչական մշակվածություն, իսկ զարդային հյուսվածքի մեջ ակնհայտ է երևակայության ապշեցուցիչ խաղերի դրսևորումը: Խորանների սյուների խոյակներում ու հիմքերում հայտնվում են մարգարեներ, սրբեր, ինչպես նաև Աստվածամայրը՝ «Օրանտի» կերպարով: Խորանների ճակատազարդերում արտակարգ հմտությամբ ներկայացված է կենդանական և մարդկային գլուխների նուրբ զուգակցումը ոլորուն ցողունների հետ, որը վերածվում է ամբողջական ծաղկաձև զարդանախշի: Անվանաթերթերի յուսանցքներում հայտնվում են այնպիսի թեմաների պատկերազարդումներ, ինչպիսիք են ԺԳ. դարում Բյուզանդիայի և Արևմուտ-

1 Sh' u B. Казарян, С. Манукян, Матенадаран, Армянская рукописная книга VI- XIV веков, т. 1, Москва, 1991, էջ 146:

քի արվեստում լայն տարածում ստացած՝ Հեսեի ծառը և Հակոբի սանդուղքը: Արևելաքրիստոնեական արվեստում քիչ պատկերված, բացառիկ երևույթ է Ղուկաս ավետարանչին՝ իր դիմաց կանգնած Թեոփիլիոսի հետ ցուցադրող պատկերը: Խիստ նրբագեղ են ավետարանիչների դիմանկարներում նրանց թիկունքում վեր խոյացող մանրակրկիտ մշակված ճարտարապետական շինությունները:

Մատյանի մանրանկարները, ըստ նրանց շրջանակների, կարելի է պայմականորեն երկու խմբի բաժանել: Առաջին խմբի նկարազարդումները («Ավետումը», «Ղազարոսի հարությունը») (նկ. 1, 2) ամփոփված են սպիտակ նախշերով ծածկված կապույտ շրջանակի մեջ, որը դրսի եզրային հատվածում ոճավորված է լուսանցքի վրա ծավալվող բուսական փշանման զարդերով, որոնք բացառիկ հմայք են հաղորդում մանրանկարներին: Այս երևույթը բոլորովին նոր գեղարվեստական առանձնահատկություն է կիլիկյան մանրանկարչության և Միջերկրական ծովի ավազանի երկրների արվեստում: Լուսանցքի վրա ծավալվող բուսական փշանման զարդերով մանրանկարներ այդ տարածքում ապրած որևէ ժողովրդի գրքարվեստի օրինակներից հայտնի չեն: Այս շրջությունը շրջանակների ձևավորումների մեջ շատ համահունչ է պատկերների հագեցված գունաշարի ընդհանուր տրամադրությանն ու բազմամարդ լարված հորինվածքի բնույթին, հատկապես «Ղազարոսի հարության» տեսարանում²: Իսկ երկրորդ խմբի մանրանկարների շրջանակները բաղկացած են պարզ բազմագույն երկրաչափական նախշերից: Նման ձևավորումներ ունեն սույն մատյանի մնացած բոլոր տերունական շարքի նկարազարդումները, ինչպես նաև ավետարանիչների դիմանկարները:

Ձեռագրի գեղարվեստական հարդարանքի հմայքը մեծ չափով պայմանավորված է հատկապես տերունական նկարներով: Դրանցից մանավանդ «Ավետումը» իր անհուն քնարականությամբ, ասես միանգամից, գերում է դիտողին: Այն հայ գրքարվեստի և կարելի է ասել միջազգային ճանաչում գտած օրինակներից է, քանի որ զարդարում է «Հայ մանրանկարչություն» ալբոմի շապիկը, որը Մատենադարանի ձեռագրերի նկարազարդումներին նվիրված հատորների շարքի մեջ առաջինն էր ու երկու անգամ հրատարակության արժանացավ՝ 1967 և 1969 թվականներին:

Այս նկարազարդումը հայ մանրանկարչության եզակի գլուխգործոցներից է: Մարիամի՝ Տիրոջ կամքին հնազանդ կերպարը, աչքի է ընկնում իր կանացի խոնարհությամբ լեցուն ազնվական նկարագրով, ինչպես նաև նուրբ, գրեթե քանդակային մշակմամբ: Տվյալ տեսարանում շատ հետաքրքիր է կարմիր գույնի տեղաբաշխումը, որը կարծես թելադրված է թաքուն երկրաչափության սկզբունքով և հայտնվում է պատկերի որոշակի հատվածներում: «Տեսառնընդառաջի» մեջ մանուկ Քրիստոս իր դիրքով միացնող օղակ է երկու խմբերի միջև: «Ուտնավա» պատկերում վարպետորեն են արտացոլված առաքյալների զարմացած և անհանգստացած դեմքերի հայացքները: Անավարտ թվացող «Հոգեգալստյան» մեջ կիսաօվալաձև տեղավորված

2 Sh' u T. Вельманс, Маньеризм и стилистические новшества в Киликийской миниатюре в конце XIII века. II Международный Симпозиум по армянскому искусству, Ереван, 1978, т. 4-7:

առաքյալների վերելում բացակայում են այլ, բազմաթիվ այլ նույնանուն երկերից ծանոթ լույսի շողերը, որոնք իջնում են առաքյալներից յուրանքացյուրի վրա, ինչպես նաև չկան տեսարանի ստորին հատվածում մարդկության տասներկու ազգությունները խորհրդանշող կերպարները:

Ավետարանի առավել ջրնաղ եւ բազմամարդ, մանրամասներով հագեցած պատկերն է վերը նշված «Ղազարոսի հարությունը»: Այստեղ կերպարների տեղաբաշխումը, նրանց անհատականացված դեմքերի հաղորդումը, ինչպես նաև ստեղծագործության զանազան մասերում վառ գույների գուգորդումը ստեղծում են լարված դրամատիկ մթնոլորտ, ինչը համահունչ է հրաշագործության նշանակալից պահին:

ձեռագրի մանրանկարների շարքում իր բացառիկ պատկերագրությամբ առանձնանում է «Դժոխքի ավերման» տեսարանը (նկ. 3):

Այս թեման ձեռավորելիս միջնադարի նկարիչները առաջնորդվում էին Նիկոդեմոսի պարականոն ավետարանի³, Մադոնսագրքի, Պետրոս առաքյալի ուղերձի, Եպիփան Կիպրացու, Եսեբիոս Ալեքսանդրացու եւ այլոց երկերի տված տեղեկություններով⁴: Դժոխքի ավերման տեսարանի հիմնական գաղափարը հետևյալն է՝ Քրիստոս, իջնելով դժոխք, ոչնչացնում է սատանայի ազդեցությունը եւ ազատում է Հին Կտակարանի արդար հոգիներին: Վերջիններիս թվում են Ադամն ու Եւան⁵, Աբրահամը, Իսահակը, Հակոբը, Մովսեսը, Դավիթը, Սողոմոնը եւ երբեմն էլ այն ավագը, ում Քրիստոս խոստացել էր, որ երկնքում կհայտնվի:

Թեմայի պատկերագրությունը ժամանակի ընթացքում փոփոխությունների է ենթարկվել, բայց հիմնական հորինվածքը նույնն է մնացել⁶:

Բյուզանդական արվեստում այս տեսարանը պատկերող առաջին օրինակները թվագրվում են Ը. դարով՝ Հռոմի Սանտա Մարիա Անտիկվա եկեղեցու որմնանկարներում⁷, իսկ հայկական արվեստում «Դժոխքի ավերման»՝ մեզ հասած հնագույն ստեղծագործություններից են Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու Ժ. դարի որմնանկարը⁸, 1041 թ.⁹, 1045 թ., 1057 թ.¹⁰ ձեռագրերի նկարագրողումները¹¹: Մանրանկարի ծաղկողը քրիստոնեական արվեստում հանդիպող էչքը դժոխքի պատկերագրական օրինակներից զանազանվող յուրօրինակ երկ է ստեղծել՝ Ադամին իր հետնորդների հետ տեղադրելով մանրանկարի ձախ կողմում՝ քարանձավի ներսում, իսկ Քրիստոսին՝ հանդիպակաց կողմում: Փաստորեն, նա մանրանկարը բաժանել է երկու մասի:

3 Sli'u L. Ross, *Medieval Art: A tropical dictionary*, Greenwood press, London, 1996, էջ 10-11:

4 Sli'u L. Չուգասյան, Գրիգոր Մաղկոյ, Երևան, 1986, էջ 10-11. Н. Покровский, Евангелие в памятниках иконографии, Москва, 2001, էջ 482-519:

5 Sli'u A. D. Kartsonis, *Anastasis, The making of the image*, Princeton, New Jersey, 1986, էջ 209-214:

6 Sli'u H. Покровский, Евангелие в памятниках иконографии, էջ 482-519:

7 Sli'u A. D. Kartsonis, fig.14a, 14b:

8 Sli'u S. Der Nersessian, *Aghtamar Church of the Holy Cross*, Cambridge, Massachusetts, 1965, էջ 40, fig. 61, 67:

9 Sli'u T. Измайлова, *Армянская миниатюра XI века*, Москва, 1979, էջ 36:

10 Sli'u աղղ, էջ 83:

11 Sli'u L. Չուգասյան, նշվ. աշխ., էջ 72:

Այդպիսով, այս ստեղծագործությունը միանգամից տարբերվում է եւ հայկական, եւ բյուզանդական համանուն պատկերներից¹², որոնք սովորաբար Փրկչին ցուցադրում են կենտրոնում, իսկ արդարների, համապատասխանաբար, տեղաբաշխում են նրա երկու կողմերում: Հարկ է նշել, որ այս մանրանկարում գրեթե նույնությամբ հանդես է գալիս կիլիկյան մեկ այլ անանուն մանրանկարչի ծաղկած 1289 թ. Ավետարանի (Մատենադարան, թիվ 197) «Դժոխքի ավերման» հորինվածքը (նկ. 4): Ավելի ուշ, արդեն Վերածննդի արվեստում՝ 1308-1311 թթ. Դուչոյի գլուխգործոցի՝ Մաեստայի (Սինեա, Պինակոտեկա)¹³ համանուն տեսարանում (նկ. 5) հանդիպում ենք գործող անձանց նմանատիպ դասավորության: Այդտեղ նույնպես նկարիչը կենտրոնացրել է արդարների խումբը պատկերի աջ կողմում՝ քարանձավում, իսկ Փրկչը ցուցադրված է ձախից՝ դեպի աջ քայլելիս: Թիվ 9422 Ավետարանի «Էջըր դժոխք» մանրանկարի յուրօրինակությունը մեծ չափով պայմանավորված է նաեւ Քրիստոսին պատկերելու ձևով: Վերջինս հիշեցնում է մոտավորապես 1230 թ. ստեղծված անգլիական Սադմոսագրքի (Քեմբրիջ, Երրորդության քոլեջ, թիվ 11.4)¹⁴ եւ Պաղուայում (Իտալիա) պահվող ԺԳ. դարի ֆրանսիական Սադմոսագրքի (Biblioteca del Seminario, թիվ 353) համանուն մանրանկարները¹⁵: Կիլիկյան, անգլիական եւ ֆրանսիական համեմատվող գործերում նույնն է նաեւ Քրիստոսի ոտքերի դիրքը: Երեք դեպքում էլ արդարները հավաքված են մանրանկարի մի կողմում եւ ոչ թե տեղադրված սիմետրիկ կերպով՝ Քրիստոսի երկու կողմում: Այս երեւույթը դիտվում է նաեւ Ֆրանսիայում Մանսի տաճարի ԺԲ. դարի նույնանուն ապակե նկարում (վիտրաժ)¹⁶: Հիշյալ ընդհանրությունները հավանաբար պետք է բացատրել տարբեր ժողովուրդների վարպետների ձեռքի տակ եղած նույն կամ նման նախօրինակների գործածմամբ:

Թիվ 9422 Ավետարանի խնդրո առարկա մանրանկարում (նկ. 3) Քրիստոս կանգնած է՝ ջախջախված խաչի տեսքով իրար վրա դրված, սեւ գույնով առանձնացված դժոխքի կոտրված դռների վրա: Հին Կտակարանում, դասական, արեւմտաեւրոպական, ինչպես նաեւ արեւելյան մուսուլմանական երկրների գրականության մեջ դժոխքն ընկալվում է իբրեւ տուն, բնակավայր, որն ունի դռներ, դարպասներ, նաեւ դռնապաններ¹⁷: Ժ.-ԺԱ. դդ. բյուզանդական պատկերագրության մեջ դժոխքը անդունդ հիշեցնող գրաֆիկական անհավասար բազմանկյան տեսքով էր պատկերվում:

Թիվ 9422 Ավետարանի մանրանկարում Քրիստոսի կերպարն ակնհայտորեն ավելի մեծ է ցուցադրվածների մարմինների չափերից: Նա ներկայացված է աչից՝

12 Sh'u **S. Der Nersessian**, *Miniature Painting in the Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century*, v. I, Washington, D. C., 1993, էջ 101:

13 <http://www.ducciodibuoninsegna.org/>.

14 Sh'u "Age of Chivalry, Art in Plantagenet England 1200-1400", ed. by J. Alexander & P. Binski, London, 1987, էջ 305-306:

15 Sh'u "Mostra storica nazionale della miniatura", Palazzo di Venezia-Roma, Catalogo redatto dal Prof. G. Muzzioli, Firenze, 1954, tav. XCIVb (Cat. No. 440):

16 Sh'u E. Male, *L'Art religieux du XIIe siècle en France, Etude sur les origines de l'iconographie du Moyen Age*, Paris, 1969, էջ 105:

17 Sh'u **Н. Покровский**, *Евангелие в памятниках иконографии*, էջ 482-519:

կարմիր եւ կապույտ պարեգոտով եւ ոսկեգործությամբ (խրիստոգրաֆիա) հաղորդված շագանակագույն թիկնոցով: Հիսուսը ձախ ձեռքով կտրուկ դեպի իրեն է քաշում ալեհեր ծերունու տեսքով Ադամին, իսկ աջում բռնել է երկար վեցաթեւ խաչափայտը, որը խորհրդանշում է դժոխքի եւ մահվան դեմ տիրած հաղթանակը: Քրիստոս պատկերված է շողշողուն լուսապսակով, որը փառքի, լույսի խորհրդանիշն է, եւ Փրկիչն իջնելով մթության, խավարի աշխարհ՝ իր հետ լույս է տանում: Այսինքն՝ Հիսուս դժոխք է իջնում իբրեւ Հաղթող եւ Փառքի Տիրակալ: Այս ձեռով հայ մանրանկարիչը ներկայացնում է լույսի եւ խավարի, բարու եւ չարի մշտական հակամարտությունը, պայքարը:

Խնդրո առարկա տեսարանում արդարների խումբը բազմամարդ է: Ցուցադրված են Ադամն ու Եւան բազմության առաջին շարքում, ապա երկու երիտասարդներ, որոնցից մեկը, անշուշտ, Աբելն է¹⁸, իսկ մյուսը՝ Սեթը¹⁹: Հովհաննես Մկրտիչը, Դավիթը եւ Սողոմոնը կանգնած են հաջորդ շարքում, իսկ վերնամասում պատկերված են ծերունիների գլուխներ (երեք շարք), որոնք հավանաբար այլ մարգարեներն են:

Ծիրանագույն եւ կապույտ հանդերձանքով Ադամը, ինչպես նշեցինք, պատկերված է նկարազարդման առաջնամասում՝ ալեհեր, երկարածամ, ծերունու տեսքով: Մյուս արդարների համեմատ նա ավելի մարմնեղ է ներկայացված: Բյուզանդական արվեստի նույնանուն նմուշներում Ադամը սովորաբար ցուցադրվում է Հիսուսի առջեւ ծնկի իջած, մինչդեռ մեր ուսումնասիրության առարկա մանրանկարում նրա ծունկը կարծես օդի մեջ մնացած լինի: Նույն տարօրինակ դիրքով է նա ցուցադրվում վերոհիշյալ 1289 թ. Ավետարանի (Մատենադարանի թիվ 197) համանուն նկարազարդման (նկ. 4) մեջ: Այդպիսի անկայուն դիրքը հիշեցնում է Սինայի անապատի Ս. Կատարինե վանքում պահվող խաչակիրների արվեստանոցում ստեղծված սրբապատկերներից «ժաչելությունը» եւ «Հարությունը» («Էջըր դժոխք») ներկայացնող դիպտիխի²⁰ համանուն տեսարանում (նկ. 6) Ադամի ոտքերի տեղադրությունը: Խոսնելով այս վանքի սրբապատկերի «Էջըր դժոխք» տեսարանի, թիվ 9422 Ավետարանի, նաեւ Կեթան թագուհու 1272 թ. Ավետարանի (Երուսաղեմ, Ս. Հակոբյանց վանք, թիվ 2563) պատկերների ընդհանրությունների մասին, իտալացի գիտնական Վ. Պաչեն չի բացառում, որ կիլիկյան նախօրինակները եղել են Ս. Կատարինե վանքի սրբապատկերների հեղինակների արվեստանոցում²¹:

Մատենադարանի թիվ 9422 Ավետարանի՝ խնդրո առարկա տեսարանի վերնամասում պատկերված մարգարեների գլուխների թերված դիրքով ասես հատուկ կեր-

18 Sh' u **Д. Холл**, Словарь сюжетов и символов в искусстве, Москва, 1999, էջ 528:

19 Sh' u **S. Der Nersessian**, Miniature Painting in the Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, v. I, էջ 101:

20 Այս սրբապատկերը է. Վլաջմանը թվագրել է ԺԳ. դարի երրորդ քառորդով, Վ. Պաչեն գտնում է, որ այն ստեղծվել է մինչև 1291 թ. տևի՝ **K. Weitzmann**, Icon painting in the Crusader Kingdom, Dumbarton Oaks Papers, 20 (1966), էջ 49-83 (64-69). **V. Pace**, Armenian Cilicia, Cyprus, Italy and Sinai icons: Problems of Models, In: Medieval Armenian Culture, edited by Thomas J. Samuelian and Michael E. Stone, Chico, California, 1984, էջ 291-306, fig. 1:

21 Sh' u **V. Pace**, Armenian Cilicia, Cyprus, Italy and Sinai icons: Problems of Models, In: Medieval Armenian Culture, edited by Thomas J. Samuelian and Michael E. Stone, էջ 291-292, 296:

պով շեշտվում է քարանձավի մուտքի կոր բացվածքը: Ըստ Տ. Կույումջյանի՝ բլրի գագաթն իր ներկայացման ձևով որոշ չափով հիշեցնում է մոտ 1000 թ. ստեղծված դարի բյուզանդական հայտնի ձեռագրի՝ Բարսեղ Բ. կայսեր Հայսմավուրքի պատկերներում (նկ. 7) հայտնվող բլուրները²²: Ուսումնասիրելով Ժ. դ. վերջի - ԺԱ. դ. առաջին կեսի բյուզանդական մանրանկարները՝ ակնհայտ են խնդրո առարկա նկարազարդման եւ այդ արվեստի նմուշներում պատկերված լեռների բլուրեղատիպ ու ոճավորված ձևերի ընդհանրությունները: Թիվ 9422 Ավետարանի «Էջրը դժոխք» տեսարանում յուրօրինակ ոճավորված ժայռի կատարին ճկված ծառ է պատկերված: Զարմանալի է, բայց ակնհայտ, որ կիլիկյան եւ բյուզանդական համեմատվող երկու մանրանկարներում նույն ձևով նկարված բույսերով ծածկված ժայռն իր ճկված ծառով հիշեցնում է չինական մետաքսի վրա ստեղծված պատկերներում ամկա բնանկարը²³: Ըստ Տ. Կույումջյանի՝ կիլիկյան պալատական խմբի ձեռագրերի մանրանկարներում հայտնվող բլուրների սրածայր, ատամնավոր ոճավորված գագաթները, թեքված ծառերը ի հայտ են եկել չինական արվեստի ազդեցությամբ²⁴: Ակնհայտ են ընդհանրությունները չինական մետաքսի վրա արած բլուրների, ժայռերի բուսականության եւ պալատական դպրոցի ձեռագրերի նկարազարդումներում բնանկարի պատկերման միջեւ²⁵: Այդ ընդհանրությունները վերաբերում են մասնավորապես փնջաձեւ բուսականության եւ ատամնավոր բլուրների պատկերմանը: Մանրանկարի գունային հմայքը մեծ չափով

22 Shi'u D. Kouymjian, Chinese elements in Armenian miniature painting in the Mongol period, *Armenian Studies/Études arméniennes: In Memoriam Haïg Berberian*, Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon, 1986, էջ 415-468. http://commons.wikimedia.org/wiki/Menologion_of_Basil_II.

23 Այստեղ անհրաժեշտ է հիշել Տ. Կույումջյանի նկատառումն ևրբհայ-չինական արվեստների կապի մասին, մասնավոր կիլիկյան մանրանկարչության գոհարներից հետո Բ. 1286 թ. Հաշոգի (Մատենադարան, թիվ 979) եւ 1289 թ. վրոնիշյայ Ավետարանի նկարազարդումներում տեղ գտած չինական տարրերի՝ վիշապների, փայտիկների, թռչունների վերաբերյալ: Մասնավորապես, 1289 թ. Ավետարանի՝ Հովհաննես արքայազնի նկարչության ձեռնարկվելու տևաբանում վերջինիս վիշապի պատկերում հազուսուրբ, ըստ Տ. Կույումջյանի, ընծա է եղել Հովհաննեսին մոնղոլական արքունիքից վերադարձած իր նորքից՝ Սմբատ Գունդատարից: Հայ-մոնղոլական դաշինքի շնորհիվ տարատեսակ ապրանքներ էին ներթափանցում կիլիկյա մոնղոլական կայսրության, նաև Չինաստանի տարածքից: Մոնղոլների՝ Պարսկաստանը գրավելուց հետո հուլաղու խանն իր նոր մայրաքաղաքն էր դարձրել Թավրիզը, եւ վերջինս Այսսին կապող Մետաքսի ճանապարհով հայկական թագավորություն էին հասնում զանազան ապրանքներ, այդ թվում նաև մետաքս եւ ոսկյա իրեր: Այդ առնչությունների հայտնվելը մեծ չափով պայմանավորված է նաև առևտրական հարաբերություններով: Կիլիկիայի ծովափնյա քաղաքներ Լոռիկոսը եւ Այսսը արևմուտքը արևելքին կապող կարևոր առևտրական կենտրոններ էին եւ հնարավորություն էին տալիս առևտրական, մշակութային լայն հարաբերությունների մեջ մտնել ինչպես Արևելքի, այնպես եւ Արևմուտքի խոշոր պետությունների հետ. տե՛ս Ա. Գ. Գալստյան, Հայ-մոնղոլական առաջին բանակցությունները, ՊԲՀ, 1964, թ. 1, էջ 91-106. I. M. Franck and D. Brownstone, *The Silk Road: A History*, Oxford, England, 1986, էջ 28-29. Կ. Օստեն-Տրոյ, Կիլիկյան առևտուրը XII-XIV դարերում, ՊԲՀ, 1997, թ. 2, էջ 207-208. D. Kouymjian, Chinese elements in Armenian miniature painting in the Mongol period, *Armenian Studies/Études arméniennes: In Memoriam Haïg Berberian*, էջ 415-468. D. Kouymjian, Chinese Dragons and Phoenixes among the Armenians, in *Caucasus during the Mongol Period - Der Kaukasus in der Mongolenzeit*, Hrsg. J. Tubach, S. G. Vashalomidze, M. Zimmer, Wiesbaden, 2012, էջ 107-127:

24 Shi'u D. Kouymjian, Chinese elements in Armenian miniature painting in the Mongol period, էջ 460-466:

25 Shi'u S. Little, Travelers among valleys and peaks. A reconsideration of Chin landscape painting, *Artibus Asiae*, v. XLI, Zurich, 1979, fig. 2, 11, 14:

պայմանավորված է նաև բլրի երանգավորմամբ, այն հաղորդված է իրար հաջորդող վարդագույնի, բաց կանաչի, կապույտի եւ մանուշակագույնի համադրությամբ:

Տվյալ տեսարանը պատկերվող երկերում Քրիստոս սովորաբար ցուցադրվում է մեջքը կռացրած, ասես դեպի Ադամն ու Եւան քայլելիս կամ Ադամին քաշելիս՝ առանց նրա կողմը շրջվելու եւ նայելու²⁶: Երբ այլ նույնանուն ստեղծագործություններում Քրիստոս, Ադամին նայելով, քաշում է նրան իր հետեւից, անգամ այդ դեպքում նրա մարմինը դեպի հետ թեքված, ճկված չէ²⁷, ինչպես կիլիկյան խնդրո առարկա պատկերում: Վերջինիս մեջ Քրիստոսի ողջ մարմինը, անգամ վիզն ու գլուխը կարծես հետ մղված լինեն եւ միեւնույն ժամանակ դեպի ձախ թեքված: Այս դիրքը պայմանավորված է նաև Կիլիկյան մանրանկարչության այդ շրջանին բնորոշ ոճով՝ Տ-աձև ճկված ֆիգուրներ, բարդ, երբեմն անբնական դիրքեր, որոնք շարժում էին հաղորդում հորինվածքին: Խնդրո առարկա մանրանկարում Քրիստոս ցուցադրված է դեպի աջ քայլելիս՝ ի տարբերություն տվյալ տեսարանը ներկայացնող բազմաթիվ օրինակների, ուր Փրկիչը պատկերվում է դեպի Ադամը գնալիս: Այստեղ Քրիստոս իր հետեւից է քաշում Ադամին: Այս հանգամանքը հիշեցնում է այլ երկեր, որովհետև նախահորը հակառակ ուղղությամբ է քայլում Հիսուս Կապադովիայի ԺԲ. դարի Կարաբաս կամ Մութ կոչվող եկեղեցու (Karabas, Dark church) որմնանկարում²⁸ (նկ. 8), ինչպես նաև Կիպրոսի ԺԲ. դ. Տու Արակա (Արակոսի Ս. Աստվածամայր) եկեղեցու որմնանկարում²⁹ (նկ. 9): Կիլիկյան մանրանկարի այս յուրահատուկ պատկերագրությունը կամրջում է այն նաև ԺԳ. դարի ֆրանսիական Սաղմոսագրքի (Պաղուա, Biblioteca del Seminario, MS. 353) համանուն տեսարանին³⁰: Այդուհանդերձ, այս երկուսի միջև կան եւ հորինվածքային տարբերություններ: Ֆրանսիական օրինակում արդարները պատկերված են մանրանկարի աջ կողմում՝ դժոխքը խորհրդանշող շինության դիմաց, իսկ Քրիստոս համապատասխանաբար ձախ հատվածում է ցուցադրված՝ տապալված սատանայի վրա կանգնած:

Թիվ 9422 ձեռագրի «Էջքը դժոխք» մանրանկարում ցուցադրված կերպարներին հիմնականում բնորոշ են նույն տիպի դիմագծեր՝ նեղ ճակատ, փոքր, դեպի վեր ձգված, կարճ, կճատ քիթ, ընդգծված այտուկներ եւ փոքրիկ շեշտված կզակ: Ադամը եւ վերելում հայտնվող մարգարեները, ներկայացված են ալեհեր, երկարածամ ծերունիների տեսքով: Ծաղկողը կարողացել է յուրաքանչյուր կերպարը մատուցել յուրովի՝ ցուցադրելով վերջինիս զգացմունքները՝ զարմանք, մտահոգություն, հիացմունք: Մարդկանց ապրումները շեշտելուն նպաստում են նաև նրանց՝ դեպի

26 Տի'ւ **M. Salmi**, *L'Enluminure italienne*, Milano, 1956, pl. II. **E. Bertaux**, *L'Art dans l'Italie meridionale, Iconographie comparee des rouleaux de l'Exultet, Tableaux synoptiques*, Paris, 1904, tableau VI:

27 Տի'ւ **E. Carli**, *Pittura Medievale* Pisana, Milano, 1958, tav. 6:

28 Տի'ւ **Turgay Tuna**, Bulent Demirdurak, Cappadocia, Istanbul, 2010, էջ 117: <http://www.goreme.com/goreme-open-air-museum.php>.

29 Տի'ւ **A. Stylianou, J. A. Stylianou**, *The painted churches of Cyprus, Treasures of Byzantine art*, second edition, Nicosia, Cyprus, 1997, էջ 157-186:

30 Տի'ւ "Mostra storica nazionale della miniatura", Palazzo di Venezia- Roma, Catalogo redatto dal Prof. G. Muzzioli, Firenze, 1954, էջ 278, tav. XCIV b:

Քրիստոս ուղղված երկար ու բարակ, լայն բացված մատներով ձեռքերի անհամբեր աղաչական, անհանգիստ շարժումները: Այդ անձանց կերպարանքների ոճական կատարման մասին ամբողջական տպավորություն կազմելու տեսակետից հիշարժան են նաև նրանց ռոնաթաթերի մատները՝ երկար եւ բարակ:

Սույն մանրանկարի ուսումնասիրությունն ամբողջական չի լինի, եթե անտեսվեն Մատենադարանի վերը նշված թիվ 197 եւ թիվ 9422 ձեռագրերի «Դժոխքի ավերման» նկարազարդումների հորինվածքների բացառիկ ընդհանրությունները³¹: Համեմատվող երկերում նկատվում է բաղադրիչ մասերի կուռ համադրություն: Այդ պատկերների հորինվածքի տարբեր հատվածներն ու մանրամասները միմյանց հետ կապված են գծանկարի թաքուն երկրաչափականության օրենքներով: Կասկածից վեր է, որ այս երկերում մեծ նշանակություն է տրված Քրիստոսի մարմնի ճկվածությանը, որն ասես շարունակվում է քարանձավի բացվածքի աղեղնաձեւ, կոր եզրագծով: Փրկչի եւ Ադամի կերպարանքները սերտ համադաշնության մեջ են, որովհետեւ նախահոր մարմնի առանցքը նույն, բայց ընդհատվող գծով շարունակվում է մինչեւ Քրիստոսի ուսը: Վերջինի ձեռքի մեծ խաչն իր ուղղահայաց եւ հորիզոնական մասերով շեշտակի հակադրություն է ստեղծում վերոհիշյալ աղեղնաձեւ, կոր առանցքների հետ:

Քրիստոսի մարմնի ճկվածությամբ եւ նրա կողմից Ադամի ձեռքի ամուր ու շեշտված սեղմումով որոշակի ուժ եւ լարվածություն է ներմուծվում նկարի մեջ, նաեւ ստեղծվում յուրօրինակ պաթետիկ հնչեղություն: Իր ճկվածությամբ հանդերձ, Քրիստոսի մարմնի հիմնական առանցքը ուղղահայաց է եւ զուգահեռ լինելով խաչին՝ արձագանքում է վերջինիս: Այդ ուղղահայաց ռիթմը կրկնվում է Եւայի եւ նրան հետեւող Դավիթ ու Սողոմոն թագավորների եւ մյուս կերպարների մարմինների դիրքերով: Վերջիններիս բոլորովին հակադիր են ներկայացված արքաների վերելում ցուցադրված նախահայրերը: Գլուխները հակառակ Քրիստոսի ուղղությամբ եւ ձգվելով դեպի նա՝ նրանք ասես արձագանքում են քարանձավի կոր բացվածքին եւ շարունակում Քրիստոսի ճկված դիրքը՝ մոտենալով նրան:

Ներքին պաթոսի ուժգնության ավելացմանն են նպաստում թագավորների, մարգարեների, Եւայի անհամբեր աղաչական, անհանգիստ մատները, լայն բացված ձեռքերի շարժումները: Կիլիկյան մանրանկարի հորինվածքին ներքին, լրացուցիչ շարժում հաղորդող կարեւոր նշանակություն ունի Քրիստոսի ձախ ձեռքի կտրուկ շարժումն ու կոր դիրքը:

Թիվ 9422 եւ 197 ավետարանների մանրանկարների մեջ Ադամի ակտիվ եւ որոշ չափով անկայուն դիրքը, երկար հերարձակ թափվող մազերը, պարեգոտի եւ թիկնոցի կարծես «եռացող» ծալքերը ավելի են ուժեղացնում հորինվածքի ներքին լարվածությունը: Այս ամենը վկայում են հիշյալ մանրանկարների հեղինակների կամ հեղինակի մասնագիտական, մանավանդ գծանկարչական փայլուն պատրաստվածության մասին: Այսպիսով համեմատվող երկու հայկական ձեռագրերի մանրանկարները գրեթե

31 Shi'u S. *Der Nersessian*, Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, v. II, Washington, D. C., 1993, fig. 385:

նույնն են ե՛ւ հորինվածքով, ե՛ւ կերպարների տեղադրությամբ: Այդ առանձնահատկություններին կարելի է ավելացնել նաև Քրիստոսի դեմքի մանրամասների նմանությունը, օրինակ՝ երկու մասի բաժանված «երկճյուղ» ձևով ավարտվող մորուքն³² ու առհասարակ ողջ կերպարանքի յուրահատուկ, բարդ դիրքի ցուցադրությունը, անգամ վերջինիս ներքևում թափվող ծալքերով ավարտվող հագուստի կատարումը: Այս երկու ստեղծագործությունները համեմատելիս ակնհայտ է դառնում, որ դրանք առաձնահատուկ նմանություններ ունենալու հետ մեկտեղ, տարբերվում են միմյանցից որոշ նկատելի մանրամասներով, այն է՝ հիմնականում դեմքերի ներկայացմամբ, ծառի տերևների եւ դժոխքի կոտրված դռների պատկերմամբ, ինչպես նաև գունալին լուծումով:

Մատենադարանի թիվ 9422 Ավետարանի մանրանկարի քննությունը վեր է հանում այլ հետաքրքիր փաստեր եւս. այսպես օրինակ՝ Եւայի կողքին պատկերված սեւահեր տղամարդիկ կիսադեմով են ցուցադրված, եւ թե՛ այդ հանգամանքը, թե՛ նրանց քթերի ու մանավանդ նկարագարդման ձախ անկյունում պատկերված՝ նկարի շրջանակին հավոդ տղամարդու առաջ ցցված կզակը անմիջապես հիշեցնում են կիլիկյան հայ գրքարվեստի գլուխգործոցներից մեկի՝ Վասակ իշխանի Ավետարանի (Երուսաղեմ Ս. Հակոբյանց վանքի հավաքածու, թիվ 2568) «Մենդյան» տեսարանում³³ (նկ. 10) նույնպես կիսադեմով ներկայացված հովիվների դեմքերի կատարումը: Համեմատվող մանրանկարների հիշյալ կերպարանքները, անտարակույս, ստեղծված են նույն մանրանկարչի ձեռքով: Այս իսկ առանձնահատկություններից ելնելով՝ հարկ է եզրակացնել, որ, անկասկած, վերջինիս ստեղծածն են նաև թիվ 9422 Ավետարանի մանրանկարում Սողոմոն արքայի կողքին գտնվող Դավիթ մարգարեի եւ առանց թագի ցուցադրված ալեհեր ծերունու կիսադեմով նկարված դեմքերը: Կարծես անձանոթ մանրանկարիչը մեծ դժվարությամբ է կարողանում նկարել քթերը: Չի բացառվում, որ նա այքի առաջ է ունեցել եւ պատկերել կճատ քթով ու շեշտված առաջ ցցված կզակով ինչ-որ մի բնորդի: Մարդաբանական տիպերի ընդհանրության մասին խոսելիս հարկ է ուշադրություն դարձնել նաև Սողոմոն արքայի կերպարին այս երեք՝ Մատենադարանի թիվ 9422, 197 ավետարանների պատկերներում եւ Սինայի Ս. Կատարինե վանքի նույնանուն սրբապատկերում: Տեղին է հիշել, որ Սինայի Ս. Կատարինե վանքի համանուն սրբապատկերում³⁴ Սողոմոն արքայի դիմագծերը, ըստ Վ. Պաչեի՝ «հեռու չեն Կեռան թագուհու ընտանիքի (անդամների դեմքերի - Ս. Զ.) տիպերից»³⁵:

32 Երկճյուղ ձևով ավարտվող մորուքը կնկնում է անձնապատկերի պատկերում հայտնվող Փրկչի պատկերը:

33 Տի՛ւ Ս. **Der Nersessian**, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century*, v. II, fig. 380:

34 Տի՛ւ **Ольга Попова**, *Византийские иконы VI-XV веков // История иконописи. Истоки, традиции, современность*, VI-XX века, Москва, 2002, էջ 75:

35 Իտալացի գիտնականը նկատի ունի Կեռան թագուհու 1272 թ. Ավետարանի մանրանկարներից մեկում Լևոն Բ. թագավորի ընտանիքի անդամների դեմքերը. տե՛ս **V. Pace**, *Armenian Cilicia, Cyprus, Italy and Sinai icons*, էջ 291-292. **V. Pace**, *Fra la maniera greca e la lingua franca, Su alcuni aspetti e problemi delle relazioni fra la pittura Umbro-Toscana, La miniatura della Cilicia e le icone di Cipro e della Terrasanta, Il Classicismo, Medioevo Rinascimento Barocco, Atti del Colloquio Cesare Gnudi, Bologna, 1986*, էջ 78-79:

Վերադառնալով Ադամի, Եւայի կերպարների տիպերին թիվ 9422 եւ 197 ձեռագրերի մանրանկարներում՝ պետք է նշել, որ դրանք նույնպես շատ հարազատ են Սինայի սրբապատկերի դեմքերին: Ոճական կատարման տեսանկյունից հետաքրքրական է մեկ այլ մանրասան էս. հայկական երկու ձեռագրերի մանրանկարներում ոտքերի նույն հաստիկ թաթերն ենք տեսնում՝ մի կողմից Սինայի սրբապատկերի Քրիստոսի եւ Ադամի, մյուս կողմից՝ հայկական երկու պատկերների Ադամի կերպարանքում: Այս է ծակում վերջինիս փարթամ մորուքի եւ ուսերին փռված մագերի նմանությունը համեմատվող երեք ստեղծագործություններում:

Այսպիսով, թիվ 9422 եւ 197 ավետարանների պատկերների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս վստահորեն նշել, որ դրանք ստեղծել են եթե ոչ միեւնույն վարպետները, ապա նույն գրչատանը աշխատող ծաղկողները: Ողջ նկարագարողումը ոսկե խորքի վրա է, ուր նույր վարդագույնի, նարնջագույնի, մոխրագույնի համադրությունը կապույտի տարբեր երանգների հետ՝ յուրօրինակ կախարդիչ գունաշխարհ է ստեղծում:

Ավարտելով խնդրո առարկա ստեղծագործության քննությունը՝ հարկ է մեկ անգամ եւս անդրադառնալ այն տարբերություններին, որոնք գոյություն ունեն կիլիկյան երկու համեմատվող մանրանկարների միջև: Օրինակ՝ նկատելի է, որ թիվ 9422 ձեռագրի մանրանկարի շրջանակի վերելում բուսական զարդ չկա, մինչդեռ թիվ 197 մատյանի պատկերի շրջանակի վերնամասում ոճավորված բուսական նախշ է նկարված: Վերջինս հայտնվում է չորս կողմից եզերվում է ձեռագրի «Ավետման», «Ղազարոսի հարության» տեսարանները, ինչպես նաեւ թիվ 197 Ավետարանի ավետարանիչների դիմանկարները: Թիվ 197 մատյանի «Մկրտության», «Մուտքը Երուսաղեմ» նկարագարողումները³⁶ չորս կողմից եզերված չեն բուսական զարդով եւ միայն վերելի հատվածում են հանդիպում: Պալատական խմբի ձեռագրերից նմանատիպ, չորս կողմից բուսական նախշով եզերված շրջանակներում են ամփոփված նաեւ 1286 թ. Հեթում Բ. արքայի Ճաշոցի «Տեսառնդառաջ», «Մուտքը Երուսաղեմ» տեսարանները³⁷, ուր բույսերի մեջ հայտնվում են նաեւ սրբերի փոքրիկ գլուխներ:

Այդ կարգի բուսական շրջանակները կիլիկյան մանրանկարչության նախորդ փուլերին բնորոշ չեն եւ հատկապես այս շրջանում վերջիններիս ի հայտ գալը, ըստ Տ. Կույումջյանի, կապված է չինական արվեստի, մասնավորապես ԺԳ. դարի չինական խեցեղենի հետ, որտեղ հայտնվում են նմանօրինակ ջրային բույսեր³⁸: Ավելի ուշ նմանօրինակ շրջանակներ են հանդիպում գոթական արվեստում, մասնավորապես ֆրանսիացի մանրանկարիչ Ժան Պյուսելլի 1323-1326 թթ. ծաղկած Բելվիլլի Բրե-

36 Տի'ու Տ. *Der Nersessian*, Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, v. II, fig. 364, 395:

37 Տի'ու անդ., fig. 361, 394:

38 Տի'ու Դ. *Kouymjian*, Chinese elements in Armenian miniature painting in the Mongol period, *Armenian Studies/Études arméniennes: In Memoriam Haïg Berbérien*, էջ 462:

լիարիումի³⁹ մանրանկարներում⁴⁰ (The Belleville Breviary, Փարիզի Ազգ. գրադ. MS lat. 10484, 2 vol.)⁴¹ :

Ավարտելով թիվ 9422 Ավետարանի «Էջբը դժոխք» պատկերի քննությունը, կարելի է եզրակացնել, որ այստեղ կիլիկյան անանուն մանրանկարիչը յուրօրինակ ձևով համատեղել է քրիստոնեական, մանավանդ բյուզանդական արվեստի ավանդույթները հեռավոր արևելյան արվեստից ստացած ներշնչումների եւ իր անձնական համարձակ ու նրբաճաշակ նորամուծությունների հետ եւ, որպես արդյունք, ստեղծել եզակի ու հրաշալի մի երկ: Թե՛ այս եւ թե՛ Մատենադարանի թիվ 197 Ավետարանի «Էջբը դժոխք» ներկայացնող ձեւավորումները կարելուր երևույթ են ոչ միայն հայ, այլեւ ողջ քրիստոնեական արվեստի պատմության մեջ, քանի որ իրենց ինքնատիպ բնույթով առանձնանում են այդ թեման ցուցադրող ստեղծագործությունների բազմության մեջ եւ այդպիսով լրացնում ու հարստացնում խնդրո առարկա տեսարանի պատկերագրության մասին եղած պատկերացումները:

39 Ամենօրյա աղոթքների գիրք հոգևորականների համար:

40 <http://artpaintingartist.com/belleville-breviary-december-by-jean-pucelle/>.

41 http://dbpedia.org/page/Belleville_Breviary.

ՏԻԳՐԱՆ ՍԻՄՅԱՆ

բանասիրական գիտ. թեկնածու

ՎԱՏԱՆ ՏԵՐՅԱՆԸ ՆԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ «ՃԱՐՏԱՐԱՊԳԵՏ»

1.0. Այս հոդվածում կփորձենք Վահան Տերյանի հրապարակախոսության ու հոգ-վածների հիման վրա ներկայացնել մտավորականության դերն ու նշանակությունը եւ նրանց մոդեռնացման տերյանական ըմբռնումը:

Ինչո՞ւ են ընտրված հատկապես Տերյանի տեքստերը: Նախ՝ նրա հրապարակախոսությունը չի կորցրել իր արդիականությունը մինչ օրս, երկրորդ՝ համահունչ է եւրոպական համատեքստին, ինչն էլ հիմք է տալիս մեզ այս հոդվածում տեղ հատկացնելու նրա կարեւորագույն գաղափարներին:

Նայագիտության մեջ տերյանական՝ վերը նշված տեքստերը հիմնականում քննվել են *Խբրեւ համարեքստի, տվյալ ժամանակաշրջանի արդյունք*, իսկ մենք կփորձենք դիտարկել *Խբրեւ հայ իրականությունը նորովի ձեւավորող, մոդելավորող, որում մշակույթը, գրականությունը, մտավորականությունը պիտի հանդես գա անբողոքությամբ նոր որակով*: Այս այլ խոսքերով ասած՝ նրա *կոնստրուկտիվիստական* մոտեցումից ու քրամաբանությունից է բխում խորագիր դուրս բերված «Տերյանը ճարտարագետ» բառակապակցությունը:

Ակադ. Նրանու Թ-ամրագյանը Վահան Տերյանի «Նայ գրականության գալիք օրը» հոդվածի մասին գրում է, որ այն «մինչ օրս չի կորցրել ներքին կարեւոր խորհուրդը, իր ուժը մասնավորապես ստանում է նշանակալի անկումների ու վերելքների պահերին»¹: Ընթերցելով, որ Տերյանի երկու հոդվածները («Նայ գրականության գալիք օրը», «Նոգեւոր Նայաստան») ավելի նշանակալից են դառնում *հասարակական-քաղաքական եւ մշակութային* անցումների, *անկումների* ժամանակ, բայց ոչ վերելքների. դրանցում արժարժված գաղափարները մշակութային վերելքի ժամանակ կվերածվեն պարզապես գրապարմական իրողության, մինչդեռ մշակութային անկումների ժամանակ կարող են նպաստել մշակույթի մոդեռնացմանը (վերելքին): Նակված ենք կարծելու, որ տերյանական գաղափարները դեռեւս իրականացված չեն մեզանում:

Նայագիտության մեջ տերյանական երկու տեքստերի («Նայ գրականության գալիք օրը» (1914), «Նոգեւոր Նայաստան» (1914)) համատեքստը, քրամասույթը բավական հանգամանալից են ներկայացված Մարինե Սարգսյանի, Դավիթ Պետրոսյանի աշխատանքներում², ուստի այդ խնդրին մենք գրեթե չենք անդրադառնալու: Մեր այս վերլու-

¹ Նրանու Թ-ամրագյան, Վահան Տերյան, Երևան, 1985, էջ 145:

² Այս մասին մանրամասն տես **Սարգսյան**, Վահան Տերյանի «Նոգեւոր Նայաստան» պարամափիլիսոփայական հայեցակարգը. «Պարմա-բանասիրական հանդես», 2004, թ. 3, էջ 77-98. **Դ.**

ծության փորձը կողոպտի ցույց տալու, թե Տերյանը մտավորականների (=ինտելիգենտ) ինչպիսի տեսակներ է առանձնացնում, եւ ինչ դեր պիտի խաղա մտավորականը եւրոպական մոդելի հասարակություն ու մշակույթ կերպելու համար:

Տերյանի հասարակական, մշակութային պահվածքի (հաբիտուս) կարևորագույն շարժառիթները *զգացմունքն* ու *բանականությունն* են («Բմ խորին համոզմունքով, ոչ մի գործ չի կարող կատարվել առանց զգացմունքի: Առավել եւս հասարակական գործը: Սակայն, վերջին դեպքում (երբ գործը հասարակական է), ավելի, քան որեւէ այլ ժամանակ, բանականությունը պետք է ընթանա զգացմունքի հետ ձեռք-ձեռքի տված»³):

1.1. Նին կամ ծխական մոդելի մտավորականը՝ ըստ «Նայ գրականության գալիք օրը» հոդվածի

Փորձենք բնակ, Տերյանի ինտելիգենտ բառի բովանդակային պլանը, նրա տեսակները:

Ինչպես հայտնի է, «ինտելիգենտ» բառը կարող է թյուրըմբռնման տեղիք տալ: Յավոք Տերյանը չի սահմանում, թե ում է համարում ընդհանրապես ինտելիգենտ, բայց շաքարանքից կարող ենք ենթադրել, որ նա, ինտելիգենտ ասելով, նկատի ունի կրթված մարդկանց: Մտավորապես այս իմաստով էր օգտագործվում նույն բառը 1910-ական թթ. Ռուսաստանում, քանի որ տերյանական «ինտելիգենտ» բառի գործածումը համընկնում է Դալի բացատրությանը⁴:

Նշենք, որ Տերյանի համար ավելի նախընտրելի է «ինտելիգենտ» բառը մտավորականի փոխարեն⁵: Մենք դրա փոխարեն կօգտագործենք «մտավորական» բառը: Տերյանի «Նայ գրականության գալիք օրը» ծրագրային հոդվածներում հիմնականում հանդիպում ենք «ծխական ինտելիգենցիա» եւ «ազգային ինտելիգենցիա» բառակապակցությունների, իսկ «Նոգեւոր Նայաստան» գեկույցում՝ «բուրժուական ինտելիգենցիա» եւ «ազգային ինտելիգենցիա»:

Տերյանի՝ 1914-ին Թիֆլիսում կարդացած «Նայ գրականության գալիք օրը» դասախոսություն-հոդվածում բնառադարվում են «ծխական ինտելիգենցիան» եւ նրա ձեւավորող հայ դպրոցը: Ծխական ինտելիգենտը, փաստորեն, համայնքի «մտավորականն» է, որն ըստ Տերյանի՝ հին մոդելի, հին սերնդի մտավորականության ներկայացուցիչն է: Նա անմրցունակ է հասարակական կյանքում, «նրա քաղաքական աշխարհայացքը ծխական գործերից այն կողմ չի անցնում, նրա քաղաքական ասպարեզը դպրոցն ու եկեղեցին են, հոգեկան աշխարհն ամփոփված է այս եկեղեցի մեջ...: Նրա՝ ազգային կոչված իդեալները կապված են այդ ծխական ու թեմական դպրոցի ու եկեղեցու հետ, դրանից

⁴ **Գեորգյան**, Գրական բանաձևերը 20-րդ դարակերպի հայ մամուլում, Երևան, 2007, էջ 175-189, 333-355:

³ **Վահան Տերյան**, Երկերի ժողովածու (չորս հատորով), Կ. 3, Երևան, 1975, էջ 230:

⁴ Интеллектуальный лат. Духовный, умственный, разумный. Интеллигенция (в знач. собир.) разумная, образованная, умственно развитая часть жителей (Даль, Толковый словарь, Т.2, И-О, С.-Петербург, 1881, с.46).

⁵ **Վահան Տերյան**, Երկեր (Բանաստեղծություններ, գրականագիր. հոդվածներ, նամակներ), Երևան, 1989, էջ 318: Բոլոր հաջորդ մեջբերումները կատարելու ենք այս գրքից, փակագծերում նշելով հոդվածի վերնագիրը եւ էջը:

դուրս նա չի կարողանում ուրիշ գոյություն ու կյանք պարկերացնել հայ մարդու համար» («Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 300): Տերյանն իրավացի է, այսպիսի միջավայրը չի կարող տալ լայն մտածողության ունեցող մտավորական, որն ի վիճակի լինի ստեղծելու երոպակականին հարիւր մրցունակ մշակույթ, գրականություն: Տերյանը քննադատում է հին սերնդի կամ «ծխական ինտելիգենտի» սեմինարիստական-ծխական մտածողությունը ու դրանից ծնված գրական-քննադատական մեթոդն այն պարճառով, որ այդ մեթոդը գովաբանում է ազգային ուրիշիփարիզմը, ինչի հասկությունը վուլգարիզմն է (անդ, էջ 300):

Մտացվում է, որ կղերական միջավայրից դուրս է գալիս աշխարհիկ կիսամտավորական, որն իր մտածողությամբ չի տարբերվում «սեմինարիստական-ծխական ինտելիգենցիայի աշխարհայացքից» (անդ, էջ 300): Ինչպես նկատում ենք, տարբեր են հին ու նոր մտավորականության գրականության գնահատման, վերլուծման չափանիշները: Տերյանը քննադատում է Լեոյին, քանի որ նա գրական կերպարներից սպասում է միայն բարոյական պահվածք, նկարագիր (անդ, էջ 304-305): Այլ խոսքով՝ Տերյանի՝ Լեոյին ուղղված քննադատության հիմքն այն է, որ Լեոն գրական երկերը դիտարկում է իբրև *նորմատիվ*, այլ ոչ դեկորիպիվ (նկարագրական) իրողություն, այսինքն՝ կերպարները, նրանց բարոյական գծերը պետք է քննվեն իբրև *որված իրողություն*, այլ ոչ այնպիսին, ինչպիսին պետք է լինեն: Նույն սա է պարճառը, որ Տերյանը Լեոյի մասին գրում է. «Դուք (դասախոսության լսողներ, ընթերցողներ- Տ.Ս.) կարծում եք Լեոն կենդանի՞ է: Ես հավատացնում եմ ձեզ, որ նա մեռած է մեռած է վաղուց» (անդ, էջ 304):

Ինչպես նկատում ենք, Տերյանը պահանջում է, որ պիտի տեսնվի մտավորականության սերնդափոխություն: Սերունդների միջև (օր.՝ Տերյան/Լեո, Տերյան/Պոռշյան, Տերյան/Պարկանյան եւ այլն) արժեքանական բախումը շոշափելի է, առկա է գրականության կերպման ու մեկնաբանման հսկայական տարբերություն, այդ իսկ պարճառով երկու սերունդների մտավորականները «չեն կարողանում միմյանց ըմբռնել, ...հիվանդույթ Թափով են հարձակվում իրար վրա, երբեմն տարօրինակ ձև է ընդունում նրանց պայքարը» («Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 291): Տերյանը բավական խորն է տեսնում հին ու նոր սերունդների բախման ակունքները: Ըստ նրա՝ արժեքանական համակարգի ձևավորման առումով մեծ դեր ունի *դպրոցը*:

Ավելացնենք, որ մարդու կայացման գործում մեծ դեր ունի ոչ միայն դպրոցը, այլև համալսարանը, ինչը 1914-ին տակավին գոյություն չուներ: Այս երկու կրթական ինստիտուտները *ձևավորում* ու *կրթում* են նոր մտղելի մտավորականություն: Այս «խողովակով» դուրս եկած մտավորականն իր հերթին պետք է շարունակի զբաղվել *ինքնակրթությամբ ու ինքնադաստիարակությամբ*: Այլապես մտավոր-ինտելեկտուալ զարգացման բացակայությունը հանգեցնում է մտավորականի լճացման:

Ինչպես տեսնում ենք, Տերյանի՝ դպրոցի բարեփոխման ցանկությունը խոսում է նրա *մոդեռնիստ* (=բարեմոդեռնիզ) լինելու մասին. «Քանի որ կղերը դեր ունի *ժողովրդական դպրոցում*, միշտ պետք է կասկածով եւ երկյուղով վերաբերվեմ դեպի այդ դպրոցը, ...կղերը հովանավորում ու սնում է այդ սեմինարիզմը» (անդ, էջ 296): Եզրակացնենք,

որ Տերյանը պայքարում է հայ իրականության մեջ առկա սքոլաստիկ, դոգմատիկ, սեմինարիստական-փրագմատական մտածողության դեմ (անդ, էջ 296-297), որը բուծում է «կիսակիրթ, կիսագրագետ մի մասսա, որն այս կամ այն չափով աշակերտական նստաբանից փոքրվում է կղերական մտածողությամբ, կրթվում է մեր կղերի սրբին մոտիկ մեթոդով և ուղղությամբ» (անդ, էջ 298): Ստացվում է, որ դարասկզբի դպրոցներից չի կարող դուրս գալ նոր մոդելի մրավորական:

Այս առումով հեղափոխական է Ն. Մաննի միտքը Զոլայի՝ Ֆրանսիայում խաղացած դերի մասին. «Դպրոցի ընդարձակումը ու անջատումը եկեղեցուց, պետության ու բանակի մաքրումը, սոցիալական ապահովությունը, հարկահանությունը, հարգանքը աշխատանքի նկատմամբ արդեն իրական հանրապետությունը իր մասին զգացնել է պալիս»⁶: Ինչպես նկատում ենք, Տերյանի պայքարը նախահիմք կարող էր դառնալ հանրապետություն կերպելու համար, հայ ժողովրդի պատմության ընթացքը բավական երկար ժամանակ այլ հունով է ընթանում:

1.2. Եւրոպական մոդելի կամ նոր մոդելի մրավորականը

Ըստ Տերյանի՝ մրավորականը կարող է լինել մրցունակ, եթե կանգնած լինի եւրոպական մշակույթին հավասար, իսկ դա հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ մեր մշակույթը թոթափի ծիսական, սքոլաստիկ, դոգմատիկ մտածողությունը: Իսկ թանի դեռ «մեր ազգային հորջորջվող ինտելիգենցիան ապրում է մի ինքնամիտի ու մեկուսացած կյանքով, որոճում է ինչ-որ միջնադարյան գաղափարներ կամ մի բանալ ու պարզամիտ ազարամություն, որ լի է ֆիլիստերությամբ, որ հիշեցնում է եւրոպական կղերի զգվելի ու կեղծ ազարամությունը» («Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 306):

Կարևոր է նաև հասկանալ, թե ինչ արժեքներ, րեսուրսներ են սնում Տերյանին վերանայելու հայ գրականությունն ու մշակույթը: «Տերյանի կուլտուր-պատմական րեսուրսները, - գրում է Ս. Սարինյանը, - սնունդ էր առնում ազգերի համաշխարհային գործակցության նորագույն պարկերացումներից և մարդկության բարեկրթության գործում արվեստի ու գրականության դերի այն ըմբռնումից, որ առաջադրում էին գեղագիտական նորագույն դպրոցները: Ըստ այդ պարկերացման, ազգերի գալիք համերաշխությունը այլ հարաբերության մեջ է առնում մեծ ու փոքր ժողովուրդներին, պատմական իրավունք վերապահելով նրան, որ իր արժեքներ է սրելովում արվեստի համամարդկային գանձաբանում: Այս րեսուրսները մի առանձին ոգեւորություն էր պարճառում փոքր ժողովուրդների գաղափարախոսներին, որոնց համար պարզապես հայրնություն էր՝ րնրեսական ու քաղաքական անկախությունից դուրս որոնելու ինքնություն գոյության մի այլ երաշխիք»⁷: Անշուշտ այս գործունե առկա էր, բայց նրա մղումը «հայկական աշխարհի» հեղամանացությունը հաղթահարելու մեջ էր:

Ըստ էության, Տերյանն ուզում է, որ մեր մրավորականը հաղորդակից լինի եւրո-

6 **Маян, Генрих. Золя**, с. 221 // **Маян, Генрих. В защиту культуры.** (Состав. и предисл. Г. Знаменской), М. .

7 **Ս. Սարինյան**, Վահան Տերյան, էջ 452 // Նայ գրականության պատմություն, հ. 5, Երևան, 1979:

պական մշակույթին, ինչը նրան հնարավորություն կտա մտածել *ազգային* մշակույթ (և *ոչ թե համայնքային*) սրեղծելու մասին: «Միայն կուլտուրական ազգը,- գրում է Տերյանը,- կարող է մտածել ազգային կուլտուրա ունենալու մասին, միայն իսկական ինքնիզեցիան կամ մտավորականությունը, ինչպես ասում են այժմ, կարող է սրեղծել կուլտուրա» (անդ, էջ 305-306): Սրացվում է, որ Տերյանը կողմ է հայ հասարակության կյանքում լուրջ բարեփոխման, ինչն էլ կնպաստի մտածելակերպի, մշակութային ու արժեքական փոփոխությունների: Սա փելի է ունենում 1920-ական թթ., երբ հիմնադրվում է Երևանի պետական համալսարանը, որտեղ սկսում են դասավանդել արհեստագործական կրթություն ստացած անվանի գիտնականներ (Ն. Մանանդյան, Մ. Աբեղյան, Ս. Մալխասյան, Հր. Աճառյան և այլն): Նայ մշակույթի զարթոնքին նպաստում է քաղաքի (Ա. Թամանյան), քաղաքային մշակույթի ձևավորումը: Բայց հեղափոխականն այն է, որ 1950-ականները հիմք են տալիս Պ. Մուսկին փրեյմանական չափանիշները երևան հանելու, հիշելու համար:

Պ. Մուսկը իր «Տերյանը պահանջում է» հոդվածում գրում է. «Չպետք է մոռանալ, որ ինչպես գիտության, այնպես էլ գրականության զարգացումը ընդհանուր-համաշխարհային բնույթ է կրում: ... Ժամանակակից հայ վիպասանը իր վեպը գրելիս պիտի ելնի այդ ժանրի զարգացման այսօրվա աստիճանից, որ պարտադիր է ինչպես հայի, այնպես էլ, դիցուք, ֆրանսիացու կամ իսպանացու համար: Գրական երևույթներն էլ իրենց իսկական արժեքն ստանում են գրականության *ընդհանուր* զարգացումը կշռող նժարների վրա, ինչպես որ, կոպիտ համեմատած, որքան էլ տարբեր ու բազմազան լինեն «ազգային շուկաները»՝ գոյություն ունի «համաշխարհային» գին»⁸: Ինչպես նկատում ենք, Մուսկի չափորոշիչները համընկնում են փրեյմանականին. նրանք նույն չափորոշիչներով են մոտենում հայրենի գրականության զարգացմանն ու մոդեռնացմանը:

Տերյանը պայքարում է նաև հայ գաղթօջախների ծխական կյանքի փոփոխության համար: Ըստ Տերյանի՝ «Ռուսաստանի ամեն մի հայ գաղութ - դա նույն գավառն է, նույն հեղափոխական վայրը, ուր ամեն ինչ ներփակված է ընդհանրական շրջանում, ուր գրեթե գոյություն չունի որևէ հասարակական կյանք: Մի որևէ բուրժուական փոփոխությունը կամ մահը ավելի մեծ հեղափոխություն է շարժում, քան ամենակարևոր ու նշանակալից հասարակական երևույթ» («Մոսկվա, դեկտեմբերի 12-ին», էջ 256): Ինչպես տեսնում ենք, համայնքային այսպիսի մտածողության համար գերաբեկ են ընդհանրաբար, բամբասանք, կանխարեսելի կարծրափայլային բաժանաճառները, այնինչ Տերյանը նշում է *հասարակական* կարևորությունը: «Մեր ազգային ինքնիզեցիան,- գրում է Տերյանը,- ինչպես որ քաղաքական կյանքից փախել է ծխական ժողով, լայն պետությունը թողած մտել է եկեղեցու բակը, նույնպես կուլտուրան թողած՝ որոճում է ինչ-որ կղերական ազգամուլ գաղափարներ, անիմաստ մտքերով է կերակրում իր ընթերցողներին...» («Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 306):

Նայ մշակույթը երոտականին հասցնելու համար նոր մոդելի մտավորականը պետք

8 Պ. Մուսկ, Երկերի ժողովածու: 3 հատորով, հ. 3, Երևան, 1983, էջ 138-139:

է հաղորդակից լինել «ժամանակի երոպական կուլտուրայի ասպիճանին» (անդ, էջ 307): Ըստ Տերյանի՝ երոպական մշակույթը կարող է կերպել ռուսախոս մրավորակա-նությունը, քանի որ «նա ավելի շար է կապված ընդհանուր պեպական կյանքի հետ, նա ավելի քաղաքացի է, նա ավելի կուլտուրական է: Միայն կուլտուրական ազգը կարող է սրելով ազգային կուլտուրա» (անդ, էջ 307): Ինչպես նկատում ենք, Տերյանը հստակ գաղափարում է *հասարակության մեջ ապրող մրավորականին*, համայնքում ապ-րող «ծխական ինտելիգենտի» կամ իրենց «ազգային ինտելիգենցիա», «ազգային ին-տելիգենտ» հորջորջողներից, որոնց համար «մեծ վերապահությամբ կարելի է գործածել այդ տերմինը» (անդ):

Փաստորեն, «ազգային ինտելիգենտները», որոնք իրականում «ծխական ինտելի-գենտներ» են, չեն կարող համարվել իսկական ազգային ինտելիգենտներ, մրավորա-կաններ, քանի որ ի վիճակի չեն կերպելու երոպականին համարժեք ազգային մշակույթ: Ըստ Տերյանի՝ ռուսախոս մրավորակաությունն այն ժամանակ կմիավորվի ազգա-յին մշակույթին, եթե այն իրականում ազգային մշակույթ դառնա: Այսինքն՝ ազգային մշակույթը կերպվում է հասարակական և ոչ թե համայնքային հարաբերությունների համապետություն: Տերյանն ըստ էության հարուցում է այնպիսի պահանջ, որն իրագոր-ծելի է միայն արդյունաբերական («ժամանակակից», «գարգացած») հասարակության պայմաններում: Պարմությունը ցույց տվեց, որ արդյունաբերական հասարակություն-ներն ունեցան *ազգային պետություններ*, որոնց կառավարությունները կարողանում են բազմաթիվ մարդկանց արդյունավետ կառավարել, ինչի հիմքում դրված է օրենքի գերակայությունը: Արդյունաբերական պետություններում մարդկանց մեծ մասը (90%) ապրում է քաղաքներում, աշխատում է գործարաններում, ֆաբրիկաներում⁹: Մոտավորապես այսպիսի իրավիճակ սրելով է միան Խորհրդային Նայաստանի տարիներին, իսկ 1914-ին դրա մասին խոսելն ավելորդ էր:

Փաստորեն, սրացվում է, որ երոպական չափանիշներով (օր.՝ Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Գերմանիայում) *ազգային մրավորականություն* հնարավոր չէ կերպել առանց ազգային պետության: Ուստի տերյանական գաղափարներն անիրականաբար լին և ուղղված էին դեպի ապագա:

1.3. Նոր մոդելի մրավորականի կայացման բաղադրիչները (մեթոդ)

Որպեսզի ձևավորվի նոր մոդելի մրավորականը, հարկավոր է մրաժողությամբ «բաց» մրավորական, որ կարողանա երոպական արժեքները, տեսությունները ներ-կայացնել և համադրել հայ կյանքի հետ: «Երբ հայ ազգային ինտելիգենտը,- գրում է Տերյանը,- տեղեկություն է ստանում մի որևէ երոպական գաղափարի մասին, նա չի աշխատում ըմբռնել սխալներ, նա առանց այլույթության հարմարեցնում է այդ գաղա-փարը իր ավանդական տիրացուական մրաժողությանը և հաշտ կերպով ապրեցնում է իր մեջ այդ երկու բոլորովին տարբեր աղբյուրներից բխող տարբեր գաղափարներ» (անդ, էջ 306): Նշենք, որ տեսությունների ներայնացումը բավական

9 Энтони Гидденс, *Социология* (изд. 2-ое, вып. по 4-ому английскому изданию, полностью переработанному и дополненному), М., 2005, էջ 44-45:

չէ մոդեռնիստ, բարեկրթագող դառնալու համար: Ներայնացված գիտելիքը պետք է *դե-դայնացվի, հարմարեցվի* հայ իրականությանը: Այս գործընթացը ապահովելու համար հարկավոր է ունենալ *վերլուծական միտք* և *համադրելու* ունակություն:

Տիրացուական-սեմինարիստական կրթական ինստիտուտները չեն կարող ձեռավորել նման գիտնական: Տերյանը դեռես «Ալեքսանդր Ծափուրյան» (1912) հոդվածում անդրադարձել է այս խնդրին, որ «մեր ինտելիգենտը սովորաբար աշակերտի պես անգիր է սերտում զանազան թեորիաներ՝ առանց նոցա խորքը թափանցելու և ոգին ըմբռնելու և թեորիան բարացած ֆորմուլ դարձրած, մտքեւում է մեր կյանքի բոլոր երեսույթներին և մի հարվածով ամեն ինչ ոչնչացնում - ինչպես ասում են՝ հոնքը շրկելու փող աչքն էլ է հանում» («Ալեքսանդր Ծափուրյան», էջ 284): Այս անմեղսական կիսամարտավորականին Տերյանը հակադրում է նոր մոդելի հայ մտավորականին, որը մտք է «*ռուս առաջավոր դեմոկրատ ինտելիգենցիային* (ընդգծումը՝ Վ. Տ.) նույն իդեալներով է ապրում և նույն իդեալն ու ձգտումներն ունի: ... նրա գեղարվեստը լինելու է այն գեղարվեստը, որ գեղարվեստ է ամեն երկրում և ամեն ժողովրդի համար, այսինքն՝ իսկական գեղարվեստ է ոչ սուրբագալ: Այդ ինտելիգենցիան հակառակ է գեղարվեստական այս սակավապետության, որ սնվել է մեր իրականության մեջ, ուր պրոպոկտը վեպի փող է անցնում, անխմսաբ բամբաստանությունն ու չափածո սնախոսությունը՝ պոեզիայի փող: Այդ նոր գեղարվեստը չպիտի եր մնա երոպական գեղարվեստից, չպիտի միսիթարե իրան սին ինքնահավանությամբ և ինքնագոհ ծուլությամբ, նա պիտի ընդգրկե ամենալայն հորիզոնները: Նա չպիտի ջոկե բանաստեղծական և անբանաստեղծական նյութեր - նրա համար ամբողջ աշխարհը, ինչպես և ամբողջ մարդը պոեզիայի նյութ են լինելու: Նրա համար չպիտի լինի հեղին և հրեա, որովհետև իսկական գեղարվեստը համամարդկային է, նույնքան համամարդկային է և ազատ, որքան և միտքը, գիտությունը: Որովհետև իսկական գեղարվեստի համար կարևորը ոչ թե հագուստն է, արտաքինը, այլ ներքինը, հոգին» (, «Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 329-330):

Բացի այդ, Տերյանի հիշարարկած մեթոդի գաղափարը խոսում է այն մասին, որ նա ուզում է փոխել մեթափիզիկ (մեթոդ). առանց մեթափիզիկ փոփոխության չի կարող ձեռավորվել նոր մոդելի մտավորական: Վերջինս իր հերթին պիտի ձերբազատվի «*տրե-խային*» մտածողությունից, ինչն իր հերթին կնպաստի անցում կատարելու *համայնքային կյանքից հասարակականի*, որպեսզի հարաբերությունները անհամեմատ ավելի բարդ են: Դա է պարզապես, որը Տերյանը գրում է. «Կղերական համայնականությունից դուրս հայ ինտելիգենտը մեռած, անպետք է դառնում, նա անելիք չունի: Միայն այդպեղ, ծիսական համայնքի մեջ ընկնելով է, որ նա իրեն իսկույն լավ է գգում, ի՛նչ այնպես - ինչպես ձուկը ջրում» (անդ, էջ 299-330):

Փաստորեն, Տերյանը պահանջում է մտավորականության այնպիսի փոխակ, որը կարողանա լինել գործուն նաև հասարակական կյանքում: Բարդ հասարակական կյանք ու հարաբերություններ կերպելու գործում մեծ դեր պիտի ունենա հենց մտավորականությունը: Այս գաղափարը բացահայտ կերպով ձեռակերպված չենք հանդիպում արևմտական դարձողություններում, բայց կարելի է բխեցնել:

1.4. «Ազգային ինտելիգենցիա» // «Բուրժուական ինտելիգենցիա» հակադրությունը՝ ըստ Տերյանի «Նոգևոր Նայասարան» հոդվածի

«Նոգևոր Նայասարան» հոդվածում արդեն կարելի է տեսնել մտավորականության, ինտելիգենցիայի տերյանական երկու բաժանում՝ «ազգային ինտելիգենցիա» և «բուրժուական ինտելիգենցիա»: Այս հոդվածում «ազգային ինտելիգենցիա» բառակապակցությունն այլևս չի մարմնանշում կեղծ ազգային մտավորականությանը, ինչպես «Նայ գրականության գալիք օրը» հոդվածում. այսօր այն նոր մոդելի մտավորականության ցուցիչն է: Ըստ հոդվածագրի՝ ազգային մտավորականությունը երոսական արժեքական համակարգի կրողն է և ազգային մշակույթի կերպողը. («ազգային ինտելիգենցիան պարզ կերպով առաջադրել է ազգային կուլտուրական ապագայի հեռանկարը» («Նոգևոր Նայասարան», էջ 340):

Իսկ ինչ վերաբերում է «բուրժուական ինտելիգենցիային», ապա տերյանական տերտրից կարելի է հասկանալ, որ նրանք չեն տեսնում «ազգային ոգու գոյությունը», վերջինս «ամենախռճոր մասով ու ամենագործոն մասով ապագայնացած է: Դա մի անժխտելի փաստ է» («Նոգևոր Նայասարան», էջ 341): Սրացվում է, որ «բուրժուական ինտելիգենցիան» չունի «մենքի» գիտակցում, որի հիմքն է լեզուն, գրականությունը, արվեստը. «Նրա՝ *այդ (այս և մյուս շեշտադրումները Տերյանին են. - Տ. Ս.)* ինտելիգենցիայի համար բնավ գոյություն չունի հայ կուլտուրա առածը: Նա միանգամայն անտեղյակ է այդ կուլտուրայի գլխավոր գործոններին - լեզվին, գրականությանը, արվեստին - այն ամենին, ինչ մի ազգի կուլտուրան բնորոշ հատկանիշներն են կազմում:

Նա ոչ միայն անտեղյակ է, այլ կամք չունի տեղյակ լինելու, ավելին կասեմ, *աքիսմաքիում է* այդ ամենը» («Նոգևոր Նայասարան», էջ 341): Տերյանի «բուրժուական մտավորականությունն» էությանը մոտ է զանգվածային մարդուն, որը կարող է ունենալ կրթություն, բայց անընդունակ լինել հասարակական դեր կատարելու: «Բուրժուական մտավորականության» զանգվածային մրաժողությունը Տերյանը քննադատում է նրա մի ներկայացուցչի բաղձանքը հնչեցնելով: Տերյանի և այդ «հայ ինտելիգենտի» գրույցի ժամանակ, վերջինս պարասխանում է, թե երագում է, որ Նայասարանն ազատագրվելուց հետո տեսնի հայ ոստիկանի՝ հայկական համագգեստով («Նոգևոր Նայասարան», էջ 341): Տերյանական արժեքական համակարգում մեծ տեղ ունեն հայ մշակույթը, գրականությունը, արվեստը, գիտությունը, այլ ոչ թե ոստիկանը. «որն իրանից կաշառք է պահանջում կամ որն իրան ծեծում է» («Նոգևոր Նայասարան», էջ 341):

«Բուրժուական մտավորականությանը» հասցված մյուս հարվածն իջնում է հետևյալ փաստի հիշարակմամբ, թե «իևհա մինչև օրս հավաքված չի այն չնչին գումարը, որով պիտի կանգնեցնեն Խ. Աբովյանի անձանը Երևանում: Մի՞թե Արարադյան դաշարը Նայասարան չէ և նրա որդին՝ Աբովյանը, այդ Նայասարանի ամենալուսեղեն մի բեկորը չէ:՝ Որպիսի Նայասարան եք ուզում կառուցել դուք, որ չեք ուզում ճանաչել այդ հոգեղեն Նայասարանը» («Նոգևոր Նայասարան», էջ 344):

Ըստ Տերյանի՝ «ազգային մտավորականը» պարասխանաբար է սեփական մշակույթի կերպման ու ներկայացման համար: Պարասխան չէ, որ Տերյանն իր «Արջի ծա-

ռայություն» (1915) հոգվածում քննադատում է Մոսկվայի հայ ուսանողական բյուրոյի այն հայրաբարությունը, որպեղ նրանք խնդրում էին «բոլոր ցանկացողներին ուղարկել իրանց հոգվածները բյուրոյին՝ զեպեղելու համար ռուսական մամուլի օրգաններում» («Մշակ», 1914, թ. 281): Նոգվածագիրների նպատակն էր ծանոթացնել ռուս հասարակությանը Նայաստանի անցյալին եւ ներկային: «Այս գործի համար,- գրում է Տերյանը,- որ եւ՛ կարեւոր է, եւ՛ այժեական, հարկավոր են ավելի կարող եւ փորձառու ուժեր եւ ավելի հեղինակավոր մարմին, որը, իհարկե, կարիք չի ունենա դիմելու «բոլորին, ով ցանկանում է»» («Արջի ծառայություն», էջ 353):

«Բուրժուական ինտելիգենցիայի» եւ «ազգային ինտելիգենցիայի» էական քարքերությունն այն է, որ վերջինս, ի դեմս Տերյանի, գգում է եւրոպական չափորոշիչներով ազգային մշակույթ, «հոգեւոր Նայաստան» կերպելու կարեւորությունը:

Նայրնի է՝ Տերյանի «Նոգեւոր Նայաստան» (1914) հոգվածում կարելի է քեսնել «հոգեւոր Նայաստան» եւ «նյութական Նայաստան» հակադրությունը¹⁰. «Չպելք է կամենանք մեր հույսը եւ ապագան «նյութական Նայաստան» գաղափարի վրա հիմնել, այլ պիտի քեսնանք ու աշխարհենք «հոգեւոր Նայաստանի» համար» («Նոգեւոր Նայաստան», էջ 346): «Նոգեւոր Նայաստան» ասելով՝ Տերյանը նկարի ունի «հայության հավաքում» կամ «հայության կազմակերպում» գաղափարական իմաստով («Նոգեւոր Նայաստան», էջ 345): Ըստ նրա՝ «նյութական Նայաստանից» խոսափելու համար պելք է հրաժարվել «շքեղ շենքերի հայրենիք դարձնել մեր հայրենիքը» (անդ, էջ 347): Նարկ ենք համարում հիշարակել չիլիացի գրող Գաբրիելա Միստրալի (1889-1956) «Ուսուցչուհու աղոթքը» բանաստեղծության մեջ հեղեյալ քողերը. «Այնպես արա (խոսքը ուղղված է Աստծուն. - S.U.), որ իմ աղյուսե դպրոցը եւս դարձնեմ ոգու դպրոց»¹¹: Անշուշք, այս աղոթքին կմիանար նաեւ Վ. Տերյանը:

Վերը մեջքերված հարվածներից կարելի է եզրակացնել, որ Տերյանը կողմ էր, որ ապագա պելությունը պելք է կառուցվի *հոգեւոր արժեքների* վրա: Կարծում ենք, որ պելությունը կերպվում է ոչ միայն սոցիալական ինտրիքությունների, այլ նաեւ պելության քաղաքացիների հոգեւոր արժեքների հիման վրա. «Ազգը միայն արքաքին ուժերի գորությամբ, իրերի արհեստական դասավորությամբ չի սքեղծվում, այլեւ իր անդամների ներքին մքահոգեկան կապով: Պելք է բացի արքաքին հնավորությունից լինի եւ ներքին մի գորություն, մի հոգեւոր մղում, որ մարդկանց համախմբումը ազգ է դարձնում» («Նոգեւոր Նայաստան», էջ 345):

Այլ խոսքերով ասած՝ ազգային «մենքը» ձեւավորվում է անհարների «մքահոգեկան կապի», արժեքների հիման վրա:

«Նյութական հայրենիքի» պարճառները Տերյանը քեսնում է «գոռոգիկան» ազգասիրության մեջ, ինչի արդյունքն է «այսօրվա հոգեկան-մքավոր սնանկությունը, մեր կուլքուրական թշվառությունը» (անդ, էջ 347): Այսինքն՝ Տերյանը կողմ է, որ ազգի

¹⁰ Այս հակադրության պարմական համարքերսի մասին քեսն Մ. Սարինյան, Նայ գաղափարաքանություն (Պարմարնական քեսություն), Երեւան, 1998, էջ 80-86:

¹¹ Г. Мистраль, Лирика, М., 1963, с. 198.

ինքնությունը, «մենքը» կերպով մշակույթի հիման վրա, իսկ սա իր հերթին դրված լինի *և՛ Արևմտյան Նայասարանի, և՛ Արևելյան Նայասարանի* սրելոծած հոգևոր ժառանգության վրա: Այսինքն՝ Տերյանը՝ իբրև «ազգային ինտելիգենցիայի» ներկայացուցիչ, հակադրվում է «բուրժուական ինտելիգենցիային», որ մեկ իմաստաբանական «մենք»-ի մեջ՝ լոկ Արևմտյան Նայասարանի մշակույթի ու ժողովրդի պահպանման խնդիրն են արևմտում («Ես կարդացի լրագրում այդ դասախոսությունների բովանդակությունը, չբողոքեցի նույն լավարեսությամբ, որովհետև նրանց լավարեսությունը հիմնված էր թուրքահայ խնդրի լուծման վրա և այն հավարի վրա, որ Կաթոլիկ եկեղեցին թուրքահայերի կուրբուրական ապագան, մինչդեռ ինձ զբաղեցնում էր **ամբողջ հայության** կուրբուրական ապագան» (անդ, էջ 339)):

Տերյանն առաջարկում է շարք հեղափոխություն մի մոդել, այն է՝ եթե ազգն ուզում է ունենալ ապագա, ապա նա պիտի հայացք գցի դեպի ներս՝ դեպի հավաքական «ես»-ը, «մենքը» («Եթե հիբրավի այսօր պարզված է հայության սիրտը դեպի ապագան, եթե հիբրավի հավաքում է նա իր ապագային, ապա իր հայացքը ոչ միայն դեպի Վան կամ Էրզրում պիտի ուղղե, այլ իր ներսը, իր հոգու խորքը՝ փնտնելու համար, թե կա՞րդյոք իր մեջ այն ամենը, որ կենդանություն է ներշնչում մեր նյութական հայրենիքին, այդ Վան և Մուշ և Էրզրումին») («Հոգևոր Նայասարան», էջ 348)):

«Մենք»-ի ձևավորման գործում Տերյանը մեծ րոլ է հասկացնում *սիրտ գաղափարին*. «...ևս, - գրում է Տերյանը Ս. Օրաբյանին, - համարձակվում եմ պնդել, որ սիրտը կարելի է անել ամեն ինչ և միայն նրանով կարելի է անել ամեն ինչ»¹²: Կարող ենք եզրակացնել, որ միջանձնային (հորիզոնական) հարաբերություններում Տերյանը սերը համարում է հիմք՝ հավաքական «մենքը»՝ ազգը կառուցելու համար:

Ըստ հրապարակախոսի՝ սեփական «մենքը», «հոգևոր Նայասարանը» կառուցելու համար հարկավոր է «ներքին կամք, ներքին հավար, անխախտ գիտակցություն» («Հոգևոր Նայասարան», էջ 349): Այս հարկանիշները հարկավոր են հայ մրավորականությանը, որ կարողանան դիմագրավել «նրանքին», արարաբին խոչընդոտող ուժերին: Ուստի սպացվում է, որ «մենքը», «հոգևոր Նայասարանի» գծագիրը նախահիմք են դառնում *սեփական ինքնությունը* պահպանելու համար: Սա իր հերթին կարող է նպաստել մասը (անհատը) միավորելու: Չէ՞ որ հոգևոր արժեքներն են ձևավորում ամբողջը՝ ազգը, իսկ նյութականը ապակառուցում է ամբողջը, հավաքական «մենքը», որի ներսում էլ սկսվում են ձևավորվել բազմաթիվ «մենք»//«նրանք» հակադրություններ:

Նկատելիք, որ «հոգևոր Նայասարանը» հնարավոր է կերպել ամուր պետության փառաքան: Ըստ Տերյանի՝ «բուրժուական ինտելիգենցիան» չունի այս գիտակցումը. «Ես միանգամայն համաձայն եմ Դ. Անանունի հետ, որ մեր ինտելիգենցիայի գլխավոր մեղքերից մեկը նրա *սպուլիսիզմն է*: Դրանից է բխում այն, որ մեր ազգայնական ինտելիգենցիան մեկուսացման մեջ է որոնում հայության փրկությունը, առանձնության մեջ է կամենում կառուցանել ազգային ապագան: Ահա այսպիսից է ծագում նրա «ծխական

12 Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու (չորս հատորով), հ. 3, «Նայասարան» հրատ., Երևան, 1975, էջ 199:

նությունը», որ ես էլ շեշտել եմ մի անգամ ևս որին հակադրել եմ «քաղաքացիությունը»: Քանի որ կլինեն այդ արարքին խոչընդոտները, բնականաբար իբր քաղաքացիներ մենք պետք է մաքառենք նրանց դեմ» («Նոգեմոր Նայասարան», էջ 345): Նաքավածը ուշագրավ է նրանով, որ «բուրժուական ինքնիշխանիան» (= «ազգայնական ինքնիշխանիա») ի վիճակի չէ քաղաքացիական հասարակություն կերպելու: Իսկ «բուրժուական ինքնիշխանիային» ապոլիտիզմի մեջ մեղադրելու փաստը հիմք է տալիս մեզ պնդելու, որ Տերյանը կողմ էր «ազգային ինքնիշխանիային» քաղաքականացված լինելուն: Նկատենք, որ լինել քաղաքականացված՝ նշանակում է *լինել տարաստիճանային* պետության կերպման, ազգի, ազգային մշակույթի, գրականության սրբազան համար, լինել հասարակության մեջ տեղի ունեցող անարդարությունների բարձրաձայնող, ինչպես Ֆրանսիայում այդ դերը ստանձնում է Է. Զոլան, 1920-ականներին գերմանացի հումանիստ գրողները (Ռեմարկ, Նեսսե, Ն. Մանն, Քեսսերներ և այլն): Այս առումով հերաբերքի է թռնա Մաննի քաղաքական հայացքների կերպարանափոխությունը¹³:

1.5. Մոդեռնացման տերյանական ըմբռնումը (լեզու, մտածողության ոճ, գրականություն)

1.5.1. Լեզուն

Այժմ անցնենք «մենք» ձևավորող լեզվի խնդրին: Տերյանի ըմբռնումով.

1. «կուլտուրայի ամենագորեղ մղիչն է, մարդու ամենահավաքարիմ ու անդավաճան մխիթարիչն ու սփռփիչը - անխոս բնության, անբարբառ փիեզերքի առջև» («Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 319)

2. «կուլտուրայի ամենաճշգրիտ ու անսխալական նշանացույցն է» («Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 319)

3. «Լեզուն ժողովրդի հոգու, բնավորության արքանայրիչն է» («Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 319)

4. «ամենագորեղ գեներն է մարդու, որովհետև նա միացնում է նրան մյուս մարդկանց հետ, նա է մարդուն անբան անասունից զատողը» («Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 334):

Առաջին ձևակերպման մեջ մենք տեսնում ենք լեզու//բնություն հակադրությունը. լեզուն դառնում է հիմք մշակույթի կայացման համար: Լեզուն առաջնային նշանային համակարգ է, որի հիման վրա ձևավորվում են երկրորդային նշանային համակարգերը (գրականություն, կրոն և այլն) (Յու. Լոպման):

Տերյանի երկրորդ ձևակերպման մեջ՝ լեզուն իբրև «նշանացույց», թաքնված կերպով երևում է լեզվի՝ նշանային համակարգ լինելու գաղափարը: Այս գաղափարը բացահայտ (էքսպլիցիտ) կերպով ձևակերպված է Ֆ. դե Մոսյուրի «Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթացում»: Անշուշտ, այսպեղ մեծ է եղել Տերյանի վրա խոշոր լեզվաբան,

13 Նշենք այստեղ միայն, որ Թ. Մաննը 1920-ականներին քաղաքական «կերպարանափոխություններ» է վերապրել: Թ. Մաննի գերմանական ազգայնականության ջախջախությունը հիմք է դառնում հարազատ եղբոր հետ երկար տարիներ գերության մեջ լինելու: Մաննի ազգայնական գաղափարները լավագույնս արտահայտվել են «Ապաքաղաքականացվածի մարդուններ» (1918) հրապարակախոսական գրքում:

«արևելյան Եւրոպայի Սոսյորի»¹⁴ Բոդուեն դե Կուրտենենի (1845-1929)¹⁵ դերը, որը Կազանի լեզվաբանական դպրոցի հիմնադիրներից մեկն էր՝ Կրուշևսկու հետ միասին:

Երբորդ կեպում տեղ գրած տերյանական ձևակերպումը համահունչ է Վիլհելմ ֆոն Նումբոլդի (1767-1835) գաղափարներին: Լեզվի այս ձևակերպումը հիմք է տալիս ասելու՝ լեզուն կարող էր դառնալ միջոց սոցիոլոգիական, ազգագրական վերլուծությունների համար (սոցիոլեզվաբանություն, էթնոլեզվաբանություն):

Չորրորդ ձևակերպումը շեշտում է լեզվի՝ հաղորդակցման միջոց լինելու փաստը, ինչպես նաև կարևորում է կենդանուց-մարդ անցման հնարավորությունը:

Տերյանը «բաց» լեզվի, այսինքն՝ օտարաբանությունների նկատմամբ «անվախ», խնդրի հետ է կապում նաև եւրոպական արժեքների յուրացման գործընթացը: Նա այս խնդրի մասին գրում է. «...ազգային կուլտուրային ձգվելով, այսպես ասած, մենք պետք է նախ դուրս գանք մեր այժմյան կճեպից և ընդգրկենք լայն հորիզոններ: Եւրոպայի հետ սերտ հարաբերության մեջ մտնելով, ընդունելով նոր կուլտուրայի ձեւերն ու բովանդակությունը, մենք բնականաբար պետք է սրելով ենք այդ նոր ձեւերին ու բովանդակությանը համապատասխան լեզու: Այս լեզուն բնականաբար պիտի ընդունն նոր, օտար բառեր, և դա չի վնասի նրան, մինչև որ նա կշարունակե կուլտուրական մի մասսայի լեզու լինել: Ահա թե ինչու ես միանգամայն հակառակ եմ այն փարօթիկնակ ձեւին, որ ընդունել են մեր Միսիթարյանները և նրանց հետեւելով՝ պոլսահայերը» («Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 318): Մեկ այլ մեջբերում՝ «Ազգային լեզվի մաքրության կողմնակիցները դեմ են այդ մեր լեզվի մեջ նոր մուծվող նյութին, նրանք համարում են այդ այլասերում, **միայն ընդունակ ներս առնելու իր մեջ այդ նյութը** և յուրացնելու: Լեզուն ազգի հոգին է, կենդանի է այդ հոգին, կենդանի է այդ ազգը. կենսունակ է առաջինը, ուրեմն կենսունակ է և երկրորդը: Իսկ այդ օտարաբանությունների ներմուծումը ցույց է տալիս, որ լեզուն դեռ կենդանի է և կենսունակ» («Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 326): Ինչպես նկատում ենք, ըստ հեղինակի՝ արդիական, բաց, ազատ լեզուն այսպիսով կարևոր դեր պիտի խաղա՝ եւրոպական արժեքաբանական համակարգին ինտեգրվելու առումով:

Ըստ Տերյանի՝ «ազգերի զարգացումն ու առաջընթացը պայմանավորված է փոխադարձ հարաբերություններով, փոխադարձ ազդեցությամբ» («Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 326): Եթե թարգմանենք Տերյանի ասածը՝ միջմշակութային հաղորդակցման տեսության «լեզվով», ապա կարող ենք ասել, որ մշակութային երկխոսությունն է ապահովում փոխյալ մշակույթի, նշանային ոլորտի դիմամիկան: Փոխազդեցությունների բացակայությունը կոմսերվացնում է փոխյալ ժողովրդին, մշակույթը, գրականությունը: Այլ խոսքերով ասած՝ Տերյանը կողմ է, որ նշանային ոլորտը (=տեղային մշակույթ) բաց լինի

14 Бодуэн дэ Куртене, // Онлайн энциклопедия Кругосвет / http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/BODUEN_DE_KURTENE_IVAN_ALEKSANDROVICH.html - 16.11.2011.

15 Ի դեպ, նշենք, որ տերյանական հոդվածում ասվա է մի վրիպակ. «Դեռ 1812 թ.- գրում է Տերյանը, - ասում է պրոֆեսոր Բոդուեն դե Կուրտենեն...» («Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 319): Ինչպես նկատում է ընթերցողը, չէր կարող դե Կուրտենեն 1812 թ. ասել: Կարծում ենք՝ հետագա փայագրություններում հաշվի կառնվի այս հեղինակային կամ հրապարակչական բացթողումը:

այլ նշանային ոլորտների հետ շփման առումով: Պարահական չէ նաև այն փաստը, որ Տերյանը կարևորում է որակյալ թարգմանությունների գործը (Տե՛ս Տերյան, «Անունը կա, ամանումը չկա» («Թռուցիկ նկարադրություններ»), էջ 271-271): Անշուշտ, թարգմանական գրականության առկայությունը ևս զարգացումը նպաստում է միջմշակութային հաղորդակցման ակտիվացմանը, երոպական մշակույթի հետ հայ մշակույթի «երկխոսության» ձևավորմանը: Տերյանի թարգմանության խնդրին անդրադարձել է նաև Մ. Սարգսյանը իր ««Լեզուն ազգի հոգին է»... միաժամանակ ազգային քաղաքականություն է» հոդվածում. «...թարգմանական գրականությունը նախ ապահովում է համաշխարհային ժամանակի, ոգու ներկայություն, հոգևոր բարձրակարգ սնունդ. միով բանիվ՝ օժանդակում է եր չմնալ-չուշանալուն: Բացի այդ, բնականորեն, ինքնին փվյալ իրականության մեջ ամրակայվում են համամարդկային արժեքները, չափորոնիչները»¹⁶:

Եթե գործիք-լեզուն հնացած լինի, ապա երոպական մշակույթի հետ երկխոսությունը, ըստ Տերյանի, անհնարին կլինի: Գրողի այս դարձությունների հիմքն այն է, որ լեզվի մեջ ծածկագրված է ազգային մրաձողությունը՝ միջնորդավորված է քերականությամբ, շարադասությամբ: Ասվածը ավելի պարզ ներկայացնելու համար՝ բերենք հետևյալ օրինակը՝ «իբր իբարար իբեց իբին»: Բովանդակային պլանում սա ոչ մի իմաստ չունի, իսկ քերականորեն:

Ազգային մրաձողությունը դրված է ոչ միայն քերականության, շարադասության մեջ (դեմոստրիվ մակարդակ), այլ հարանշանական (կոնտրաստիվ) մակարդակում: Այլ կերպ ասած՝ ազգային մրաձողության ձևավորող գործողությունից են փվյալ լեզվով արտահայտված ու լեզվում պահվող գաղափարները, արժեքները: Այսպիսով, մշակույթների «երկխոսությունը» (=թարգմանությունը) նոր ալիք ու թարմություն կարող է մրցնել բառապաշարի, լեզվամրաձողության, արժեքանական համակարգի փոփոխության առումով:

1.2.2.2. Ոճը

Տերյանը իր «Նայ գրականության գալիք օրը» հոդվածում խոսում է *ժամանակի ռաճի* մասին: «Ժամանակակի սրիլը, - գրում է Տերյանը, - ժամանակի մրաձողությունն է: Որչափով որ այդ մրաձողությունը յուրացված է մի ազգի կողմից, այդչափով էլ ազգը կենսունակ է: ...Որչափ որ գորեղ են նրանք (պրոգրեսիվ մրաձողության ներկայացուցիչները, - Տ.Ս.), այնչափ գորեղ է այդ ժողովուրդը իբրեւ գլխակից մի ազգ, իբրեւ կենսունակ ամբողջություն: Որքան հեղամնաց է մի ժողովրդի մրաձողության եղանակը, այնքան հեղամնաց է նրա կյանքը, ուրեմն գուրկ է կենսունակությունից այդ ժողովուրդը: Ահա թե ինչու *ժամանակի սրիլ ունենալ* կնշանակե կենդանի լինել ու կենսունակ, գուրկ լինել այդ սրիլից՝ կնշանակե քնդհակառակը» («Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 331): Ասվածից կարող ենք եզրակացնել, որ, ըստ Տերյանի՝ ժամանակակից մրաձողությունը անհրաժեշտ նախապայման է ազգային գոյարևման առումով, ոչ այնքան լեզվի (դեմո-

16 Մ. Սարգսյան, «Լեզուն ազգի հոգին է»... միաժամանակ ազգային քաղաքականություն է, էջ 68 // Կանթեղ: գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, թ. 4, 2001.:

փարփվ մակարդակ), որքան արժեքանական, գաղափարական, մշակութային (կոնոփարփվ մակարդակ)¹⁷:

Ի դեպ հեղափոխական է, որ «Ժամանակի սրիլի» բացակայությունը առկա էր նաև 1950-ականների վերջերի պոետների փոքարերում: Այս խնդիրը հարուցում է Պ. Մեակը՝ պայքարելով բանաստեղծական կաղապարների, մրաժողության անազատության դեմ. «Այս «մերի», «հայկականի», - գրում է Պ. Մեակը, - անվերապահ գովերգումը մինչև այսօր էլ մեր բանաստեղծության խոցերից մեկն է: Մասխներն ու Արագածը եթե լեզու ունենային՝ վաղուց էին որոտացել. - «Նագի՛սար թողեք մեզ»: Նրագդանը, թերևս, հենց այդպես է անվերջ գոգոռում: Այդ են պահանջում նաև երևանյան մարկայի ժամացույցներն իրենց արթնացող զանգով՝ դիմելով այն բանաստեղծներին, ովքեր ամբողջ կյանքում ապրելով քաղաքում, ժամանակի գաղափարը չեն կարողանում անջատել աքաղաղների կանչից: Արբանյակներ են պարփում երկրագնդի շուրջ, իսկ ուրանավորների շարք ժողովածուներում՝ ավանդական ջրաղացաքարը, փոփոխարից նեյտրոններ են պարփաստում, իսկ ուրանավորների մեջ ճռում է թանգարանային ճախարակը: Այդ ուրանավորների հեղինակներից շարքերը կյանքում *սրիլյազներ* են, իսկ թղթի վրա՝ չուխա-կապա-արխալուղավոր ծերունիներ՝ չիբուխի ծխից ժանգոտած բեղ-մորուքով»¹⁸: Այսպիսով էլ մենք ականապես ենք մեկ ուրիշ շեղումի. բանաստեղծությունները իրենց լեզվաարարականայրչական միջոցներով, մրաժողությամբ չեն համապատասխանում բանաստեղծների արարաքինին, հաբիպուսին, այլ կերպ ասած՝ արարաքինը, հաբիպուսը առաջ է անցնել մրաժողությունից:

Փաստորեն, երոտական չափանիշներով մշակույթ, գրականություն բարենորոգելու համար հարկավոր է ազատ, «բաց», ժամանակին համընթաց բառապաշար, լեզվամրաժողություն ու թարգմանական գործունեության առկայություն:

1.2.2.3. Գրականության

Ժամանակակից մրաժողությունն իր հերթին նպաստում է գրականության թեմատիկ թարմացմանը: Գրականության մոդեռնացումը կարելի է նկարագրել ազգային // համամարդկային, քրեիտային (գյուղական, գավառական) // ոչ քրեիտային (քաղաքային) հակադրության ծիրում: Ինչպես նկատում է ընթերցողը, այս հակադրությունները մենք դուրս ենք բերում հենց փոքրամասնական հողվածներից («Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 316):

Տեղյանը հայ գրականության մոդեռնացումը փոխում է եզակիից, «մենքից» ընդհանուրի, «նրանքի», համամարդկայինի անցման միջոցով: Իսկ որպեսզի այս անցումը

17 Այս խնդիրը ամբողջապես այլ մեկնաբանություն է ստանում Մ. Մարգարյանի հոդվածում. ««Ժամանակի սրիլի» կոչվածը» ես, ի վերջո, նշանակում է որ այլ ինչ, եթե ոչ ժամանակի մրաժողություն, որն ինչպիսի դրսևորումներ, ինչպիսի արարահայրչաձևեր, կերպավորումներ էլ ունենա, իրականության որ ոլորտին էլ վերաբերի, *առաջին և վերջին հաշիվով հայրենիում է լեզվի փոխություն: Ժամանակի ոգին արարահայրող հայերենը այն զրահն է, որով պաշտպանվելու է հայի տեսակը* (ընդգծումը մերն է՝ Տ.Ս.)» (Մ Մարգարյան, «Լեզուն ազգի հոգին է»... միաժամանակ ազգային քաղաքականություն է, էջ 65 // Կանթեղ: գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2001):

18 Պ. Մեակ, Երկերի ժողովածու, հ. 3, էջ 131:

յրեղի ունենա, պետք է թողնել «պրեխային» մրաժողությունը, «Երոպան պետք է արշավի մեր երկրի վրա» («Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 331): Իսկ, որպեսզի այս գործընթացը չհանգիստանա, պետք է «իշխող ազգայնությունը ժխտվի»¹⁹ (անդ, էջ 334): Սա է միակ ճանապարհը «գավառական, կիսա-գյուղական» գրականությունից ազատվելու ուղին (անդ, էջ 333): Սրացվում է, որ ազգայնականը, կղերականը, պրեխայինը՝ հեղափոխության «մենքը» պետք է ժխտվի: Եւ նոր մոդելի մրավորականության հիման վրա, **նոր** «մենքի» եւ «նրանքի» հարման եզրում զարգանա հայ մշակույթը, գրականությունը, մրաժողությունը՝ ժամանակի ոգուն ու ոճին համապատասխան: Նավահաբար Տերյանը մշակույթների երկխոսության այս մոդելը նկարի ուներ: Եթե սա, ապա այս մոդելը ամենաարդյունավետն է, քանի որ մշակույթների սահմանագծին ձեռավորվող երկխոսությունը կարող է արդիականացնել «հեղ ընկած» մշակույթը, մեր պարագային՝ ազգայնական, պրեխային, կիսագյուղական գրականությունը: Բայց այդ երկխոսության կայացման համար հարկավոր են երկխոսությանը պարբերական մրավորականներ: «Ծխական, բուրժուական ինտելիգենցիան» պարբերաբար չէր եւ ի վիճակի չէր նման երկխոսության համար: Երկխոսության ընդունակ է «ազգային ինտելիգենցիան», նոր մոդելի մրավորականությունը, որն արդեն ունի երոպականից իր մեջ, առկա են հարման եզրեր միջմշակութային հաղորդակցման համար: Նման դեպքում չի ձուլվում, մոռացվում «մենքը», այլ մենք մեզ ենք գրում ու կառուցում «նրանքի» աչքերով եւ չափորոշիչներով²⁰:

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ Տերյանի առաջ քաշված մշակույթի, գրականության մոդելն իզագման չափորոշիչները լիովին համահունչ են եվրոպականին: Նույնը վերաբերում է նաեւ մրավորականի *պահվածքին*, ինչի մարմնավորողը հենց ինքը Տերյանն է: Պահվածք, որն ենթադրում է *պարասխառնարություն* սեփական մշակույթը բարեփոխելու, ճիգ հայ մշակույթը կերպողների՝ մրավորականների աշխարհայացքը, արժեքականական համակարգը եվրոպականին համապատասխանեցնելու առումներով:

19 Այս մասին րեն **Д.С. Лихачев**, Два типа границ между культурами, с. 97-102 // **Он же**, Очерки по философии художественного творчества (2-ое изд., доп.), СПб., 1996, / http://likhachev.fond.spb.ru/article100/class_lit/Ocherky/2_tipa_gran.pdf - 30.06.2011):

20 Նկատենք, որ Տերյանի կարծիքով՝ հայ գրականության, մշակույթի երոպականացումը, զարգացումը, պահպանումը Ռուսիայի ծոցում ((«Նայ գրականության գալիք օրը», էջ 334) միայն մի քիչ անհապաճ է: Ինչպես է պարկերացնում Տերյանը հայ մշակույթի երոպականացումը Ռուսիայի ծոցում: Թերեւս, երոպական արժեքները պետք է ներթափանցեն միջնորդավորված, ժուրնալի միջոցով: Ռուսերենը այս պարագայում կղաճառ գործիք ռուս եւ համաշխարհային մշակույթը յուրացնելու համար:

**ՎԱԿԵՐԱԳՐԵՐ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՆԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԵՒ
ԿՈՒՆՏՈՒՐ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ՆԻՄՆԱԳՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Նախնականների ընթացքում հայ եւ օտարազգի աշխարհիկ առաջնորդներից Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը ստացել էր շարժական եւ անշարժ գույք, ձեռք բերել բազում կայունություն: Ստացումը եկամուտները եկեղեցին օգտագործում էր ինչպես սեփական պեղքերի, կարիքների, այնպես էլ կրթամշակութային նպատակներով: Յայտնի իրողություն է, որ օտար փիրապետության պայմաններում մեծ մասամբ հայկական եկեղեցիներին կից գործող ծխական դպրոցներում էին գրագիտություն ստանում հայ մանուկները: Այս փասկետից օրինաչափ է, որ հայ հասարակայնությունը բուռն հակազդեցություն հանդես բերեց 1903 թ. յունիսի 12-ին ռուսական կայսր Նիկոլայ II-ի ստորագրած օրենքի առթիվ, որով նախատեսվում էր պետականացնել Նայ Եկեղեցուն պատկանող կայունությունն ու գույքը: Քաջ գիտակցում էր, որ այս քայլով առաջին հերթին հարում էր հասցում հայկական դպրոցին, բանի որ փակման վրանգի փակ էին յայտնություն եկեղեցու եկամուտների հաշուն պահող ծխական եւ թեմական դպրոցները: Ռուսական առաջին բուրժուադեմոկրատական յեղափոխության պայմաններում հայության չղադարող դժգոհությունները Նիկոլայ II-ին ստիպեցին 1905 թ. օգոստոսի 1-ին հրամանագիր հրապարակել՝ բռնագրառում գույքը Նայ Եկեղեցուն վերադարձնելու մասին:

Նայասրանի առաջին Նանրապետության կարճատև գոյության շրջանում (1918-1920 թթ.), անկախ պետականության պայմաններում, քրդի ունեցող Նայոց պետություն - Նայոց Եկեղեցի մերձեցում: Այս փասկետից բնորոշ է, որ ՆՆ ղեկավար գործիչների մեջ զգալի թիվ էին կազմում Էջմիածնի Գեորգեան հոգևոր ճեմարանի նախկին սաներն ու ուսուցիչները:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Նայասրանի Նանրապետության խորհրդայնացումից յետոյ միանգամայն այլ իրավիճակ ստեղծուեց պետություն-եկեղեցի յարաբերություններում: Բուլշևիկների հակակրօնական գաղափարախօսությունը որեւէ դեր, գործառոյթ չէր նախատեսում եկեղեցու համար: Այն ընկալում էր միմիայն իբրեւ «հին կարգերի մնացուկ» եւ խոչընդոտ բնակչության շրջանում կոմունիստական գաղափարների արմատաւորման համար: Այս պայմաններում աւելորդ է խօսել մարաղ սերնդի դասախարակության գործում եկեղեցու ունեւալիք դերի մասին: 1917 թ. հոկտեմբերեան յեղափոխությունից յետոյ Խորհրդային Ռուսաստանում բռնագրաւուեցին Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցուն պատկանող հարստությունները: Խորհրդային Ռուսաստանի օրինակով՝ Նայասրանի նորաստեղծ խորհրդային կառավարությունը եւս նպատակային քայլեր ձեռնարկեց Նայ Առաքելական Եկեղեցուն պատկանող ունեւումքը բռնագրաւելու ուղղութեամբ:

Նայասրանի Սոցիալիստական Խորհրդային Նանրապետության (ՆՍԽՆ) պետա-

կան իշխանության և կառավարման բարձրագույն մարմինը համարուող Նայասարանի յեղափոխական կոմիտեն 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ին դեկրետ հրապարակեց Նանրապետության փարաժքում գործող բոլոր ազգությունների հոգևոր հիմնարկությունների մշակութային և կրթական հաստատությունները պետականացնելու և լուսատրության ժողովրդական կոմիտեի անդամների յանձնելու մասին: ՆՍԽՆ լուսժողկոմ Աշոտ Յովհաննիսյանի նույն դեկտեմբերի 17-ի հրամանի համաձայն՝ այդ հաստատությունները յանձնուեցին քննական յեղկոմների լուսատրության բաժիններին: Որպես բացառություն՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ճեմարանը, հնագիտական և ազգագրական թանգարանները, մարենտադարանը, քաղաքանը անմիջապես ենթարկուելու էին լուսժողկոմարին՝ վերականգնուելով ժողկոմարի կողմից նշանակուող կոմիտարի դեկավարութեամբ: Լուսժողկոմի դեկտեմբերի 20-ի հրամանով Էջմիածնի նախկին վանական բոլոր կրթամշակութային հաստատությունների կոմիտար նշանակուեց խոստումնալի երիտասարդ մարտական գործիչ, պարմաբան, լեզուաբան, արուեստագետ, կուսակցական պարկանելութեամբ սոցիալիսար-յեղափոխական (Լևոն) Լևոն Լիսիցեանը (1892-1921 թթ. ¹): Վերջինս նշանաուոր ազգագրագետ Սյուսիան Լիսիցեանի որդին էր: Կոմիտարին իրաուել էր վերապանում բունգրաուել համապետական նշանակութին ունեցող «բոլոր հնութիւններն ու գեղարուեստական գործերը»:

Լևոն Լիսիցեանն անմիջապես ժամանեց Էջմիածին և դեկտեմբերի 21-ից անցալ իր պարականութիւնների կարարմանը՝ բունգրաուելով Մայր Աթոռին պարկանող կրթամշակութային հաստատութիւններն ու շինութիւնները (ճեմարանը՝ յարակից շէնքերով, քաղաքանը, մարենտադարանը, թանգարանը, հոր վեհարանի շէնքը, Էլեկրակայանը, Նոսիսիմէի վանքը, Զուարթնոցը և այլն): Այս հաստատութիւններն ու շինութիւնները նախարեսում էր օգրագործել միմիայն կրթամշակութային նպարակներով:

Մայր Աթոռին պարկանող կրթամշակութային հաստատութիւնները պետականացնելը Նայասարանի խորհրդային դեկավարութեան հակակրօնական և հականեղեցական գործունելութեան միայն առաջին քայլն էր: Լուսժողկոմի 1920թ. դեկտեմբերի 31-ի երկու հրամաններով պետական, հասարակական և մասնաուոր դպրոցներում արգելուեց կրօնական առարկաների դասաուողումը, հոգեուրականներին արգելուեց պաշրօնավարել դպրոցներում և այլ կրթամշակութային հաստատութիւններում: Միայն կարգաթող լինելու դէպքում նախկին հոգեուրականները կարող էին սրանձնել քուեալ պաշրօնները (այն Էլ լուսժողկոմարի յարուկ թոյլութեան պարագային): Արգելքը խախտողներին սպանում էր «յեղափոխական քրիքունալի» դարը²: Իսկ 1921 թ. յունուարի 26-ին Նա-

1 Լ. Լիսիցեանի կենսագրութեան և գործունելութեան մասին քնն Ս. Տէր-Յակոբեան, Լևոն Լիսիցեան. «Բաները Նայասարանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա. և Բ., 1921-1922, Էջմիածին, 1922, էջ 317-319, Մ. Յակոբեան, Նայասարականի ուղին - «Լենինեան ուղիով», 1964, N 1, էջ 96-101, Վ. Էդլեան, Փաստաթղթեր Լևոն Լիսիցեանի մասին. «Բաները Նայասարանի արխիւների», 1973, N 1, էջ 183-196, Գ. Բ. Ղարիբջանեան, Վարդանեան Լ. Մ., Լևոն Լիսիցեան (1892-1921). «Լրարեր հասարակական գիտութիւնների», 1993, թ. 1, էջ 53-58:

2 «ՆՍԽՆ դեկրետների և հրամանների ժողովածու», պրակ 1 (1920թ. նոյեմբերի 29 - 1921թ. փետրարի 18), Էջմիածին, 1921, էջ 43-44:

յապարանի յեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասեանը լուսժողկոմ Աշոտ Յովհաննիսեանին լիազօրեց բռնագրաւել, հաշվառել և Էջմիածնի պէտական թանգարան տեղափոխել ծիսական նպարակներով չօգտագործուող Մայր Աթոռին պատկանող թանկարժէք իրերը (ոսկի, արծաթ, թանկարժէք քարեր, գեղարուեստական, փնայնագործական իրեր և այլն), ինչը և կատարուեց:

Հայեղկոմի 1921 թ. փետրուարի 5-ի դեկրետով մարենադարանի, թանգարանի, քաղաքանի և Մայր Աթոռից բռնագրաւուած այլ հաստատութիւնների հիմքի վրայ ստեղծուեց Հայաստանի առաջին գիտական հիմնարկութիւնը՝ Էջմիածնի կուրտուր-պարմական ինստիտուտը: Վերջինի կոմիսար և ժամանակաւոր վարիչ նշանակուեց յայտնի հասարակական գործիչ ու մտաւորական Լեւոն Սարգսեանը: Ինստիտուտի գիտական կոլեկիայի նախագահ նշանակուեց Լեւոն Սարգսեանը, գիտական քարտուղար՝ Երուանդ Տէր-Մինասեանը, անդամներ՝ մարենադարանի վարիչ Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեանը և թանգարանի վարիչ Լեւոն Լիսիցեանը³: Նորաստեղծ ինստիտուտի աշխատանքներն ընդհատուեցին 1921 թ. փետրուարեան հակախորհրդային ապստամբութեան պարտաւճառով. փետրուարի 17-ին դաշնակցական ջոկարները գրաւեցին Էջմիածինը: Մի շարք ղեկավար կոմունիստ գործիչների թում ձերբակալուեց, բանտարկուեց, իսկ փետրուարի 18-ի յոյս 19-ի գիշերը գնդակահարուեց Լեւոն Լիսիցեանը:

Չնայեաժ Մայր Աթոռի դիմումներին՝ Հայրենիքի փրկութեան կոմիտէն խուսափեց բոլշեիկեան վարչակարգի կողմից բռնագրաւուած եկեղեցական հաստատութիւնները վերադարձնելուց: Ապստամբութեան պարտութիւնից յետոյ Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը 1921 թ. սեպտեմբերի 20-ին որոշեց եկեղեցուն վերադարձնել թանգարանը, Հռիփսիմէի, Գայանէի վանքերը և վանքապարկան այգիների մի մասը: Միայն րասնամեակներ անց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը հետ սրացաւ խորհրդային վարչակարգի կողմից բռնագրաւուած շինութիւնները:

Ստորեւ հրապարակուող փաստաթղթերը վերաբերում են Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին պատկանող գոյքերի, հարստութիւնների պէտականացման և եկեղեցապարկան հաստատութիւնների հիմքի վրայ Էջմիածնի կուրտուր-պարմական ինստիտուտի հիմնադրման պարմութեանը: Ժամանակագրական րեսակէտից վաւերագրերն ընդգրկում են 1920թ. դեկտեմբերից մինչև 1921թ. փետրուարը:

Փաստաթղթերը հրապարակում են բնագրային րեսքով՝ ուղղագրական և կէտադրական աննշան շրկումներով: Մեր կողմից կատարուած հաւելումները բերուած են ուղղանկիւն փակագծերում ([ ]):

ՀԱՄՕ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ

պարմական գիտութիւնների թեկնածու,

3 Տէն «Բաներ Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա. և Բ., 1921-1922, Էջմիածին, 1922, էջ 321:

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

N 1

ԴԵԿՐԵՏ

Հոգեւոր Հաստատութիւններին պատկանող կուլտուր-կրթական
հիմնարկութիւնների պետականացման մասին⁴

17 դեկտեմբերի 1920թ.
Երեւան

Հ. Ս. Խ. Հ. գտնւած բոլոր ազգութեանց հոգեւոր հաստատութիւններին
պատկանող կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնները (դպրոցները, հնագի-
տական և ազգագրական թանգարանները, մատենադարաններն ու տպա-
րանները) իրենց ամբողջ շարժական և անշարժ գոյքով համարոււմ են պե-
տական սեփականութիւն և փոխանցոււմ են Լուսաւորութեան ժողովրդա-
կան կոմիսարիատի տնօրինութեան:

Հ. Ս. Խ. Հ. Յեղկոմի նախագահ՝ Ս. Կասեան
Լուսժողկոմ՝ Ա. Յովհաննիսեան

«Կոմունիստ» (Երեւան), 18 դեկտեմբերի 1920թ., N 11: «ՀՍԽՀ ղեկընտ-
ների և հրամանների ժողովածու», պրակ 1 (1920թ. նոյեմբերի 29 – 1921թ.
փետրւարի 18), էջմիածին, 1921, էջ 16:

N 2

ՀՍԽՀ Լուսժողկոմատի հրամանը

կուլտուր-կրթական գործերի վերակազմութեան մասին

17 դեկտեմբերի 1920թ.

N 1

Երեւան

1. Առաջարկոււմ եմ սոյն հրամանը հրատարակելուց մի շաբաթեայ ըն-
թացքում հանրապետութեան մէջ գտնւած բոլոր զեմստային և քաղա-
քային կրթական բաժիններին անմիջապէս լիկւիդացիայի ենթարկել իրենց
գործունէութիւնը և յանձնել իրենց բոլոր գոյքը ու գործերը տեղական
Յեղկոմների համապատասխան բաժանմունքներին:

⁴ Նախկին հրապարակութեան վերնագիրն է:

2. Կուլտուր-կրթական բոլոր մասնաւոր Հաստատութիւններին (դպրոցներին, մանկապարտեզներին, թանգարաններին, գրադարան-ընթերցարաններին, թատրոններին, կինեմատոգրաֆներին, ակումբներին և այլն), միութիւններին (դպրոցական, գրական-գիտական, հրատարակչական, թատրոնական, երաժշտական եւ այլն) ու ձեռնարկութիւններին (տպարաններին, գրախանութներին, կեռքներին) առաջարկում եմ ռեգիստրացիայի ենթարկել սոյն հրամանը հրատարակելուց երեք օրւայ ընթացքում տեղական Յեղկոմների լուսաւորութեան բաժանմունքներում:

3. Տեղական Յեղկոմների վրայ պարտականութիւն է դրւում անյապաղ լիկւիդացիայի ենթարկել բոլոր այն մասնաւոր կուլտուր-կրթական Հաստատութիւնները, միութիւններն ու ձեռնարկութիւնները, որ հետապնդում են ազգայնական, կղերական եւ առհասարակ հակայեղափոխական նպատակներ:

Ծանօթութիւն 1. Հոգեւոր Հաստատութիւններին պատկանող կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնները պետականացւում են համաձայն Հ. Ս. Խ. Հ. Յեղկոմի 17-ին դեկտեմբերի] հրատարակած դեկրետի եւ Լուսժողկոմի յատուկ հրամանի:

2. Մերձաւոր Արեւելքի օգնութեան կոմիտէին ենթակայ բոլոր կուլտուր-կրթական Հաստատութիւնները չեն ենթարկւում սոյն հրամանին Հ. Ս. Խ. Հ. Յեղկոմի 14 դեկտեմբերի] որոշման համաձայն:

4. Լիկւիդացիայի ենթարկւած Հաստատութիւնների, միութիւնների ու ձեռնարկութիւնների դոյքը գրաււում է եւ փոխանցւում տեղական Յեղկոմների լուսաւորութեան բաժանմունքների տնօրինութեան:

Լուսաւորութեան ժողովրդական կոմիսար՝ [Ա.] Յովհաննիսեան

ՀԱԱ, ֆ. 428, ց. 1, գ. 137, թ. 2 և շրջ.: Վաւերացւած պատճէն: Մեքենագիր:

Հրապարակւած է՝ «Կոմունիստ» (Երեւան), 19 դեկտեմբերի 1920թ., N 12: «ՀՍԽՀ դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու», պրակ 1 (1920թ. նոյեմբերի 29 – 1921թ. փետրւարի 18), էջմիածին, 1921, էջ 17:

N 3

ՀՍԽՀ լուսժողկոմատի հրամանը հոգեւոր Հաստատութիւններին պատկանող

կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնների պետականացման մասին

17 դեկտեմբերի 1920թ.

N 3

Երեւան

1. Հ. Ս. Խ. Հ. Յեղկոմի 17-ին դեկտեմբերի հրատարակած դեկրետի համաձայն՝ Հանրապետության մէջ գտնւած հոգեւոր հաստատութիւններին պատկանող բոլոր կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնները և նրանց ամբողջ գոյքը ենթարկուում են պետականացման:

2. Առաջարկում եմ տեղերում կազմակերպւած Յեղկոմների լուսաւորութեան բաժանմունքներին անմիջապէս ստանալ հոգեւոր հաստատութիւններին պատկանող հիմնարկութիւնների գործերն ու գոյքը և գործադրել բանւորա-գիւղացիական մասսաների կրթական կարիքների համար:

Ծանօթութիւն. Էջմիածնի վանական ճեմարանը, հնագիտական և ազգագրական թանգարանները, մատենադարանն ու տպարանը՝ որպէս ընդհանուր պետական նշանակութիւն ունեցող հիմնարկութիւններ, Հայաստանի աշխատաւոր ժողովուրդների սեփականութիւն դառնալով, ենթարկւում են անմիջապէս Լուսաւորութեան ժողովրդական կոմիսարիատին և վերակազմւում վերջինիս կողմից նշանակւելիք կոմիսարի ղեկավարութեամբ:

Լուսաւորութեան ժողովրդական կոմիսար՝ [Ա..] Յովհաննիսեան

ՀԱԱ, ֆ. 428, ց. 1, գ. 137, թ. 1: Վաւերացուած պատճէն: Մեքենագիր:

Հրապարակուած է՝ «Կոմունիստ» (Երեւան), 19 դեկտեմբերի 1920թ., N 12: «ՀՍԽՀ դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու», պրակ 1 (1920թ. նոյեմբերի 29 – 1921թ. փետրւարի 18), Էջմիածին, 1921, էջ 16:

N 4

ՀՍԽՀ Լուսժողկոմատի կողմից Լեւոն Լիսիցեանին տրուած մանդատը
20 դեկտեմբերի 1920թ.

N 105

Երեւան

Տրւում է ընկ. Լեւոն Լիսիցեանին առ այն, որ նա նշանակւած է Էջմիածնի նախկին վանական բոլոր կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնների կոմիսար:

Ընկ. Կոմիսարը լիազօրւած է ստանալ նախկին սէրբերից այդ հիմնարկութիւններն ու նրանց պատկանող շարժական եւ անշարժ գոյքերը՝ համաձայն ՀՍԽՀ Յեղկոմի 17 դեկտ[եմբերի] 1920թ. դեկրետի և Լուսժողկոմի նո. 1 եւ 3 հրամանների: Ընկ. Կոմիսարին վերապահւած է իրաւունք տեղական

Յեղկոմի միջոցով բռնագրաւել պետականացւող հիմնարկութիւնների համար մասնաւոր անձանց մօտ գտնւած այն բոլոր հնութիւններն ու գեղարվեստական գործերը, որոնք ունեն համապետական նշանակութիւն:

Ընկ. Կոմիսարին իրաւունք է տրոււմ կազմակերպել իր հսկողութեան տակ գտնւած հիմնարկութիւններում ընթացիկ աշխատանքները:

Խնդրում եմ բոլոր խորհրդային և կոմունիստական հիմնարկութիւններին և կազմակերպութիւններին լայն աջակցութիւն ցոյց տալ ընկ. Կոմիսարին նրա վրայ դրած պարտականութիւնները կատարելու ժամանակ:

Լուսաւորութեան ժողովրդական կոմիսար
Դիւանապետ

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 228, թ. 4 և շրջ.: Պատճէն: Մեքենագիր:

N 5

Էջմիածնի նախկին վանական կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնների կոմիսարի գրութիւնը Մայր Աթոռի վանական խորհրդին

21 դեկտեմբերի 1920թ.

N 1

Էջմիածին

Խնդրում եմ կարգադրէք անմիջապէս յանձնելու վանքի էլեքտրական կայարանի և նրան կից նիւթեղէնի պահեստի բանալիները վարպետ Ղևոնդ Ղարախանեանին:

[Կոմիսար՝ Լեւոն Լիսիցեան]

ՀԱԱ, ֆ. 428, ց. 1, գ. 137, թ. 3: Թողոն: Ձեռագիր:

N 6

Էջմիածնի նախկին վանական կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնների կոմիսարի գրութիւնը Մայր Աթոռի Սինօդին

23 դեկտեմբերի 1920թ.

N 2

Էջմիածին

Համաձայն Հ. Ս. Խ. Հ. Յեղկոմի 17 դեկտեմբերի 1920թ. դեկրետի և լու-

սաւորութեան ժողովրդական կոմիսարի N N 1 և 3 հրամաններին՝ Էջմիածնի վանքի բոլոր կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնները և նրանց պատկանող շարժական ու անշարժ գույքը ենթարկուում է պետականացման:

Խնդրում եմ կարգադրել, որ ամսիս 24-ին, ժ. 10-ից Ձեր դիւանը սկսի յանձնել ինձ վերոյիշեալ հիմնարկութիւններին վերաբերող բոլոր գործերն ու փաստաթղթերը:

[Կոմիսար՝ Լեւոն Լիսիցեան]

ՀԱԱ, ֆ. 428, ց. 1, գ. 137, թ. 4 և շրջ.: Թողոն: Ձեռագիր:

N 7

Էջմիածնի նախկին վանական կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնների կոմիսարի գրութիւնը Մայր Աթոռ Սինօղին

23 դեկտեմբերի 1920թ.

N 3

Էջմիածին

Մատենադարանի շէնքն ամբողջովին պիտի յատկացուի այդ հիմնարկութեան⁵ պէտքերին:

Խնդրում եմ կարգադրել, որքան կարելի է կարճ ժամանակում մատենադարանի շէնքից տեղափոխեն Սինօղի դիւանը և գրասենեակը:

Կոմիսար՝ Լեւոն Լիսիցեան

ՀԱԱ, ֆ. 428, ց. 1, գ. 137, թ. 5 և շրջ.: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 8

Էջմիածնի նախկին վանական կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնների կոմիսարի գրութիւնը Մայր Աթոռ դիւանին⁶

23 դեկտեմբերի 1920թ.

N 4

Վաղարշապատ

⁵ Խօսքն իր ղեկավարած հաստատութեան մասին է:

⁶ Լ. Լիսիցեանը նոյն բովանդակութեամբ գրութիւններ է ուղարկել Մայր Աթոռ Սինօղին, վանական կառավարութեանը, շուրջ երկու փաստեալ միաբանների (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 428, ց. 1, - 137, թ. 6-8, Մատենադարան, Լեւոն Լիսիցեանի ֆոնդ, թղթ. 261, վառ. 3, 4):

Խնդրում եմ մինչև ամսիս 26-ը վերադարձնել այն բոլոր իրերը, որոնք պատկանում են պետականացրած հիմնարկութիւններին (նախկին ճեմարանին, մատենադարանին, թանգարանին, տպարանին կամ էլեքտրական կայանին), եթէ այդպիսի իրեր կան Ձեզ մօտ:

Ծանօթ. տե՛ս այդ մասին հրատարակած հրամանը:

Կոմիսար՝ Լեւոն Լիսիցեան

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1172, թ. 1: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 9

Էջմիածնի նախկին վանական կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնների
կոմիսարի զեկուցագիրը ՀՍԽՀ Լուսժողկոմին
23 դեկտեմբերի 1920թ.
Էջմիածին

Դեկտեմբերի 21-ից ես սկսեցի Էջմիածնի վանական կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնների գրաւումը: Նախքան իմ գալս Վաղարշապատի յեղկոմն արդէն կնքել էր մատենադարանը, թանգարանը և Զուարթնոցը, որտեղից խաչիկ վարդապետը⁷ վաղուց ի վեր փոխադրած է եղել Վաղարշապատ իր առանձին ժողովածուն:

Մատենադարանի ու թանգարանի գրաւումը կարելի էր առաջ կատարել շնորհիւ ընկ. Սենեքերիմ Տ. Յակոբեանի⁸, որին ես խնդրեցի ստանձնել յիշեալ երկու հիմնարկութիւնների վերահսկողութեան գործը մինչև վերջնական կարգադրութիւն: Թէ՛ մատենադարանի և թէ՛ թանգարանի հիմնական ստուգումն ու կարգաւորումը հետագայ ընթացիկ աշխատանքների և ժամանակի խնդիր է: Երկուսն էլ պահանջում են լրիւ վերստուգում և մշտական ու կարող աշխատակիցների կազմ:

Ճեմարանի ձուլումը գիմնադրայի հետ արդէն կատարւել է: Այդ մասին աւելի մանրամասն կգեկուցի Ձեզ ընկ. Յովհ. Յովհաննիսեանը⁹: Ճեմարանը, ինչպէս և ուրիշ վանական հիմնարկութիւնները (բացի, թերևս, մատենադարանից) անցնում են մեզ ամենաանխնամ ու լքուած վիճակի մէջ: Յիր ու ցան եղած կահաւորութիւնն ու գոյքը գոնէ մասամբ վերականգնելու

7 Մայր Աթոռի միաբան: Նոգետը ծառայութեանը զուգահեռ զբաղուել է նաեւ հնագիտական պեղումներով եւ իին ձեռագրեր ու արժէքատի իրեր հաւաքելով:

8 Յայրնի բանասէր, մանկավարժ: 1917-1921 թթ. Մայր Աթոռի թանգարանի վարիչի օգնականն էր, 1921-1937 թթ.՝ Էջմիածնի մաթեմատիկայի փոքրէն:

9 Անուանի բանաստեղծ, մանկավարժ: Նախասրանի խորհրդայնացումից յետոյ հանդիսացել է Վաղարշապատի գաւառի լուսատրութեան բաժնի վարիչը:

Համար, նաև մատենադարանին ու մնացած պետականացուող հիմնարկություններին պատկանող իրերը վերադարձնելու նպատակով այսօր տպագրութեան եմ յանձնել յատուկ հրաման, որը երեք օրւայ ընթացքում կարող է ցոյց տալ իր արդիւնքը: Նաև ուղղել եմ նմանօրինակ գրութիւններ բոլոր վանականներին:

Գիմնազիոնի գրադարանի ընտրութիւնը կատարւելու է հետզհետէ:

Տպարանի պահեստը ընդունւելու է վաղը 3 հոգուց բաղկացած մի յանձնախմբի միջոցով (մի փորձեալ գրաշար, էլեքտրական կայարանի և տպարանի մեքենավար և մի ուսուցիչ): Հարկաւոր է հիմնովին մաքրել տպարանի շէնքը, տառերն ու մեքենաները, ստուգել տառերի քանակը և ձուլարանի դրութիւնը: Տպարանի մոտորը պակաս մասեր ունի: Տպարանը բանում էր էլեքտրական կայարանի ոյժով: Յանկալի է [Ս.] Մահտեսի-Յակոբեանի ներկայութիւնը:

Էլեքտրական կայարանը և իր պահեստը կընդունեմ տպարանից յետոյ:

Ամենից շատ ժամանակ խլեց մեզանից Խաչիկ վարդապետը իր անվերջ գանգատներով ու օյինբազութիւններով, բայց, այնուամենայնիւ, բաւականաչափ կարեւոր նիւթեր յանձնեց մեզ: Սենեքերիմ Տ. Յակոբեանը կը պատմի այդ մասին: Բոլոր կամովին տւածը ստանալուց յետոյ մտադիր եմ խուզարկութիւն անել տալ նրա մօտ. հիմք ունեմ կարծելու, որ դեռ շատ բան թագցրել է:

Զուարթնոցում առայժմ չեմ եղել: Այնտեղ երկու պահապան է թողել Խաչիկը: Թանգարանը, զանազան քարէ ու կաւէ ֆրագմենտներով, կնքւած է: Մնացած վանքերն առայժմ նոյնպէս չեմ այցելել:

Սինօղից վաղը սկսելու եմ ընդունել բոլոր պետականացւած հիմնարկութիւններին վերաբերող գործերն ու փաստաթղթերը: Առաջարկել եմ պարպել նրա դիւանից մատենադարանի շէնքը: Մեսրոպ եպիսկոպոսին¹⁰ առայժմ թողել եմ վերեւ յարկում երկու սենեակ. ինքս անցնում եմ այդտեղի մեծ սենեակը, ուր նա առաջ բնակւում էր: Իմ խնդիրքով նա ներկայացնելու է զեկուցում մատենադարանի և իր և Գալուստի¹¹ տպագրութեան պատրաստ մատենագրական աշխատանքների մասին:

Գտնում եմ յարմարագոյն ընկ. Սենեքերիմ Տ. Յակոբեանին յանձնել մատենադարանի և թանգարանի վարչութեան գործը՝ տալով նրան բաւականաչափ օգնականներ և ազատելով նրան դասերից:

Խնդրում եմ նաև Զեր կարգադրութիւնը առաջարկելու ճարտարապետ Թ. Թորոմանեանին (այժմ Երևանումն է) անցնել Էջմիածին և ստանձնել

10 Հայագէտ, հասարակական գործիչ: Մայր Աթոռի մարեմտադարանապետն էր:

11 Հայագէտ, քննադատ-աղբիւրագէտ Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը Մայր Աթոռի միաբաններից էր:

այստեղի ու շրջանի ճարտարապետական յիշատակարանների վերահսկողությունը: Այդ նպատակադրմար է նաև այն պատճառով, որ նա զբաղւած է այժմ Զուլարթնոցի մօնոգրաֆիկ ուսումնասիրութեամբ¹²:

Լաւ կլինէր նաև Հռիփսիմէի վանքը գրաւել եկեղեցուց՝ նրան պահպանելու և օգտագործելու համար իբրև ճարտարապետական մի մեծ երկ, ինչպես այդ մատնանշում է նաև ընկ. Սենեքերիմը:

Յոյս ունեմ մինչև ամսիս 29-ը աւարտել գրաւման գործը: Դրանից յետոյ հնարաւորութիւն կունենամ մանրամասն զեկուցելու Ձեզ ինձ վերաբերող հիմնարկութիւնների վիճակի և ընթացիկ աշխատանքները կազմակերպելու մասին:

Ընկերական ողջոյնով՝ Լեւոն Լիսիցեան

ՀԱԱ, Փ. 122, ց. 1, գ. 228, թ. 2-3: Բնագիր: Ինքնագիր:

N 10

Նախկին վանքապատկան տպարանն ընդունող
պետական յանձնաժողովի արձանագրութիւնը

24 դեկտեմբերի 1920թ.

Էջմիածին

1920թ. դեկտեմբերի 24-ին Էջմիածնի նախկին վանական կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնների՝ ընկ. կոմիսարի կարգադրութեամբ կազմած յանձնաժողովը բաղկացած երեք անդամից՝ նախագահութեամբ ընկ. Արամ Մուշեղեանի և անդամներ ընկ. Ղևոնդ Ղարախանեանի և Բենեամին Տէր-Գրիգորեանի, ընդունելու վանական տպարանը նախկին կառաւարիչ Արսեն վարդապետից¹³: Յանձնաժողովը, մանրամասն ստուգելով տպարանի պարագաները, իրեղենները, գործիքները, կահկարասիքը և մեքենաները, եկաւ յետեւալ եզրակացութեան.

1.Տպարանը պահւած է շատ անխնամ ձևով, բազմաթիւ կարեւոր և արժէքաւոր գործիքներ և պիտոյքներ փչացել և ոչնչացել են անփութութեան և խնամքի բացակայութեան շնորհիւ:

2.Բոլոր գործիքները, տառերը սրահները պատած են փոշիի և կեղտի հաստ շերտով:

3.Ի նկատի ունենալով, որ 1911 թւի ինվենտարի գրքում նշանակւած

12 Թ. Թորոմանեանի «Զուարթնոց» աշխատանքը լոյս է տեսել 1978 թ:

13 Մայր Աթոռի քաղաքային վարիչ, Գեորգեան Խոզնուր ճեմարանի քեսուց:

տպագրական տառերի չափը մինչև այժմ պիտի ենթարկված լինի մեծ փոփոխությունների, իսկ 1919 թվին կազմված ցուցակում այդ քանակը չէ նշանակված, տառերի խոշոր մասը գտնվում է չը ցրած վիճակում, իսկ մնացածը կասսաների մէջ, յանձնաժողովը որոշեց այդ տառերն ընդունել առանց կշռելու:

4.Տպարանի դրամարկղը յանձնեց առանց կանխիկ դրամի:

5.Յանձնաժողովը որոշեց ամենակարճ ժամանակամիջոցում տպարանի դրամական Հաշիւների ստուգութիւնը կատարել, որից յետոյ այդ Հաշիւների մասին կազմել առանձին արձանագրութիւն:

6.Սոյն արձանագրութեանը կցւում է տպարանի, կազմատան, ձուլարանի, պահեստի, նաև էլեքտրական կայարանի գոյքերի մանրամասն ցուցակը (ինվենտար):

Նախագահ՝ Արամ Մուշեղեան

Անդամներ՝ Ղևոնդ Ղարախանեան, Բենեամին Տէր-Գրիգորեան

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 228, թ. 16: Բնագիր: Ձեռագիր:

ՀԱԱ, ֆ. 428, ց. 1, գ. 139, թ. 4: Թողոն: Ձեռագիր:

N 11

Մայր Աթոռի դիւանի գրութիւնը Էջմիածնի նախկին վանական

կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնների կոմիսարին

27 դեկտեմբերի 1920թ.

N 763

Էջմիածին

Ի պատասխան Ձեր ամսիս 23, N 4 գրութեան, Հայրապետական դիւանը սորանով յայտնում է, որ թէ՛ վեհարանում և թէ՛ Հայրապետական դիւանում չեն գտնվում իրեր, որոնք պատկանէին ճեմարանին, մատենադարանին, թանգարանին, տպարանին և կամ էլեքտրական կայարանին:

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1172, թ. 2: Թողոն: Ձեռագիր:

N 12

ՀՍԽՀ լուսժողկոմատի գրութիւնը Էջմիածնի նախկին վանական

կուլտուր-կրթական Հաստատութիւնների կոմիսարին

28 դեկտեմբերի 1920թ.

N 198

Երեւան

Ընկ. ժողովրդական կոմիսարի յանձնարարութեամբ ընկ. Լեւոն Սարգսեանը¹⁴ գործուղուած է Էջմիածին՝ ծանօթանալու Էջմիածնի պետականացած կուլտուր-կրթական հաստատութիւնների աշխատանքներին:

Կոմիսարիատի գործերի կառավարութիւնը յայտնելով Ձեզ այդ մասին՝ խնդրում է ցոյց տալ նրան ամեն տեսակ աջակցութիւն:

Գործերի կառավարիչ

Դիւանի վարիչ

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 228, թ. 5: Պատճէն: Մեքենագիր:

N 13

ՀԱՅԿ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՆԱԽԿԻՆ ՎԱՆԱԿԱՆ

ԿՈՒԼՏՈՒՐ-ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԿՈՄԻՍԱՐԻՆ

28 դեկտեմբերի 1920թ.

N 199

Երեւան

Ընկ. ժողովրդական կոմիսարի կարգադրութեամբ ընկ. Սիմէօն Մահտեսի-Յակոբեանը նշանակուած է Էջմիածնի պետական տպարանի կառավարիչ:

Այդ մասին կոմիսարիատիս գործերի կառավարութիւնը յայտում է Ձեզ ի գիտութիւն՝ խնդրելով ցոյց տալ նրան հնարաւոր աջակցութիւն:

Գործերի կառավարիչ (ստորագրություն)

Դիւանի վարիչ (ստորագրություն)

ՀԱԱ, ֆ. 428, ց. 1, գ. 139, թ. 5: Բնագիր: Մեքենագիր:

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 228, թ. 6: Պատճէն: Մեքենագիր:

N 14

ՀԱՅԿ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄ ԱՂՈՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

ԼԵՒՈՆ ԼԻՍԻԳԵԱՆԻՆ՝ ՆՐԱ ԵԽՏԱԳԱՅ ԳՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

28 դեկտեմբերի 1920թ.

Երեւան

Էջմիածին է մեկնում ընկ. Լ. Սարգսեանը՝ ծանօթանալու Ձեր հսկողու-

14 Մայր Աթոռի քաղաքանի վարիչ, Գաղղեան հոգևոր ճնմարանի քնտուց:

թեան տակ գտնւող Հիմնարկութեան արդէի վիճակի հետ: Ես նրան տւել եմ յատուկ մանդատ այդ մասին: Կամենում եմ նաև մասնաւոր կերպով բացատրել Ձեզ նրա առաքելութեան նպատակը: Ես ենթադրում եմ, որ Էջմիածնում Ձեր գործունէութիւնը ժամանակաւոր բնոյթ է կրելու: Տեական աշխատաքի համար ես ի նկատի ունեմ Ձեր տեղ Լ. Սարգսեանի թեկնածութիւնը: Ձեր աշխատակցութիւնը կարեւոր եմ համարում ուրիշ ասպարէզներում՝ աւելի գիտական, մասնագիտական հարցերում: Դուք արդէն իսկ մտնում եք Երևանի ժողովրդական] համալսարանի դասախօսների ցուցակի մէջ, այդտեղ դուք պիտի դասախօսէք սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրութիւն և ուրիշ Ձեզ հետաքրքրող հարցերից: Ենթադրում եմ, որ Դուք պէտք է մտնեք նաև վերակազմւելիք հնութիւնների] պաշտպանութեան կոմիտէի մէջ և այլն: Սիրում եմ հաւատալ, թէ իմ այդ ենթադրութիւնները համապատասխանում են Ձեր հակումներին, և Դուք չպիտի զլանաք պահանջւած վայրկեանին անմիջական աջակցութիւն ցոյց տալ ինձ ժողովրդական լուս[աւորութեան] գործերում:

Ընդունե՛ք եք ընկ. Սարգսեանին մատենադարանի յարկի տակ: Ձեզ մօտ եղած դրամներից կարող եք նրան ֆինանս[ական] աջակցութիւն ցոյց տալ աւանսի ձեռով: Նոյնը նաև [Ս.] Մ[ահտեսի]-Յակոբեանի վերաբերմամբ:

Սպասում եմ Ձեր մանրամասն զեկուցման:

Ընդունեցէք ջերմ յարգանք[ներս]՝ Ա. Յովհաննիսեան

ՀԱԱ, ֆ. 428, ց. 1, գ. 138, թ. 3-4: Բնագիր: Ինքնագիր:

Հրապարակուած է՝ Վ. Էւոյեան, Փաստաթղթեր Լեւոն Լիսիցեանի մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիւների», 1973, N 1, էջ 191:

N 15

Լեւոն Սարգսեանի եւ Լեւոն Լիսիցեանի համատեղ զեկուցագիրը ՀՍԽՀ լուսժողկոմին՝

Էջմիածնի կրթամշակութային հաստատութիւնների ճակատագրի վերաբերեալ

1 յունուարի 1921թ.

Էջմիածին

I

Էջմիածնի նախկին հետեւեալ կուլտուր-կրթական հաստատութիւնները պետականացւել են կամ պիտի պետականացնեն.

1. Ճեմարան և իր յարակից բոլոր շինությունները. ննջարան, հիւանդանոց, սեղանատուն և խոհանոց, Քանանեանի շէնքը և այլն
2. «Օբսերվատորիա» (անաւարտ)
3. Տպարան
4. Էլեքտրական կայարան
5. Բաղնիս
6. Դեղատուն
7. Մատենադարան
8. Թանգարան
9. Նոր Վեհարան
10. Զուարթնոց իր շէնքերով ու այգով
11. Հռիփսիմէի վանքը իր շէնքերով ու այգով
12. Միաբանութեան նոր շէնքից առնւազն 6 բնակարան:

II

Յիշեալ բոլոր հաստատութիւններն ու շինութիւնները պիտի յատկացւեն զուտ կուլտուր-կրթական նպատակների համար և անձեռնմխելի ու ազատ պիտի ճանաչւեն կողմնակի (զինւորական, տնտեսական և այլ) պէտքերին ծառայելուց:

III

Յիշեալ բոլոր հաստատութիւնների ու շէնքերի ընդհանուր վարչութիւնը կենտրոնացած պիտի լինի մի մնայուն մարմնի մէջ, որը կոլլեգիալ կազմ ունենայ և վարի այդ բոլոր հիմնարկութիւնների կազմակերպչական, տնտեսական ու վարչական մասերը յատուկ կոմիսարի նախագահութեամբ:

Ծանօթ. Գիմնազիան (նախկին ճեմարանի շէնքում) պիտի տարւի այս կոմիսարիատից անկախ:

IV

Մատենադարանը, մուգէն և Էջմիածնի ու շրջանի ճարտարապետական-հնագիտական յիշատակարանները պիտի լինեն գիտական մասնագէտների ձեռքում:

Դրանց գոյութիւնը պահպանելու, լրացնելու և նոր նիւթեր ժողովելու համար պիտի հիմնւի առանձին ֆոնդ:

V

Էջմիածնի բոլոր վերոյիշեալ հաստատութիւններն ու գոյութիւն ունեցող գիտական նիւթերը հնարաւոր և անհրաժեշտ են դարձնում հիմնել այդտեղ հնագիտական-պատմական ինստիտուտ, որը, օգտագործելով եղած հարուստ նիւթերը, միաժամանակ նպաստէր նրանց կարգաւորմանն ու լրացմանը: Այդ տեսակ ինստիտուտի գոյութիւնը Էջմիածնում ընթացք

կը տայ գիտական մշակող ու ստեղծագործող աշխատանքներին՝ հնագիտական, պատմական, բանասիրական ու ազգագրական ճիշդերում և ընդունակ կարող է դառնալ ստեղծելու գիտական յարատև մի դպրոց:

Գիտական ուսումնասիրութիւնները պիտի հրատարակեն պարբերական ժողովածուի կամ առանձին պրակներին ձևով:

Ծանօթ. Իրերի բերմամբ Էջմիածնում կենտրոնանում են արդէն մի շարք անձինք, որոնք կարող են կազմել այդ ինստիտուտի կորիզը:

VI

Էջմիածինը, իր պետականացրած և դեռ պետականացւելիք հիմնարկութիւններով, շէնքերով, կալուածքներով և իր բնական դիրքով ու աշխարհագրական պայմաններով, հնարաւոր է դարձնում ստեղծել այդտեղ գիւղատնտեսական դպրոց՝ իր անհրաժեշտ բոլոր մասերով ու գործնական աշխատանքներով:

Լեւոն Սարգսեան

Լեւոն Լիսիցեան

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 228, թ. 9 և շրջ., 12: Բնագիր: Ձեռագիր:

ՀԱԱ, ֆ. 428, ց. 1, գ. 142, թ. 1-2: Սեւագիր օրինակ: Ձեռագիր:

Մատենադարան, Լեւոն Լիսիցեանի ֆոնդ, թղթ. 261, վաւ. 5: Փաստաթղթի ձեռագիր սեւագիր օրինակի պատճէնը:

N 16

ՀԱՅԷ ԼՈՍԱԺՈՂԿՈՄԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՎՈՂԻ
ՇՐՋԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԼՈՍԱԼՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻՆ

4 յունուարի 1921թ.

N 324

Երևան

Խնդրում եմ ամեն աջակցութիւն ցոյց տալ Էջմիածնի պետական կուլտուր-պատմական ինստիտուտի վարիչ ընկ. Լեւոն Սարգսեանին՝ ձեռք բերելու եւ Էջմիածին փոխադրելու այն բոլոր իրերը եւ գոյքերը, որ անհրաժեշտ են հիմնարկութեան գիտական, լուսաւորական նպատակների համար:

Լուսաւորութեան ժողովրդական կոմիսար

Գործերի կառավարիչ

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 228, թ. 7: Պատճէն: Մեքենագիր:

N 17

Գէորգեան Հոգեւոր ճեմարանի տեսչի գրութիւնը

Մայր Աթոռի վանական խորհրդին

5 յունուարի 1921թ.

Էջմիածին

Ս. Էջմիածնի ճեմարանը բռնազրաւել են 1920 թւի դեկտեմբերի 19-ին՝ ուղղակի վերցնելով առանց հաշւի ամեն բան, ինձ էլ առաջարկել են բնակարանը դատարկել կարճ ժամանակամիջոցում, որն և արի: Աւելի մանրամասն զեկուցում անելու եմ Նորին Սրբութեանը՝ ճեմարանի գրամական հաշիւները փակելուց յետոյ:

Տեսուչ ճեմարանի՝ Արսէն Ժ. վրդ.

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 190, թ. 1: Բնագիր: Ինքնագիր:

N 18

Հայյեղկոմի կողմից լուսժողկոմ

Ա. Յովհաննիսեանին տրուած մանդատը

26 յունուարի 1921թ.

N 600

Երեւան

Տրուում է լուսաւորութեան ժողկոմ Աշոտ Յովհաննիսեանին, առ այն, որ Հայ յեղկոմի որոշմամբ յանձնարարուած է նրան Էջմիածնի գաւառ[ային] յեղկոմի միջոցով գրաւել, հաշւի առնել և Էջմիածնի պետ[ական] թանգարան փոխադրել Էջմիածնի վանքի և վանականների տրամադրութեան տակ եղած ժողովրդական սեփականութիւն կազմող այն թանկարժէք (ոսկեղէն, արծաթեղէն, քարեղէն, տնայնագործական, գիւղատնտեսական և այլն) իրեղենները, որ ներկայումս չեն գործադրում ծիսական նպատակներով:

Հայ յեղկոմի նախագահ՝ [Ա.] Կասեան
Գործերի կառավարիչ՝ [Յ.] Թումանեան

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 2252, թ. 1: Պատճէն: Ձեռագիր:

N 19

Էջմիածնի կուլտուր-պատմական ինստիտուտի կոմիսարի
գրութիւնը ՀՍԽՀ լուսժողկոմատի գործերի կառավարչին

28 յունուարի 1921թ.

N 45

Երեւան

Էջմիածնի կուլտուր-պատմական ինստիտուտի կարիքների համար
խնդրում եմ պահանջել Հայկօօպից կամ պար[ենաւորման] ժող[ովրդական]
կոմ[իսարիատ]ից հետեւեալ նիւթերը.

1.Թել (շպագատ)՝ 100 կէս ֆունտանոց կծիկ

2.Կաշի բարակ (մեշին, ասֆեան կամ ուրիշ նման կազմերի համար)՝ 50
հատ

3.Մալիսկին կամ նման կտոր (կազմերի համար)՝ 1 թուփ (50-60 արշ[ին])

4.Չոր լազուր (կապոյտ ներկ)՝ 5 ֆունտ

5.Չոր շարլախ (լակ)՝ 2 ֆունտ

6.Գինու սպիրտ՝ 2 շիշ

7.Սպիտակ ալիւր (крупчатка) կրախմալի փոխարէն՝ 1 փութ

8.Ցինկի թիթեղ՝ 1 փութ:

Կոմիսար՝ Լ. Լիսիցեան

Մակագրութիւն. «Այս գրութեան համաձայն դիմաժ է Հայկօօպի վար-
չութեան N 637 գրութեամբ 28/1/1921»:

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 228, թ. 8: Բնագիր: Ինքնագիր:

N 20

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄ

Էջմիածնի կուլտուր-պատմական ինստիտուտի կոլեգիային՝ նոյն ինս-
տիտուտի (նախկին վանական կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնների)
կոմիսար Լեւոն Լիսիցեանից՝ 1920թ. դեկտեմբերի 20-ից առ 1-ն փետրուարի
1921 թւի իր գործունէութեան մասին իր մանդատի սահմաններում՝ իր պաշ-
տօնը ընկ. Լ. Սարգսեանին յանձնելու աւելթով¹⁵

1 փետրուարի 1921թ.

Էջմիածին

1920 թւի դեկտեմբերի 20-ին ես, համաձայն լուսաւորութեան ժողովր-

¹⁵ Փաստաթղթի վերնագիրն է:

դեպի կոմիտարի N 105 մանդատի, ժամանեցի էջմիածին՝ ստանալու եկեղեցական տերերից էջմիածնի վանքի բոլոր կուլտուր-կրթական հիմնարկությունները (Համաձայն ՀՍԽՀ Յեղկոմի 17 դեկտեմբերի 1920թ. դեկրետի և լուս[աւորութեան] ժող[ովրդական] կոմ[իտարիատի] N N 1 և 3 հրամանների)՝ այդ հիմնարկություններին պատկանող շարժական և անշարժ գույքերը և կազմակերպել յիշեալ հիմնարկությունների մէջ ընթացիկ աշխատանքներ: Ինձ իրաւունք էր վերապահւած նաև տեղական Յեղկոմի միջոցով բռնագրաւել պետականացւող հիմնարկությունների համար մասնաւոր անձանց մօտ գտնւած այն բոլոր հնուկություններն ու գեղարւեստական իրերը, որոնք ունեն համապետական նշանակութիւն:

Իմ իրաւասութեան վերաբերող հիմնարկությունները հետեւեալն էին.

1. Մատենադարան
2. Թանգարան
3. Տպարան
4. Էլեքտրական կայարան
5. Ճեմարան՝ յարակից բոլոր շինություններով
6. «Օրսերվատորիա» կոչւած կիսաւարտ շէնքը
7. Զուարթնոցի աւերակները յարակից շինություններով

Այս հիմնարկություններից ճեմարանն արդէն փաստօրեն պետականացրած էր՝ ձուլւելով տեղական գիմնագիտնի հետ: Ճեմարանի ընդհանուր կացութեան մասին պետականացման վայրկեանին որոշ հասկացողութիւն է տալիս Վաղարշապատի գիմնագիտնի վերատեսուչ ընկ. Յ. Յովհաննիսեանի՝ իմ խնդրանքով կազմած նկարագրութիւնը, որ կցում եմ¹⁶:

Տպարանը և էլեքտրական կայարանը ընդունելու համար ես նշանակեցի մի յանձնախումբ բաղկացած երեք հոգուց՝ գիմնագիտնի ուսուցիչ Ա. Մուշեղեանից, էլեքտր[ական] կայարանի վարիչ Ղևոնդ Ղարախանեանից և գրաշար Բենիամին Տէր-Գրիգորեանից՝ ընկ. Ա. Մուշեղեանի նախագահութեամբ:

Ինչ կը վերաբերի մատենադարանին և թանգարանին, դրանց մանրամասն ստուգութիւնը առարկայ էր երկար ընթացիկ աշխատանքի, իսկ ինձ մնում էր սկզբում յայտարարել միայն դրանց պետականացման մասին, դատարկել այդ շինությունները օտար հիմնարկություններից և նշանակել այդ հիմնարկությունների համար նոր առժամանակ ընդհանուր վարիչ՝ կանգ առնելով (որ գտել էր լուսժողկոմի համաձայնութիւնը) ընկ. Սենեքե-րիմ Տեր-Յակոբեանի յարմարագոյն ընտրութեան վրայ:

Նախկին վանական կուլտուր-կրթական բոլոր այդ հիմնարկություն-

16 Նշեալ փաստաթուղթը փն՝ ՆԱԱ, ֆ. 428, ց. 1, գ. 138, թ. 9:

ները պետականացման վայրկեանին ներկայացնում էին քայքայման ու անկենդանութեան ծայրահեղ պատկեր:

Ճեմարանը, որ երկար անգործունէութիւնից յետոյ վերսկսել էր իր պարամունքները, մի հաւաքատեղի էր աղմկող, ծխող, ծուլ, հասակն առած, ատրճանակներով զինւած աշակերտների, իսկ վերեւ յարկում ապրում էր իր հաւերի ու ոչխարների հետ միասին, դպրոցական ընթացքին անտարբեր անհոգութեամբ, ճեմարանի վերջին տեսուչը՝ Արսէն վարդապետ Ղըլտճեանը:

Տպարանում և էլեքտրական կայարանում փոշու ու ժանգի մէջ կորած կային մի քանի ծուլացած կիսաբանւոր-կիսաչարչի վաճառականներ և հողագործներ, երկու գրաշար, մի տպագրիչ, մի կազմարար, երեք աշակերտ և մի ծառայ տպարանում, և երկու մեքենավար էլեքտրական կայարանում: Էլեքտրական կայարանը վաղուց ի վեր չէր բանում մագլութի բացակայութեան պատճառով, իսկ տպարանում վերջին մի տարւայ ընթացքում տպւել էր միայն «Ծաղկաքաղը», [Կ.] Կոստանեանի եկեղեցական օրացոյցը և մէկ-երկու զինւորական կանոնագիրք՝ մի քանի մանր պատւէրները չը հաշւած: Գործ չը լինելու պատճառով բանւորները ցրւում էին, և վերջին շրջանում աշխատում էին կտորով:

Աւելի մխիթարական չէր մեր բարձրաստիճան կուլտուրական հիմնարկութիւնների՝ մատենադարանի և թանգարանի կացութիւնը: Երկուսն էլ դառել էին, փաստօրէն, «մեռած կուռքերի» անշունչ ժողովածու: Զկար դրանց մէջ աշխատողների թէկուզ նազագոյն մի կազմ: Թանգարանում հազագիւտ ազգագրական և գեղարւեստական այլ իրերն անխնայ փչանում էին ցեցից կամ խոնաւութիւնից, ինչպէս օրինակ՝ «Ազգագրական հանդէսներ»-ը և նկարները: Մատենադարանում գրքերը և ձեռագրերը խառն էին և երկշարք դարսած: Ո՛չ թանգարանը և ո՛չ մատենադարանն ունէին բաւարար ցուցակներ: Երկուսի մէջն էլ պահանջւում էր սկսել հիմնական ստուգման, կարգաւորման ու ցուցակագրութեան աշխատանք:

Զուարթնոցի աւերակներն այցելելով դեկտեմբերի 30-ին ընկ. Լ. Սարգսեանի հետ՝ մենք տեսանք, որ դրանք Զուարթնոցի թանգարանի, շինութիւնների և այգու հետ մէկտեղ թողնւած են իրենց բախտին, որովհետեւ մի սոված գաղթական, որ հազիւ էր կարողանում տաքացնել թոնրի մոտ իր ոտքերը, պահապան չէր կարող համարւել:

Հերթական խնդիրն էր ինձ համար՝ ծանօթանալ ինչի վարդապետ Դադեանի (որ բնակւում էր Վաղարշապատում) ժողովածուի հետ և ընդհանրութեան սեպհականութիւն դարձնել այն ամենը, որ մասնաւոր հաճոյքի կամ առևտուրի առարկայ չը պիտի լինէր այլևս: Այդ աշխատանքը

կատարել օգնեցին ինձ ընկ. Սեն. Տ. Յակոբեանը և մեր երիտասարդ ընկերներից մի քանիսը: Խաչիկ վարդապետից ստացած իրերի ցուցակը ներկայացնում եմ:

Դժբախտաբար երեւան չեկան մի քանի կարեւոր ձեռագրեր և վաւերաթղթեր, որ կային մի ժամանակ նրա մօտ (օրինակ)՝ ասորէրեն մագաղաթեայ աւետարանը, մելիքների հարկատուութեան թղթեր և կալւածագրեր, «Ալիի Քերման» կոչւածը և այլն): Նաև ցուցակագրւած է Խաչիկ վարդապետի հին տպագրերի մի մասը, նրա դրամները:

Իմ կարգադրութեամբ ցուցակագրւած է նաև Մատթէոս եպիսկոպոսի գրադարանը, Տիրայր եպիսկոպոսի գրադարանը, որ առայժմ դեռ մնում է կնքւած 10 արկղերի մէջ մատենադարանում: Մատենադարանում գրեցին երկաթէ վառարաններ (վանքից ու հոգեւորականներից գրաււած), որից յետոյ միայն հնարաւոր եղաւ սկսել այդտեղի աշխատանքը:

Միջին յարկի փոքր դահլիճում շինեցին մեծ դարակներ (մամուլի բաժին):

Մատենադարանի արտաքնոցի համար փորեցին նոր հորեր:

Փետրուարի 1-ին 1921թ. մատենադարանն ունի հինգ աշխատակից (մատենադարանապետի հետ միասին), մի ծառայող և պահապան, տպարանը՝ մի կառավարիչ, մի օգնական, մի հաշվապահ, հինգ գրաշար, երեք տպագրիչ, երկու կազմարար, մի ծալիչ, երեք մեքենա պտտեցնող, մի ծառայ և հինգ աշակերտ, էլեքտրական կայարանը՝ մի մեխանիկ-վարիչ և մի օգնական:

Մատենադարանում կատարւում է տպագրերի լրիւ ստուգութիւնը և ձեռագրերի նոր համարագրումը:

Տպարանում սկսել է շարւել Շապուհ Բագրատունին:

Թանգարանի աշխատանքները միառժամանակ հետաձգւել են՝ մասամբ աշխատակիցների բացակայութեան պատճառով, մասամբ էլ սպասելով, որ ազատի գեղարւեստի բաժնի համար մատենադարանի մեծ դահլիճը:

Մատենադարանի շէնքը, որի միջին յարկի երկու սենեակները զբաղուած էին Սինօդի դիւանով, իսկ վերելի յարկում ապրում էր Մեսրոպ եպիսկոպոսը, պիտի այժմ ծառայէր մինակ իր բուն նպատակներին: Այդ պատճառով Սինօդին և Մեսրոպ եպիսկոպոսին առաջարկեց տեղափոխել յիշեալ շինութիւնից:

Գրաււել են վանքի գոյքից մատենադարանի համար.

1. Տիրայր եպիսկոպոսի գրքերի պահարանը
2. Սինօդի մեծ սեղանը
3. Սինօդի միջակ սեղանը

4. երեք թանաքամանի սարքեր Սինոդից և վանական դիւանից
5. մի կարկինի սարք Կորիւն հպիսկոպոսից
6. մի գրասեղան Գեորգ հպիսկոպոսից
7. մի միջակ սեղան սև՝ դահլիճի
8. երկու մեծ գորգեր Յուսիկ հպիսկոպոսից
9. համրիչ մեծ
10. երեք երկաթէ վառարաններ
11. տախտակներ՝ Մատենադարանի մեծ դարակները շինելու
12. սանտիմետր՝ Մատթէոս հպիսկոպոսից
13. լացարաններ, դռյիւր, ինքնահոսներ
14. լուսանկարչական ապարատ, ապակիներ և թուղթ:

Դեկտեմբերի 28-ին մի քանի օրով էջմիածին եկաւ ընկ. Լ. Սարգսեանը՝ ծանօթանալու այդտեղի կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնների ընդհանուր դրութեան հետ, որպէսզի մի քանի ժամանակից յետոյ ընդունէ ինձանից այդ հիմնարկութիւններում տեղական գործ կազմակերպելու հոգսը:

Ընկ. Լ. Սարգսեանի, մինչ այդ ընկ. Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեանի, ինչպես նաև Աշոտ Յովհաննիսեանի հետ յիշեալ հիմնարկութիւնների պետականացման և կարգաւորման, դրանց վերաբերող հրատապ խնդիրների մասին էինք մտածում մենք:

Ընկ. Լ. Սարգսեանի այն առաջարկը, որ էջմիածնում գոյութիւն ունեցող, մատենադարանում և թանգարանում ամբարւած գիտական նիւթերը հնարաւոր և ցանկալի են դարձնում ստեղծել այդտեղ մի ինստիտուտ, որը ունենար պատմական-հնագիտական և բանասիրական ուսումնասիրական նպատակներ, գտալ պատրաստի հող և անմիջական գործնականութիւն: Ընկ. Լ. Սարգսեանի, ընկ. Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեանի և իմ այդ մի քանի օրերի ընթացքում իրար հետ ունեցած զրոյցների միջոցին էջմիածնում այդպիսի մի ինստիտուտ ստեղծելու խնդիրը նորից և նորից արծարծեց և նրա զանազան գործնական և էական կողմերը շեշտեցին: Մատենադարանի ձեռագրական և արխիվային-պատմական նիւթերը չպիտի դառնային ամբարւած ու պահւող միայն նիւթեր, այլ պիտի մշակւէին, ուսումնասիրւէին և հրատարակւէին: Պատմական-հնագիտական և բանասիրական ուսումնասիրութիւնների համար էջմիածնի նիւթերը տալիս են անսպառ պաշար:

Եթէ այստեղ ստեղծւէր այդտեսակ մի գիտական ինստիտուտ, էջմիածնի կուլտուրայի կուլտուրական վերածնութիւնը, կարող էր դառնալ գիտական որոշ մի կենտրոն և այդ, բացի նորանոր կուլտուրական արժէքներ ստեղծելուց, պիտի ունենար նաև պրոպագանդի և որոշ քաղաքական նշանակութիւն:

Էջմիածինն ունի արդէն իր առանձին և ուժեղ կուլտուրական աւանդութիւններն իբրև բազմադարեան կուլտուրական կենտրոն: Շնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքի և արդէն գոյութիւն ունեցող յարմարութիւնների՝ նա կարող է հեշտացնել և դրդել գիտական աշխատանքներով զբաղելու:

Տպարանը հնարաւոր է դարձնում գիտական ժողովածուների և այլ հրատարակութիւնների տպագրութիւնը:

Շեշտեց նաև այն, որ իրերի բերմամբ Էջմիածնում են կենտրոնանում հետզհետէ որոշ քանակութեամբ մասնագէտներ, որոնք կարող են, թերևս, կազմելու ծրագրւած ինստիտուտի կորիզը:

Բացի պատմական-բանասիրական կազմակերպւած մի օրգան ստեղծելուց՝ արծարծել էր և չափազանց ցանկալի և գրաւիչ էր թւում գիւղատնտեսական մի դպրոց հիմնելու միտքը, որը կապւած լինէր ինստիտուտի հետ ընդհանուր վարչական և տնտեսական կազմակերպութեամբ: Այդ տեսակ գիւղատնտեսական դպրոց ստեղծելու կարիքը և օգտաւէտութիւնը մեծ է, և դարձեալ Էջմիածինը և իր շրջանը՝ վանքապատկան ընդարձակ ագարակներով և կալւածներով և իր աշխարհագրական դիրքով, պէտք է նկատւէր յարմարագոյն վայրը գիւղատնտեսական դպրոց ստեղծելու համար:

Այս բոլոր առաջարկները ձևակերպւեցին և գործնական ուղղութիւն ստացան այն զեկուցում-ծրագրով, որը ներկայացւեց 1921թ. յունիսիւնի 1-ին լուս[աւորութեան] ժողովրդական կոմիտեի ընկ. Ա. Յովհաննիսեանին՝ ընկ. Լ. Սարգսեանի և իմ ստորագրութեամբ¹⁷ (սեւագիր պատճէնը կցում եմ):

Յիշեալ զեկուցագիրը գտաւ ընկ. Ա. Յովհաննիսեանի սկզբունքային հաւանութիւնը, և յունիսիւնի 5-ին ես վերադարձայ Էջմիածին՝ սպասելով ընկ. Լ. Սարգսեանի վերադարձին Ալեքսանդրապոլից, որպեսզի վերջնական ձևակերպութիւն և կազմութիւն ստանայ ծրագրւած ինստիտուտը:

ՀԱԱ, ֆ. 428, ց. 1, գ. 142, թ. 3-4 շրջ., 6-7 շրջ.: Թողոն: Ձեռագիր:

Մասամբ հրապարակուած է՝ Վ. Էւոյեան, Փաստաթղթեր Լեւոն Լիսիցեանի մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիւներ», 1973, N 1, էջ 191-194:

N 21

Հայրապետական դիւանի գրութիւնը Մայր Տաճարի
լուսարարապետ Գէորգ Եպիսկոպոս Զորէքչեանին

2 փետրուարի 1921թ.

N 20

Էջմիածին

Երէկ երեկոյ Հայրապետական դիւանի դիւանապետ Կորիւն Եպիսկո-

17 Տե՛ս N 15 փաստաթուղթը:

պոսը զեկուցեց Նորին Ս. Օծութեան ազգիս Վեհափառ Հայրապետին, թէ Հայաստանի ժողովրդական լուսաւորութեան կոմիսար պ. Աշոտ Յովհաննիսեանը իրեն հրաւիրելով Մատենադարան, յանձնարարել է յայտնել Վեհափառ Հայրապետին, որ վաղը պէտք է յանձնեն իրենց ցուցակազերելու Ս. Էջմիածնի պետական թանգարան փոխադրելու վանքի և վանականների տրամադրութեան տակ գտնւած ժողովրդական սեփականութիւն կազմող թանկարժէք (ոսկեղէն, արծաթեղէն, քարեղէն, տնայնագործական, գեղարուեստական և այլն) իրեղէնները՝ համաձայն 26 յունուարի ներկայ թիւ N 600 մանդատի, որի պատճէնը տրուած էր Կորիւն եպիսկոպոսին Վեհափառ Հայրապետին ներկայացնելու:

Նորին Սրբութիւն առ այդ բարեհաճեց հրամայել դիւանիս գրել Ձեզ հետեւեալը: Նախ՝ յայտնել կոմիսար պ. Աշոտ Յովհաննիսեանին, որ Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնը շատ աւելի թանգարժէք իրեր պետականացրեց և գրաւեց Մայր Աթոռից՝ առանց Հայոց Հայրապետի գիտութեան և համաձայնութեան, որոնք պատկանում էին ընդհանուր հայ ազգին, և Նորին Վեհափառութիւնը միմիայն աւանդապահ էր ներկայանում և ոչ սեփականատէր: Երկրորդ՝ որպէսզի անախորժութիւնների տեղիք չը տրուի, Նորին Վեհափառութիւնն արտոնում է բաց անել Մայր Տաճարի դռները պ. կոմիսարի առջև՝ նայելու այնտեղ գտնւած իրեղէնները: Երրորդ՝ այս գործողութեան պէտք է ներկայ գտնուեն Մայր Աթոռի միաբաններից տ. տ. Անանիա, Յուսիկ արքեպիսկոպոսներ և Մեսրոպ և Մատթէոս եպիսկոպոսներ: Չորրորդ՝ ցուցակազրուած իրեղէնների ցուցակը պէտք է նախապէս ներկայացնեն Վեհ[ափառ] Հայրապետին և ապա թէ դուրս տարուեն Տաճարից: Եւ հինգերորդ՝ Տաճարում գտնուում են Տաճկահայաստանի քաղաքներից բերուած եկեղեցական իրեղէնները, որոնք աւանդ են, կնքուած են և պէտք է մնան անձեռնմխելի:

Սորա հետ տրուում է Ձեզ և մանդատի պատճէնը¹⁸:

Դիւանապետ՝ Կորիւն եպիսկոպոս

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 2252, թ. 2 և շրջ.: Բնագիր: Ինքնագիր:

N 22

ԴԵԿՐԵՏ

Էջմիածնի գոյքերի մի մասը Լուսժողկոմ[ատ]ին յանձնելու մասին¹⁹
5 փետրուարի 1921թ.
Երեւան

1. Պետականացում են և լուսաւորութեան ժողովրդական կոմիսարիա-

¹⁸ Տէն N 18 փաստաթուղթ:

¹⁹ Նախկին երապարակութեան վերնագիրն է:

տի անմիջական իրաւասութեան տակ դըրոււմ Հռիփսիմէի վանքը, Զւարթնոց եկեղեցու աւերակները՝ յարակից շինութիւններով և գոյքերով, Էջմիածնի նոր Վեհարան կոչւած շինութիւնը, վանական հիւրանոցը և վանական նոր հանրակացարանը իր կահաւորութեամբ:

2. Յանձնարարուում է սոցիալական ապահովութեան ժողովրդական կոմիտէի ատին լուսաւորութեան ժողովրդական կոմիտէի ատին համաձայնութեամբ Էջմիածնում կենտրոնացնել հանրապետութեան որբանոցների մի մասը՝ յարմարացնելով և օգտագործելով նրանց կրթական-գաստիարակչական նպատակների համար պետականացրած զանազան հաստատութիւնների, շինութիւնների և գոյքերի մի մասը:

3. Յանձնարարուում է լուս[աւորութեան] ժող[ովրդական] կոմիտէի ատին վերակազմել Էջմիածնի կուլտուր-կրթական հաստատութիւնների պետականացրած ցանցը (մատենադարան, թանգարան, տպարան և այլն) և հիմնել Էջմիածնում կուլտուր-պատմական ինստիտուտ, որ նպատակ պիտի ունենայ գիտական հիմքերի վրա դնել Հայաստանի ժողովրդական կուլտուրաների ուսումնասիրութեան գործը և միաժամանակ մասսաների սեփականութիւն դարձնել հնութեանց այն բոլոր յիշատակարանները, որոնք գիտական ու գեղարվեստական նշանակութիւն ունեն և կարող են ազբիւր դառնալ կուլտուրական նոր արժէքների ստեղծագործութեան:

Նախհայեցելով՝ Ս. Կասեան
Լուսժողկոմ՝ Ա. Յովհաննիսեան

«Կոմունիստ» (Երեւան), 8 փետրուարի 1921թ., N 50: «ՀՍԽՀ գեկրեւտների եւ հրամանների ժողովածու», պրակ 1 (1920թ. նոյեմբերի 29 – 1921թ. փետրուարի 18), Էջմիածին, 1921, էջ 108:

ՀԱՂԱՐԱՐՈՒՄՆԵՐ

ԳՈՏԱՐ ՄԵԽԹԱՐՅԱՆ

ՆՅՈՒՄԻՍԱՐԵԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԸ. Դ. ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՄՆԱՄՅԱԿՈՒՄ

Գեորգիևսկի դաշնագրով (1783 թ.) Արևելյան Վրաստանի նկարմամբ ռուսական հովանավորության հաստատմամբ եւ 1787-1791 թթ. ռուս-թուրքական պայերազմի հաղթական ավարտից հետո Կովկասում Ռուսաստանի շահերին սպառնացող թուրքական վրանգը գործնականում բացառվեց¹:

ԺԸ. դ. 90-ական թթ. ռուսական կայսրությունն ակտիվացնում է իր կովկասյան քաղաքականությունը: Խորհրդային պարմագրության մեջ կարծրացած էր այն տեսակետը, թե 1787-1791 թթ. ռուս-թուրքական պայերազմի ժամանակ ռուսական կառավարող շրջանակների ուշադրությունից դուրս է մնում «ղաջարական վրանգը»²: Դա մասամբ է համապարասխանում իրականությանը, քանի որ թեև ռուսական իշխանությունների ողջ ուշադրությունը կենտրոնացած էր փարածաշրջանում թուրքական գործունի վրա, այնուամենայնիվ, Նյուսիսարևելյան Այսրկովկասի նկարմամբ վարվող քաղաքական ուղեգիծը շարունակում էր մնալ արարքին քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից մեկը³: Իրականում, մինչև Լուիֆ Ալի խանի նկարմամբ վերջնական հաղթանակը, Պերերբուրգում կարծում էին, որ Աղա Մուհամմադ խանը չէր համարձակվի ուրնագություն կարարել Ռուսաստանի հովանավորությունը ճանաչած երկրների նկարմամբ: Քարթլի-Կախեթի միացյալ թագավորության արքա Ներակլ Բ., վախենալով իրանական հնարավոր ագրեսիայից, օգնության խնդրանքով դիմում է ռուսական հրամանարարությանը: Գեներալ Գուդովիչը շրապում է հանգստացնել վրացական կողմին: Նա պարասխանում էր, որ թեպետ Աղա Մուհամմադ խանը հաղթող էր դուրս

1 Տե՛ս Օ. Մարկովա, *Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке*, М., 1966, էջ 275: Սակայն Թուրքիան Յասսիի պայմանագրով (կեր VI) պահպանեց իր ազդեցությունը Կուրանի ձախ կողմի ժողովուրդների նկարմամբ («Полное Собрание Законов Российской Империи» (ПСЗРИ), т. 23, кн., 1830, էջ 290): Ներագայում այս հանգամանքը նպաստավոր պայմաններ սրելոճեց Սև ծովի հյուսիսարևելյան շրջանների նկարմամբ թուրքական նկրումների համար:

2 Տե՛ս Օ. Մարկովա, նշվ. աշխ., էջ 286:

3 Դուրյոմլիինի 1791 թ. գրած նամակում Եկարերիևա Բ. նշում էր, որ Ամերիկայից ու Սիբիրից լուրերը մայրաքաղաք են հասնում ավելի շուր, քան Կովկասից («Русская старина», т.17, декабрь, 1876, էջ 646):

եկել երեքամյա պայքարից եւ գորքերը բաժանել երկու մասի՝ Մուղանի դաշտով եւ Երեւանի ուղղությամբ առաջ շարժվելու նպատակով, սակայն մոտ ապագայում Վրաստանի վրա չի հարձակվի, քանի որ պետք է իրեն ենթարկի անհնազադ խաներին⁴:

Միաժամանակ, գեներալ Գուդովիչը Պետական խորհրդից գործողությունների ճշգրտումներ էր պահանջում Աղա Մուհամմադ խանի՝ Վրաստանի վրա հնարավոր հարձակման, Իրանում գրավող ռուսական առևտրականների նկատմամբ ճնշումների եւ Դերբենդի խանից ու շամհալից իրեն շահ ճանաչելու պահանջի դեպքերում⁵:

Սրելովձված քաղաքական բարդ իրավիճակում ակնհայտ էր, որ ռուսական կողմը Վրաստանում եւ Այսրկովկասում ընդհանրապես, 1790-ական թթ. սկզբին «իրանական վրանգին» արագ դիմակայելու իրարեսական հնարավորություններ չուներ: Պաշտպանության բարձր մակարդակ էր ապահովված միայն Սաբո կղզու նկատմամբ, որ ռուսական առևտրի կենտրոն էր: Կասպից ծովում գրավող չորս ռազմանավերից երկուսը մոտեցել էին կղզուն եւ անհնարին դարձրել Աղա Մուհամմադ խանի ծովային գրոհը: Անհրաժեշտության դեպքում նախարարվում էր ծով մրցակցի նորակառույց ռազմածովային ուժերի նախընտրությունը:

Եկարեքինա Բ. կայսրուհու 1792-1793 թթ. հրամանագրերում բացահայտ արտահայտված էր Այսրկովկասի նկատմամբ Ռուսաստանի նվաճողական քաղաքականությունը, որտեղ հիմնական շեշտը դրվում էր տեղի խաներին եւ առաջնորդներին ռուսական ազդեցության ոլորտում պահելու վրա: Նախարարվում էր հովանավորություն խնդրելու համար շամհալից, Դերբենդի եւ ավար խաներից, ուցմիից եւ հարևան մյուս «պարսից քրիակալներից» պահանջել պաշտոնյաներ ուղարկել ռուսական արքունիք՝ խուսափելով ավարապիրական կոիվներին միջամտելու: Կովկասյան գծի գլխավոր հրամանատար գեներալ Գուդովիչից կայսրուհին պահանջում էր առևտրային արքունություններով եւ այլ «օգուտներով» շահագրգռել քրիակալներին՝ ճանաչելու ռուսական հովանավորությունը⁶:

Գուդովիչին 1793 թ. ապրիլի 19-ին տրված կայսերական հրամանագրով նախարարվում էր օգտվել Իրանում տիրող քառասյին իրավիճակից եւ հովանավորության տակ առնել Կասպից ծովի ափամերձ ժողովուրդներին: Նաշվի առնելով թուրքական գործոնը՝ խուսափել ծովից դեպի հարավ-արևմուտք ապրող ժողովուրդներին ռուսական գերիշխանության ներքո ընդունելու: Մերձկասպյան տարածաշրջանի ժողովուրդներին, որոնք կցանկանային անցնել ռուսական հովանավորության տակ, նախարարվում էր «անհապաղ» ընդունել: Դրան չէր կարող խանգարել ավարապիրական կոիվներով մասնաւորված Իրանը, որտեղ չկար միասնական իշխանություն: Ապագամբ խաներից յուրաքանչյուրի ընդդիմության փորձը կկանխեր Կասպից ծովում գրավող նավատորմը⁷:

4 Стн «Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии», т.2, вып.2, под ред. А.А. Цагарели, СПб., 1891, էջ 87-88:

5 Стн անդ, էջ 88-89:

6 Стн П. Бутков, *Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год.*, ч.2, СПб., 1869, էջ 286-287:

7 Стн «Русско-дагестанские отношения в XVIII - начале XIX в.», Сборник документов (отв.

Այսպիսով, Ռուսաստանը 1790-ական թթ. սկզբին ծրագրում էր Նյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի՝ խաղաղ ճանապարհով կայսրությանը միացումը: Քաղաքական այդ ծրագրի իրագործման համար Պևերբորգում արգելք չէին տեսնում, բանի որ ռուս-թուրքական երկու պարերազմներում ծանր պարություն կրած Օսմանյան կայսրությունը և միջնադարյան ավարապիրական պրերություն հիշեցնող Իրանը ռուսական առաջխաղացման դեպքում չէին կարող ռազմաքաղաքական ուժեղ հակահարված հասցնել:

Նույն ժամանակամիջոցում քննարկվում էր նաև Բաքվի ու Դերբենդի խանությունների՝ ռուսական հովանավորության տակ անցնելու հարցը⁸: Վերջիններիս նկարմամբ Ռուսաստանի դիրքորոշումը փափոխության է ենթարկվում 1795 թ., երբ հայտնի է դառնում, որ Աղա Մուհամմադ խան Ղաջարը հաղթանակով է դուրս եկել Իրանում գահի համար մղվող պայքարից և հայացքն ուղղել է դեպի Այսրկովկաս՝ նախօրոք սրանալով օսմանյան և գերմանական պետությունների ղեկավարների հավանությունը⁹:

Աղա Մուհամմադ խանն իր կովկասյան քաղաքականության մեջ հետևում էր ինչպես Ռուսական պետության, այնպես և Օսմանյան կայսրության քաղաքական ուղենիշին: Խանի մոտ անցկացրած 1793 թ. խորհրդակցության ժամանակ որոշվում է չխզել հին կապերը Ռուսաստանի հետ¹⁰: Միաժամանակ խանը նամակագրության մեջ է մտնում Կոստանդնուպոլսի իշխանությունների հետ՝ Վրաստանի հարցում Օսմանյան կայսրության աջակցությունը սրանալու համար: Օսմանյան կայսրությունում իրանական կողմին պարասխանում են, որ իրենք պարբերաբար են Աղա Մուհամմադ խանին Իրանի շահ ճանաչել, եթե նա գրավի Վրաստանը¹¹:

Այսպիսով, միավորված իրանական պետության գաղափարը լուրջ անհանգստություն էր առաջացրել ռուսական կառավարող շրջանակներում: Ռուսաստանը սրիաված էր ակտիվացնել իր քաղաքականությունը խանությունների նկարմամբ և դիմել գործնական քայլերի: Ռուսական կառավարությունը ԺԸ. դ. 90-ական թթ. երկրորդ կեսին Նյուսիսարևելյան Այսրկովկասում հիմնական շեշտը դնում է Բաքվի խանության վրա՝ հաշվի առնելով նրա ռազմաքաղաքական ու առևտրա-տնտեսական նշանակությունը¹²:

Իրանի նկարմամբ ռուսական կառավարության վերաբերմունքը պայմանավորված էր նաև ռուս-իրանական և ռուս-հնդկական առևտրային հարաբերությունների զարգացմամբ ու ամրապնդմամբ: Ուստի, 1792 թ. հունվարի 12-ին Պետական խորհուրդը քննության է առնում Գլխինի Մուրթագա Ղուլի խանի օգնության խնդրանքը¹³ ի հակակշիռ Իրանում օրեցօր ուժեղացող Աղա Մուհամմադ խանի¹⁴: Ռուսաստանի

ред. В. Гаджиев), М., 1988, էջ 225:

8 Այդ մասին առավել մանրամասն տես «Русско-дагестанские отношения в XVIII - начале XIX в.», էջ 225-226:

9 Տե՛ս «Նախկին աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.)», աշխատ.՝ Ռ. Տիմանյանի, Երևան, 1981, էջ 91:

10 Տե՛ս П. Бутков, *Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год.*, էջ 329:

11 Տե՛ս «М.И. Кутузов», Документы (под редакцией подполковника Л. Бескровного), т. 1., М., 1950, էջ 247:

12 Տե՛ս Н. Дубровин, *История войны и владычества русских на Кавказе*, ч. 3, СПб., 1886, էջ 14:

13 Տե՛ս «Архив Государственного Совета», т. 1., 1869, էջ 790:

14 Նրա մասին տես «Жизнеописание Ага-Магомет-Хана Каджара, основателя ныне царствующей в Персии династии, с кратким обозрением последовавших по его смерти

«դանդաղ կապությունը» պայմանավորված էր Աղա Մուհամմադ խանի հետ հարաբերությունները չփչացնելու ցանկությամբ և քաղաքական հաշվարկով¹⁵:

ԺԸ. դ. 90-ական թթ. Ղարաբաղի, Գանձակի, Դերբենդի, Ղուբայի ու Շաքիի խանությունները և Վրաստանի թագավորությունը շարունակում էին մնալ որպես Այսրկովկասի ամենաազդեցիկ քաղաքական միավորներ¹⁶:

Աղա Մուհամմադ խանը 1791 թ., դուրս գալով Թավրիզից, բանակ է դնում Մուշկիանքար կոչվող վայրում¹⁷: Շահի պալատական պարմագիր Մուհամմադ Ֆաթհալլահ իբն Մուհամմադ Թաղի Սարավին գրում է. «երբ ողորմած փերզ արքայական միտքն ուղղեց դեպի Արքայականի նվաճումը, բոլոր այն դրախտային վիլայեթները հպարակեցվեցին թագավորական շեմքի նվիրյալներին և անցան միապետի փրապետության փակ: Այն երկրի պարվարժան ու գորեղ բոլոր խաները եկան համբուրելու Ալլահի սրվերի ուրբերը և գլուխ խոնարհելու նրա առաջ»¹⁸:

Աղա Մուհամմադ խանը 1793 թ. ամռանը Մուլեյման խանին նշանակում է Արքայականի փոխարքա և մեծ գորաբանակով ուղարկում Թավրիզ՝ սրանալու փերզի խաների, մասնավորապես, Իբրահիմ Խալիլ Ջևանշիրի հնազանդությունը¹⁹: Մուլեյման խանը Ղարաբաղի խանին խալաթ և սուր է ուղարկում և նրանց միջև «ձեռական սիրալիք հարաբերություններ են հաստատվում»²⁰: Այսրկովկասյան խաները բարդ իրավիճակում երկդիմի քաղաքականություն էին վարում: Այսպես, 1793-94 թթ. Դերբենդի, Թալիշի և Շամախիի խաները դիմել էին Գուդովիչին Ռուսաստանի հովանավորության փակ անցնելու խնդրանքով, սակայն Մուլեյման խանի՝ փարաձառյալից հեռանալուն պես խաների քաղաքականությունը Ռուսաստանի նկատմամբ փոխվում է²¹: Վրաստանում գտնվող ռուսական ռեզիդենտ գլխավորական Ս. Բուրնաշևը դեռևս 1780-ական թթ. կեսերին նշում էր, որ «ադրեբեջանական ինքնիշխան խաները», վախենալով փարաձառյալում ռուսական ազդեցության ամրապնդումից, ինչը կգրկեր իրենց ինքնիշխանությունից, թերվում էին դեպի Թուրքիա²²:

главнейших происшествий», СПб., 1835: Հայկական աղբյուրները նրան կոչում էին «Աղա-Մամադ-Շահ, Ներքինի-Շահ և Չեղոր-Շահե»։ Մ. Բարխուդարյանց, Պարմոթին Աղուանից, հ. Բ., Թիֆլիս, 1907, էջ 123:

15 Տե՛ս Պ. Չորանյան, Հայ-ռուս-պարսկական կապերի պարմությունից, ՊԲՀ, 1991, թ. 2:

16 Տե՛ս G. Hambly, *Agha Muhammad khan and the establishment of the Qajar dynasty. The Cambridge history of Iran*, vol. 7, Cambridge, 1991, էջ 126:

17 Կաթողիկոսական Դիվան, թղթ. 6, վավ. 166. «...մարդ և թուղթ առաքեաց առ իշխողն խրաքանցիար երկրաց, և ի նոցանէ մօտակայքն գնացին առ նա, և հեռաուրքն մարդ և ընծայս յղեցին, հպարակութիւն ցուցանիլով»: «Դիան Հայոց պարմութեան», գիրք Ա-Բ., խմբագրեց Գիւր քահանայ Աղանեանց, գիրք Ա., Թիֆլիս, 1893, էջ 25:

18 Ք. Կոստիկյան, Իրանի պալատական պարմագիր Սարավին Աղա Մուհամմադ խանի 1795 թ. դարաբաղյան արշավանքի մասին /«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXVII Երևան, 2011, էջ 339:

19 Տե՛ս П. Бутков, նշվ. աշխ., էջ 326:

20 Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պարմություն, թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ք. Կոստիկյանի, Երևան, 2000, էջ 67:

21 Օրինակ՝ Դերբենդի Շեյխ Ալի խանը հրաժարվում էր սրտագրել ռուսական հովանավորության փակ անցնելու մասին փաստաթուղթը. «Архив Государственного Совета», СПб., т. 1, ч. 2, էջ 796, 797:

22 Տե՛ս С. Бурнаев, Описание областей Адрибиджанских в Персии и их политического

Աղա Մուհամմադ խանի կողմից Թիֆլիսի ավերումից²³ հետո Ռուսաստանում ընդունվում է Այսրկովկաս արշավելու քաղաքական որոշում: Այս ուղղությունը ռուսական արքայաթիվ քաղաքականության մեջ դառնում է գերակա: Ռուսական պետությանը ձեռնոց էր ներված, և անհրաժեշտ էր վերականգնել ուրնահարված հեղինակությունը²⁴: Այս հանգամանքը միավորված էր արդարացնելու ռուսական ռազմական ներխուժումն Այսրկովկաս՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Աղա Մուհամմադ խանի՝ Վրաստան նախապարտասարվող արշավանքի մասին օգնության խնդրանքներ Թիֆլիսից բազմիցս էին հնչել: Թիֆլիսի գրավումից հետո Ներակլը Սանկր Պետերբուրգում գտնվող իր որդուն և իշխան Ճավճավաձեին գրում էր, որ հույսը կապելով Գեորգիևսկի դաշնագրի համապարասխան դրույթների հետ և օգնություն սպասելով ռուսներից՝ ինքը պապշաճ դիմադրություն չէր կազմակերպել²⁵:

Մինչդեռ Վ. Զուբովին 1796 թ. փետրվարի 10-ին տրված կարգադրության մեջ հանձնարարվում էր արշավանքի ընթացքում տեղի բնակիչների շրջանում հայերեն, վրացերեն, պարսկերեն լեզուներով բացատրական նամակներ տարածել. դրանցում պետք է նշվեր Ռուսաստանի «բարի նպատակները»²⁶:

1796 թ. մարտին սենատի հրամանով Ռուսաստանը հրապարակում է Իրան արշավելու վերաբերյալ մանիֆեստը, որտեղ Աղա Մուհամմադ խանին անվանում է Իրանում «իշխանության գավթող»²⁷: Արշավանք սկսելու պարտադիր նշվում էր Աղա Մուհամմադ խանի ներխուժումը Վրաստան և Նյուխարևեյան Այսրկովկաս: Փաստորեն, ռուսական կառավարող շրջանակների «քաղաքական անարդարությունը» Վրաստանի ճակատագրի նկատմամբ 1790-ական թթ. առաջին կեսին պայմանավորված էր տարածաշրջանում գործողությունների ազդարարություն ստանալու ձգտմամբ: Մանիֆեստը կոչ էր անում տարածաշրջանի խաներին չհամագործակցել «գիշարիչ» Աղա Մուհամմադ խանի հետ, հակառակ դեպքում անվանելով նրանց ռուսական գահի թշնամիներ²⁸:

Շուրջով Աղա Մուհամմադ խանը մեծ բանակով շարժվում է Շամախիի ուղղությամբ, քանի որ ըստ Աբրահամ Աստապարցու վկայության. «Եւ քանզի անոր քան Գևորգեան» եղեալ նախարարք, այսինքն՝ Դարբանդայ և Բաքուայ և Նուխույ և այլոց տեղեաց ևս խանքն՝ հնազանդեալ էին Աղա Մահմադ խանին և թոշակ տալին զօրաց նո-

состояния, Курск, 1793, էջ 5:

23 «Գազանք կարողիք արեան ծարալիք զինուորք պարսկային և գայլք քաղցեալք ծնունդք չարութեան յարձակեցան ի վերայ աղմկեալ և շփոթեալ բազմամբոխ քաղաքի». «Դիւան հայոց պարմութեան», գիրք Ա., Թիֆլիս, 1893, էջ 28:

24 Տե՛ս «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. 4, Երևան, 1972, էջ 238:

25 Տե՛ս А. Цагарели, նշվ. աշխ., էջ 105-106:

26 Տե՛ս «Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1760-1800 гг.», Сборник документов, под редакцией М. Нерсисяна, т. 4, Ереван, 1990, էջ 420. Н. Дубровин, *Поход графа В. А. Зубова в Персию в 1796 году*, էջ 229:

27 Տե՛ս «Полное Собрание Законов Российской Империи» (ПСЗРИ), т. 23, СПб., 1830, էջ 876. «...Զուբով մեծաւ բազմութեամբ ելանէ ի Ղզլար և դիմէ ի Դարբանդ», - գրում է Մարգին Նասան-Ջալալյանը. «Նայկական արդյունքներ Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.)», էջ 160:

28 Տե՛ս ПСЗРИ, էջ 878:

րա, և միայն Շամախի էր ի մէջի անդ ապստամբ»²⁹: Շամախի գրավումից հետո Աղա Մուհամմադ խանը ֆիրմաններ է արձակում Նյուսխարեւելյան Այսրկովկասի խաների շրջանում: Դիմելով րեդի փրակալ-խաներին՝ նա նշում է, որ «ադերբեջանական խաները» իրեն շահ են ճանաչել, և ինքն եկել է պարծելու իր հակառակորդներին³⁰: Տարածաշրջանի խաները սարսափած վիճակում սպասում էին քաղաքական ազդեցության հաստատման համար թեժացող պայքարի հանգուցալուծմանը³¹:

Շուրթով ռուսական զորաջոկապը շարժվում է Դերբենդի ուղղությամբ և պաշարում քաղաքը: Աղա Մուհամմադ խանը Մուղանի դաշտից հեռանալիս իր հետ պարսկացի էր պարել Երեւանի, Նախիջեւանի և Խոյի խաների կանանց ու երեխաներին՝ որպէս խաների հնազանդության լավագույն միջոց: Միևնույն ժամանակ խանը մերժում է Դերբենդի խանի օգնության խնդրանքը: Մարտի 20-ին Գուդովիչը Շեյխ Ալի խանից պահանջում է հանձնվել՝ սպառնալով, որ Դաղստանում րեդակայված մեծաքանակ զորքերը պարբերաբար են «անցնելու բոլոր նրանց գլուխների վրայով», որոնք համարձակվել էին ընդդիմանալ գերագույն իշխանության կամքին³²:

Աղա Մուհամմադ խանի՝ արածաշրջանից հեռանալուց հետո փոխվում են նաև Դաղստանի և Այսրկովկասի փրակալների փրամադրությունները: Ռուսական հովանավորությունը ճանաչած Բաքվի խանը, րեսնելով, որ պարսկական վրանգն անցել է, երկու հրանոթ է ուղարկում Դերբենդ: Դերբենդի խանին իրենց օգնությունն առաջարկում Ղազիկումուխի, Ջենգուբայի և Ակուշայի առաջնորդները: Պարզ էր, որ ամենից ուրախ էր Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը, քանի որ Աղա Մուհամմադ խանի հեռանալուց հետո նրա խանությունը ժամանակավորապէս փրկված էր: Դերբենդի Շեյխ Ալի խանը, ջրավարարվելով հարեւան լեռնական առաջնորդների փրամադրած ռազմական աջակցությունից, օգնության խնդրանքով դիմում է թուրքական կառավարությանը՝ անհավար ռուսների դեմ պայքարելու³³: Սակայն սուլթանն այս խնդրանքն անպարասխան է թողնում, և Դերբենդի խանը սփիւղված է լինում բավարարվել հարեւան փրակալների առաջարկած օգնությամբ:

Դաղստանյան փրակալները, որոնք իրենց գորակցությունն էին հայտնել Վ. Ջուբովին, Շեյխ Ալի խանին գաղտնի ռազմական օգնություն էին նախապարաստում, սակայն քաղաքի պաշարումն անհնարին էր դարձնում այդ մտադրության իրագործումը³⁴: Փաստորեն, րեդի ժողովուրդների և նրանց առաջնորդների քաղաքական կողմնորոշումը դեպի Ռուսաստան այնքան էլ կայուն չէր: Նրանց «ռուսամետ» դիրքորոշումը պայմանավորված էր պարսկական ու քաղաքական պահի թելադրանքով³⁵: Մի կողմից՝

29 «Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.)», էջ 68:

30 Н. Дубровин, *Поход графа В. А. Зубова в Персию в 1796 году*, էջ 217:

31 Stén M. Atkin, *Russia and Iran 1780-1828*, էջ 20-21:

32 Stén Н.Дубровин, *История войны и владычества русских на Кавказе*, ч.3, СПб., 1886, էջ 99:

33 Stén անդ, էջ 103-104:

34 Stén անդ, էջ 112:

35 Դերբենդի պաշարման ժամանակ գեներալ Բուլգակովին են դիմում մի խումբ հայեր՝ ռուսական հպարակություն արանալու խնդրանքով և նրան են րախա նամակների մի: Շեյխ Ալի խանը Մամուր գետով

Աղա Մուհամմադ խանի ավերիչ արշավանքը, մյուս կողմից՝ Ռուսաստանը, օգտվելով Այսրկովկասում ստեղծված քաղաքական իրավիճակից, տարածաշրջանի ռազմական ներխուժում էր կատարել: Աշխարհաքաղաքական պայմաններն ամբողջացնում էին Օսմանյան կայսրության նկրտումները կովկասյան քաղաքականության աշխուժացման ազդեցությամբ: Այս իրավիճակում Կովկասյան իսլամական իշխման և Ռուսաստանի լեռնական առաջնորդները քաղաքական կողմնորոշման խնդիր ունեին: Կողմերից էլ ոչ մեկի վերջնական հաղթանակը Կովկասում իրարեսական չէր, առավել եւս կարճ ու փոքր արշավանքների միջոցով, մնում էր որդեգրել կովկասյան երեք խաղաղությունների միջև խուսանավելու քաղաքականությունը:

Դերբենդի հայ բնակչության գործունե մասնակցության շնորհիվ³⁶ մայիսի 10-ին 1796 թ. ռուսները քաղաքը գրավում են³⁷: Այդ լուրն արագորեն տարածվել էր Դաղստանի ժողովուրդների շրջանում, և Վ. Զուբովի կայանատեղին լցվել էր լեռնական ժողովուրդների առաջնորդներով, որոնք շրջապում էին իրենց հնազանդությունը հայտնել հաղթողին: Տեղի էր ունենում աշխարհաքաղաքական կողմնորոշման ճշգրտում կովկասյան տարածաշրջանի հենց ներսում: Այսպես, դաղստանցի փրակալները, դիմելով Վ. Զուբովին, արձանագրում էին, որ թեպետ իրենք բարեկամության մեջ են եղել Դերբենդի փրակալների հետ, սակայն քաղաքը այժմ գրավել են ռուսները, և իրենք էլ հնազանդություն են հայտնում ռուսական գահին³⁸: Հունիսի 16-ին Բաքվի խանը, ներկայանալով Վ. Զուբովին, ռուսական հովանավորություն է խնդրում: Որպես ապացույց նշում էր, որ Աղա Մուհամմադ շահի արշավանքի ժամանակ ինքը հպատակություն է հայտնել՝ շեղելով նրա ուշադրությունը Դերբենդի խանին օգնության գնալու մտադրությունից: Ռուսների կողմից քաղաքի գրավման լուրն ինքն ընդունում է հրանոթների զարկով՝ ի նշան ուրախության: Շամախիի խանը Վ. Զուբովի մոտ է ուղարկում իր հավատարմիքի բեկերից մեկին՝ ռուսական հպատակություն խնդրելով: Բանագնացը նշում էր, որ շահի արշավանքի ժամանակ խանը բնակիչների հետ միասին թաքնվել էր լեռներում և խոչընդոտել էր պարսիկների առաջխաղացումը դեպի Դերբենդ: Ավելին, ըստ բեկի, Մուստաֆա խանին հաջողվել էր ոչնչացնել թշնամու շուրջ 3000 զինվոր, տալով 1000 գոհ, ինչի համար շա-

Ղազիկումուխի խանին, լեզգիներին և դաղստանյան այլ փրակալներից օգնություն էր խնդրում՝ փոխարենը առաջարկելով սրբուկներ և պարգևատրում. «Историческое известие о походе российских войск в 1796 году в Дагестан и Персию под командою графа Валериана Александровича Зубова». «Отечественные записки», ч.31, СПб., 1827, էջ 147:

36 Այդ մասին փյուն «Артемий Арапатский», т.2, СПб., 1813, էջ 115:

37 Դարսկաստանում և Թուրքիայում իրեն «ճամախու մարգարություն» տարածված էր այն թուր կարծիքը, թե երբ քրիստոնյաները գրավեն Դերբենդը, մահմեդական իշխանության ու հավաքի կործանումն անխուսափելի կլինի. Ս. Բурнашев, Описание областей Адриджанских в Персии и их политического состояния, Курск, 1793, էջ 7: Այդ «կարծիքը» պայմանավորված էր Դերբենդի՝ Իրանի «գարպասներ» լինելու քաղաքական ու պարմական հանգամանքով: Դերբենդում 6000 մահմեդական և 3000 հայ են լինում, որոնք «սրիպողաբար» պաշտպանում էին ամրոցը. «Историческое известие о походе российских войск в 1796 году в Дагестан и Персию под командою графа Валериана Александровича Зубова». «Отечественные записки», ч.31, СПб., 1827, էջ 154:

38 Տե՛ս Н. Дубровин, նշվ. աշխ., էջ 121-122:

և թիֆլիսից վերադառնալիս ավերում է Շամախին³⁹: Շուրով ռուսներին հաջողվում է գրավել նաև Ղուբայի և Բաքվի խանությունները:

Վ. Ջուրովի՝ գեներալ Սավելևին ուղղված 1796 թ. սեպտեմբերի 20-ի գրության մեջ ներկայացվում է Նյուսիսարևելյան Այսրկովկասի ապագա ճակատագրի վերաբերյալ ռուսական դիվանագիտության ծրագրերը: Նաշվի առնելով Դերբենդի և Ղուբայի խանությունների աշխարհաքաղաքական կարևորությունը ռուսական կայսրության համար՝ Վ. Ջուրովը ծրագրում էր նրանց Ռուսաստանի մշտական վերահսկողության տակ պահել դինաստիական գործունի կիրառությամբ: Այսպես, հարցի լուծումը նա տեսնում էր Դերբենդում և Ղուբայում Ֆաթի Ալի խանի օրինական ժառանգներին իշխանության բերելով: Նախատեսվում էր Ֆաթի Ալի խանի դուստր Փերիջա խանումին իշխանության բերել Դերբենդում, իսկ որդուն՝ Նասան բեկին՝ Ղուբայում: Վ. Ջուրովը նպատակահարմար էր գտնում ամուսնական կապով միավորել Դերբենդի խանությունը և Թարքիի շամխալությունը՝ ամուսնացնելով Փերիջա խանումին շամխալի որդու՝ Բոյնակի տիրակալի հետ (այդ ժամանակ շամխալը հրաժարվել էր իշխանությունից հօգուտ որդու)⁴⁰:

Այսպիսով, նախատեսվում էր Շիրվանի և Նարավային Դաղստանի տարածքները միավորել մեկ միասնական քաղաքական կամքի ներքո: Փաստորեն, 1750-1770-ական թթ. ընթացքում Ֆաթի Ալի խանի սրելծած լայնարձակ իշխանությունը վերածնվում էր, սակայն՝ ռուսական գերիշխանությամբ: Բացի դրանից, Թարքիի շահմալությունը դարերի ընթացքում ապացուցել էր իր հավատարմությունը ռուսական գահին, և Դաղստանում նրա հզորացումով ռուսական իշխանությունները հույս ունեին վերահսկել Ղազիկումուխի խանությունը և մյուսներին:

Ղլապուն Ջուրովին ուղղված 1796 թ. հոկտեմբերի 15-ի նամակում ռուսական գործերի հրամանարարը նշում էր, որ Դաղստանի և Շիրվանի միավորումը հնարավորություն կտար Ռուսաստանին վերահսկելու Թերեք գետից մինչև Կուրն ընկած տարածքների ռազմաքաղաքական ու առևտրա-տնտեսական իրավիճակը: Բաքուն ռուսական իշխանություն դարձնելու դեպքում Շամախիի խանությունը, ունենալով անհարմար աշխարհագրական դիրք, «բաց» սահմաններով հարկադրված կլիներ ճանաչելու ռուսական գերիշխանությունը: Վ. Ջուրովի քաղաքական հաշվարկներով հենց այդ ճանապարհով հնարավոր կլիներ վերահսկել և ի վերջո հպատակության բերել Դաղստանի լեռնական ժողովուրդներին՝ որպես Կովկասյան գծի անվտանգության լավագույն երաշխիք⁴¹:

Փաստորեն, Վ. Ջուրովի առաջարկած քաղաքական ծրագրով Նարավային Դաղստանի և Շիրվանի ընդարձակ տարածքների վրա Ռուսաստանին հպատակ մահմեդական պետություն էր սրելծվում: Խանությունների նկատմամբ իրականացվող կադրային քաղաքականությունը իրավամբ բացատրում էր Նյուսիսարևելյան Այսրկովկասում Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական դիրքերի ամրապնդման եղանակները: Ռուսական ռազ-

39 Стѣ "Историческое известие о походе российских войск в 1796 году в Дагестан и Персию под командою графа Валериана Александровича Зубова". "Отечественные записки", ч. 31, СПб., 1827, т. 163-164:

40 Стѣ Н. **Дубровин**, նշվ. աշխ., էջ 156-157:

41 Стѣ Н. **Дубровин**, նշվ. աշխ., էջ 158-159:

մավարությունը փարածաշրջանի խանությունների նկարմամբ ուներ հեղափոխական մի առանձնահատկություն: Դերբենդից մինչև Բաքու ընկած փարածքների վրա, ռուսական պետական այրերը որպես հավաքարիմ կառավարիչների փեսամու էին Ֆաթի Ալի խանի ընտանիքի անդամներին: ԺԸ. դ. երկրորդ կեսի Ռուսաստանի ռազմավարությունը Պեդրոս Մեծի արևելյան քաղաքականության ուղենիշն էր ուրվագծում՝ Դերբենդից դեպի Բրանի խորքը ձգվող փարածքների վրա ռուսական վերահսկողության հաստատում՝ որպես դեպի Ղուկաստան փանող միակ հուսալի ճանապարհի: Ներքաբար, ռուսական պետության հարաբերությունները Նյուսխարևելյան Այսրկովկասի խանությունների հետ 1790-ական թթ. պարբ. է դիտարկել Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական և առևտրափոխանական շահերի շարակարգում, իսկ այդ խանությունները դեպի Ասիա փանող հուսալի ճանապարհ էին, որի «պատմականը բացվել էր» Պեդրոս Մեծի Կասպիական արշավանքի ընթացքում: Այսպես, ռուսական պետական ծրագրերում Նյուսխարևելյան Այսրկովկասին փոխանական, մասնավորապես առևտրային մեծ դերակատարում էր հատկացվում: Ռուս-իրանական առևտրային հարաբերությունների զարգացման որպես «միակ հարմար և շահավետ փուլ» դիտարկվում էր Բաքու քաղաք-նավահանգիստը⁴²: Բաքվի ռազմավարական նշանակության մասին էր վկայում այն հանգամանքը, որ նրանում ամրությունների շինարարության իրականացման համար 1797 թ. նախատեսվում էր հատկացնել 283 859 ռուբլի, իսկ նույն նպատակի համար Թարքիին՝ 90634 ռուբլի⁴³:

Բացի այդ, նախատեսվում էր Կուր և Արաքս գետերի միախառնման վայրից քիչ հեռու, Զավադի մոտակայքում՝ Կուրի ձախ ափին, քաղաք-ամրություն կառուցել և այն կոչել Եկաբերինասերդ⁴⁴: Քաղաքը ծառայելու էր Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական, առևտրային ու փոխանական շահերը դեպի հարավ փարածելու համար ռազմավարական հենակետ: Նոյեմբերի 6-ին մահանում է Եկաբերինա Բ., և գահ բարձրացած Պավել Ա. Լական փոփոխություններ է մտցնում կայսրության կովկասյան քաղաքական ուղեգծում՝ դադարեցնելով Վ. Զուբովի արշավանքը:

Այդ իրադարձությունը ծանր հետևանքներ ունեցավ նաև Այսրկովկասի բնակիչների, մասնավորապես հայերի համար, որոնք մեծ հույսեր էին կապում Ռուսաստանի հետ: «Զուբովի՝ այսպես ասույ աստղի նման երևելով և անյայտանալով ընկնում է Ռուսաց համարումն: Անելի և առելի կատարում են թշնամի մահմեդականներն և իբրև միա խորովում է Ադուանից երկրի հայն, որ այնքան սերտ յարած է լինում Ռուսաց», - գրում է ժամանակակիցը⁴⁵:

Վերլուծելով 1790-ական թթ. առաջին կեսի քաղաքական զարգացումները փարածաշրջանում, նկատելի է, որ ռուսական կառավարությունը հստակ գիտակցում էր Ադա Մուհամմադ խանի՝ Սեֆյանների օրոք գոյություն ունեցող Բրանի պետական սահմանների վերականգնման քաղաքական նպատակները: Ռուսաստանը հաղթանակ փանե-

42 Տե՛ս Բ. Զյոբ, *Общее обозрение торговли с Азиею. "Русский архив", 1873, кн. 1, էջ 886:*

43 Տե՛ս Կ. Զյոբով, *և զվ. աշխ.*, էջ 194:

44 Տե՛ս Բ. Զյոբ, *և զվ. աշխ.*, էջ 889–890:

45 Մ. Բարխուդարյան, *Պարմություն Ադուանից, Կ. Բ., Թիֆլիս, 1907, էջ 125:*

յով ռուս-թուրքական երկու պատերազմներում և հասարակելով Մերձսևծովյան փառաճքներում, լուծելով Ղրիմի միավորման հարցը (1783 թ.)⁴⁶, հայացքն ուղղել էր դեպի Նյուսիսարևելյան Այսրկովկաս և Իրան⁴⁷:

1747-ից մինչև 1791 թ. Ռուսաստանը չէր կարողանում դիմակայել Օսմանյան կայսրության քաղաքական նկրպուղներին մերձկասպյան շրջաններում: Ռուսական կառավարող շրջանակները 1720-1730-ական թթ. օրինակով Իրանի պետությունը միավորող «նոր Նադիր շահ էին փնտրում»՝ պաշտպանելով երկրի կենտրոնամետր ուժերին: Յասիի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո Ռուսաստանը հանդես է գալիս Իրանի քաղաքական մասնավորության օգտին և Աղա Մուհամմադ Ղաջարին իշխանության գավթիչ է կոչում: Ռուսաստանի հարավային սահմաններից վրանգի հեռացումը Եկապերինա Բ. փնտրում էր Կասպից ծովի ափամերձ փառաճքներում յուրաքանչյուր անվտանգության գոտու սրբեղծմամբ՝ ի դեմս մահմեդական պետության: Ռուսաստանի և Նյուսիսարևելյան Այսրկովկասի խանությունների 1790-ական թթ. կեսի քաղաքական զարգացումները փառաճաշքանի համար պարմական նշանակություն ունեցան: Նադիր շահի պետության քրոնիումից հետո Կուրից հյուսիս գրավող կիսանկախ խանությունները՝ ի դեմս Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքի բախվեցին ինքնուրույնությունը կորցնելու իրական վրանգի: Խանությունների համար հաստունացել էր Ռուսաստանի, Օսմանյան կայսրության կամ Իրանի միջև քաղաքականապես կողմնորոշվելու պահը: Նյուսիսարևելյան Այսրկովկասի խանությունների համար ռդերգականն այն էր, որ սրբեղծված ռազմաքաղաքական իրադրության մեջ սևփական անկախության պահպանումը դադարապարկված էր:

Աղա Մուհամմադ շահ Ղաջարի 1795 թ. արշավանքի հետևանքով Նյուսիսարևելյան Այսրկովկասի խանությունները կորցրին իրենց փաստացի անկախ կարգավիճակը՝ կրկին մաս կազմելով Իրանի պետության: Փաստորեն, Իրանի փրկակալի ռազմական ներխուժումն Այսրկովկաս գրկում է ռուսական իշխանություններին 1770-1790-ական թթ. աշխարհաքաղաքական ու քրոնիսական ձեռքբերումներից՝ «մեծ հարված» հասցնելով «ռուսաց արևելից շահերին» և «բոլորովին վայր ձգեց նրանց վարկը»⁴⁸: Ռուսաստանը սրբիված էր վերանայել իր կովկասյան քաղաքականության հայեցակարգը և կազմակերպել պարասխան արշավանքը՝ նախկին վիճակը վերականգնելու նպատակով:

46 Ղրիմի միավորումից անմիջապես հետո, 1783 թ., Ռուսաստանը Բարձր Դռան հետ կնքում է շահավերաբերային պայմանագիր. փնտրում էր «Трактат о торговле между Российской империей и Портою оттоманскою, заключенный в Константинополе июня 10-го дня 1783 года»:

47 Տե՛ս **Պ. Չորանյան**, Նայ-ռուս-պարսկական կապերի պարմությունից (XVIII դարի վերջ). ՊԲՏ, թ. 2., Երևան, 1991, էջ 55-65:

48 **Բաֆֆի**, Խամասի մեղիքությունները, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1959, էջ 270:

1894-96 ԹԹ. ԶԱՐԴԵՐԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔԸ Տ. ՉՅՈԿՅՈՒՐՅԱՆԻ ՆՈՐԱՎԵՊԵՐՈՒՄ

ԺԹ. դարի վերջին, երբ արեւմտահայությունը հասել էր ցեղային ինքնագիտակցության եւ վերածնվում էր հոգեպես, որ նոր կյանքի ու գեղեցկության սկիզբ էր, բախվեց մեծ արհավիրքի՝ 1894-96 թթ. ջարդերին, որ ցնցեց ոչ միայն հայությանը, այլեւ ողջ մարդկությանը: Խաթարվեց հայ ժողովրդի խաղաղ հոգեաշխարհը. խոշտանգվեցին հազարավոր մարդիկ: Այս իրադարձությունները չէին կարող չթափանցել կյանքի ամենամուրբ զգայաչափի՝ գրականության տիրույթ: Եւ արձագանքները չուշացան: Մի կողմից կոտորած, մյուս կողմից՝ հոգեւորի ստեղծում, արարում. զարմանալիորեն վերելք էր ապրում գրականությունը. «Ստեղծվում էին նոր պարբերականներ, բացվում էին նոր դպրոցներ, լույս էին տեսնում բազմաթիվ գրքեր, աննախադեպ աշխուժացում էր նկատվում գրական կյանքում»¹: Այս առումով հետաքրքրական է Երուխանի նուրբ ու դիպուկ իմաստավորումը. «Կը քալենք, սակայն, մինչ ահա սարսափալիս իսկ մեր երակներուն մէջ մնացած արեան մասնիկները, քաշել հանել կ'ուզեն, մինչ կարծես վախճանական մոռայլ ու մահահոտ մշուշը կը պատէ շուրջերնիս, եւ երբ վերջնականապէս սպաննել կ'ուզեն այս ցեղը, **ահա գրականութիւն կ'ընէ ան, գեղարուեստի վրայ կը ճառէ**, իր ազնուացմանն ու բարձրացմանը վրայ կը մտածէ: Գլո՛խ կ'ելլուի ասանկ ցեղի մը հետ»²:

1894-96 թթ. ջարդերի հետեւանքներն ազդեցին արեւմտահայ գրողների՝ Ա. Արփիարյանի, Լ. Բաշալյանի, Ռ. Զարդարյանի, Երուխանի, Ե. Օռյանի եւ այլոց գեղարվեստական ստեղծագործությունների վրա: «Փոքր եղեռնի» թեման յուրաքանչյուր գրող յուրովի էր տեսնում, ընկալում եւ գեղարվեստորեն արտացոլում այդ ողբերգական ժամանակահատվածի հոգեբանությունը, հայ մարդու անհուն տառապանքը: Ըշմարիտ գրողին բնորոշ «առաջագագ» հատկությունով նրանք իրենց հոգու ու մտքի տառապանքի գնով օր օրի հարստացնում էին գրականության կենսական տարածքը բարձրարվեստ ստեղծագործություններով, յուրօրինակ կենսափորձով: Նրանք դառնում էին ինքնատիպ հերոսներ, որոնք հաղթահարում էին տիրապետող ժամանակաշրջանը, բարձրանում վեր, դառնում՝ անգութ աշխարհի ու հայ մարդու դաժան բախտի եղերերգակներ: Տ. Չոկյուրյանը նույնպես... Եւ նրան պետք է գնահատել ոչ թե իր՝ հատուկ չկազմող գործերով, այլ իր ժողովրդի ներքին ցավը հասկացող, ժամանակի խնդիրները ճշմարիտ, ազնիվ եւ հաճախ չնկատվող նրբությամբ լուծող գեղագետի:

¹ Ս. Մրապիտեյան, 1894-96 թթ. ջարդերի հոգեբանական հետեւանքների դրսևորումը Տ. Չոկյուրյանի արձակում. «Էջմիածին», 2012, թ. Զ., էջ 89:

² «Գրական ասույիսներ», Դ., Կ. Պոլիս, 1913, էջ 29:

Տ. Չյոկյուրյանը այս դժվարին ժամանակահատվածում ձգտեց կատարելության հասցնելու իր արվեստը. «Տիգրան Չեօկիւրեան սորվելու եւ սորվեցնելու տենդէն բռնուած էր. Իր նկարագրին էական գիծը կկազմէր այսպէս հանրանուէր գործունէութիւնն ու սէրը»³: Ստեղծագործական շատ կարճ կյանքի (շուրջ 7 տարի) ընթացքում նա հայ գրականությունը հարստացրեց նուրբ պոետիկայով ու հոգեբանությամբ հագեցած գեղարվեստական երկերով: Դժբախտաբար նրա ստեղծագործության մեկնությանը քչերն են անդրադարձել (Հ. Մարգարյան, Մ. Հյուսյան, Գր. Հակոբյան, Ս. Սրապիտոյան, Ա. Բեքմեզյան), այն էլ՝ որոշակի խնդիրների արժարժանաբար:

Ծանոթ լինելով համաշխարհային գրականության, գիտության ձեռքբերումներին ու մշակութային անցուդարձին, կատարելով թարգմանչական բուռն գործունեություն, նուրբ վերլուծություններ՝ գրողը տեսնում էր, որ իմացության այս դարում, չնայած մարդը հասել է հոգևոր զարգացման առավել բարձր մակարդակի ու գիտակցականության, այնուամենայնիվ, դեռ հեռու է մարդ լինելու ճանապարհից: Փոքր եղեռներ դրա վկայությունն էր:

Ինչպես մի խումբ գրողներ (Երուխան, Ռ. Զարդարյան եւ այլք), այնպես եւ զգալուն հոգին՝ Չյոկյուրյանը, ստիպված էր իր բանաստեղծական ոգու քնարին այլ ընթացք տալ. նրա ստեղծագործության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունեցավ «Փոքր եղեռնի» թեման, որ դրսևորվեց ինքնատիպ գեղարվեստական-հոգեբանական գյուտերով ու մեկնությամբ:

Չյոկյուրյանը նրբին թափանցումով, յուրահատուկ գեղարվեստով էր մոտենում կոտորած տեսած հայ մարդու հոգեբանությանը, հայտնաբերում նրա՝ իրադրությամբ պայմանավորված ներաշխարհի փոփոխությունը, նոր հոգեվիճակը: Այսպիսով՝ «Տ. Չյոկյուրյանի գեղարվեստական ժառանգության հիմքում ընկած են երկու որոշիչ իրողություններ. կենսաճանաչողությունն ու համաշխարհային գրականության իմացության արդյունքում ձևավորված գեղագիտական մտածողությունը... Տ. Չյոկյուրյանը այն քչերից է, որոնք կարևորեցին **այս վերջին** (նոր, ավերակված հոգեկերտվածքների ձևավորման - Ն. Ս) **իրողությունը**»⁴, - դիպուկ նկատում է Ս. Սրապիտոյանը: Հակադրվելով հարգելի գրականագետի տեսակետին, համաձայն որի՝ Չյոկյուրյանի ձիրքը մյուս նորավեպերում (բացառություն՝ «Տերտերին ոճիրը») մեծ ծավալումներ չունի, կարծում եմ նման ծավալումներ առկա են (թեև գրականագետը իրավացիորեն նշում է, որ արհավիրքի բերած հոգեբանական ձեռախեղումների հետևանքները գրողի մնացած նորավեպերում հաճախ ավելի տեսական ու ծանր են, քան ավերն ու սպանողը: Չյոկյուրյանը հաջողել է)⁵:

Գրականագիտության մեջ քիչ է խոսվել Չյոկյուրյանի մասին կամ գրեթե չի խոսվել: «Վանքը», «Հերոսը», «Տերտերին ոճիրը» առանձին քննվել եւ վերլուծվել են՝ տարաբնույթ խնդիրներով, մինչդեռ մնացած երկերը լիարժեքորեն չեն բացահայտ-

3 «Նահատակ գրագետներու բարեկամներ» մատենաշար, թիւ 7, Փարիզ, 1933, էջ 10:

4 Ս. Սրապիտոյան, նշվ. աշխ., էջ 91:

5 Տե՛ս անդ, էջ 99:

վել: Այստեղ մեզ հետաքրքրողը դրանց՝ հերոսականության տեսանկյունից ընենելն է՝ իբրեւ ջարդերի արձագանք: Այդ արհավիրքի օրերին քչերն էին իրապես հերոսներ, որոնք մնում էին չգնահատված, չարժեւորված: Իսկական հերոսները կյանքին ամենամոտ թելերով կապված զգայուն անհատներն էին՝ հոգեւորականներ, ուսուցիչներ, արվեստագետներ եւ... հայ կինը:

Պատահական չէ, որ «Լուս հերոսը» նորավեպը կապված է այդ զգայուններից մեկի՝ վարժապետի հետ. «1895-ի աշունն էր: Հինգ հոգի էին **ամայի** սրճարանին մեջ, գյուղաքաղաքի դասատուն, սրճեփն ու երեք ջոջեր: Սրճարանին դուռները կիսով գոցված էին: Քանի մը օրերն ի վեր **ջարդի** մը վրա կիստվեր, ու ավանին մեջ հայերը կզգոշանային իրենց տուներեն հեռանալ»⁶: Գրողը նրբորեն բացում է կործանիչ մթնոլորտի թաքուն ու ողբերգական շերտերը: Ժողովուրդը զարհուրած է: Վարժապետը այս «աղաների» մեջ միակն է, որ հասկանում է երկրի ծանր վիճակը: Աղաները եւս ունեն իրենց մեղքի բաժինը ժողովրդի խեղճության մեջ. «...ու կանիժեր մտովի (վարժապետը - Ն. Ս.) հայ ջոջը, որ **ամեն գիտակցություն վիժել տված էր գյուղացիներու հոգվույն մեջ**» (էջ 478): Աղետի պահին «աղաների» հոգեկերտվածքը նույնն է մնում, նրանք չեն փոխվում. նույն անհեռատեսներն են՝ ժողովրդի ցավին անտարբեր: Ամենաողբերգականն այն է, որ ողբերգության մեջ անգամ չեն գիտակցում իրենց դժբախտ վիճակը: Վարժապետը հոգու խորքում թաքուն կարեկցում է նրանց, լուռ թախծում. իրադրությունը խավարեցնում էր նրա լուսավոր հոգին, միտքը. «Ան կրկին անխոս մնաց մթամած» (էջ 478):

Գեղազետին բնորոշ նրբատեսությամբ Չյոկյուրյանը դիմում է բնության երևույթների խորհրդանշական պատկերման՝ ցույց տալով մոտալուտ աղետը. «**Իրիկունը հեռու չէր**, արեւի լույսը մեղմորեն կտեղար փոշոտ հրապարակին վրա: Պզտիկ ցուրտ հով մը չոր տերեւները կավեր **հեռվի անկյունները**» (էջ 478):

Այս անհեռատես աղաները սրճարանում նստած հերոսանում են, հրամաններ տալիս եւ անխղճորեն ծաղրում միակ արժանավորին՝ վարժապետին՝ համարելով նրան վախկոտ, «աղջիկ». «Դե՛, վարժապե՛տ, ի՞նչ կխորհիս, ջա՛րդ կա, ջա՛րդ, հայերը կմեռնին: Հոս ալ մեր քյուրտեր կշարժին, **զենք** ունի՛ս, զեթ զմեղի մը կամ խարտոց մը» (էջ 477): Ու թեեւ ծաղրում են՝ ներքուստ երկյուղած ու տագնապած են. «զսպված խնդուք մը՝ վախի դողով օծված» (էջ 478): Նրանք անզգույշ էին... արտահայտում էին դատարկ մտքեր, անտեսում դժվար ընթացող կյանքի քաղցր գինը: Մինչդեռ փորձության պահը նոր պիտի գար եւ... չուշացավ. «Զգե՛, ձգե՛, Սրապ, **վախը** ոսկորներուն է անցեր (վարժապետի - Ն. Ս), մուկ է կտրեր, մահը մահ է, այ մարդ, սանկ մեռնիլ, նանկ մեռնիլ՝ մեկ է, - կրկնեց Գաբիկ աղան ու շարունակեց, - աշխարհքի վրա ո՛վ ունիս, վարժապետ, մեկ գլուխ, մեկ...»

Ուժգին պայթյուն մը ծերուկին խոսքը կասեցուց: **Բնագղով** հինգերն ալ վեր ցատկեցին» (էջ 479): Գրողը ցավով նկատում է, որ այս աղաները ազգի համար բախ-

6 Տ. Կամսարական, Տ. Չյոկյուրյան, Երկեր, Երեւան, 1984, էջ 477: Այսուհետեւ սույն գրքի մեջբերումները՝ շարադրանքի մեջ փակագծերով:

տորոշ վիճակում անգամ անձնասեր են եւ իրենց վախկոտությամբ, անհեռատեսությամբ նույնքան վտանգավոր ու վնասակար, որքան թշնամին. **«Անզգա չորս հայերը մնացին իրարու շատ մոտ, գիրկ գրկի, իրարու զգեստ պինդ բռնած, խեղդամահ եղած ոչխարներու նման տապալված»** (էջ 481): Նրանք վտանգի պահին խեղճանում են, երկյուղում, մինչդեռ ուսուցիչը՝ լուռ հերոսը, ըմբոստանում է, դուրս գալիս լուրջ-լուրջ, ներամփոփ ու հուսահատ հոգեվիճակից, դառնում՝ արդար ձայնող. «Լեցնե՛ք, ...ապա թե ոչ պիտի մեռնինք» (էջ 480):

Նկատելի է, որ գրողի համակրանքը վարժապետի կողմն է, եւ նրա հոգում ցավ կա: Եթե Բարթոլ աղայի մեջ («Տերտերին ոճիրը») նկատում է նվիրյալ հայ հոգեւորականին, ապա վարժապետ Կարոյի մեջ տեսնում է ազգի ցավով ու ճակատագրով տագնապող անկեղծ հայ ուսուցիչին. **«Մարդը թախծոտ էր, անհույս կերեւար: «Գրոշակի» վերջին թիվերն հայուն ցավը կնկարեին: Զարդերը կարգավ կկազմակերպվեին նահանգներուն մեջ:**

Ու մարդը լուռ կմռայլեր, դալուկ մը կանցներ ճակատեն: Կխորհեր անհույս օրերուն վրա. ի՞նչ պիտի ըլլար խեղճուկ այդ ավանին ճակատագիրը» (էջ 478): Հայ վարժապետի կերպարը այնքանով է նաեւ ուշագրավ, որ, լինելով համեստ ու խոնարհ ուսուցիչ, խորհում էր ազգային ինքնապաշտպանության շուրջ՝ դուրս գալով իր պաշտոնին բնորոշ որոշ բարդություններից, դառնալով նոր հոգեբանության կրող. «Կորովի բազուկներն ինչո՞ւ պակսեին **ինքնապաշտպանության** համար» (էջ 478): Այդ պատճառով վարժապետ Կարոն թշնամու ավերիչ ձեռքին չի ուզում հեշտությամբ հանձնվել: Նրա անկեղծ հոգու մորմորը տիրող զարհուրելի պայմաններում արդեն հերոսական է. նա լուռ ցավերի կրողն է: Գրողը այդքան չի բացում վարժապետի հոգու թաքուն ծալքերը, ներքին ըմբոստությունը. դա գալիս է ոչ թե գրողի անկարողությունից, այլ հակառակը՝ մեծ տաղանդից. նա հասկանալի է դարձնում խորհրդավորը. իսկապես խորհող, ցավի ու հիասթափության մեջ այրվող անհատի հոգեվիճակը, առողջ բանականությունը: Վարժապետը կարող էր պաշտպանվել, բայց ինքը միայնակ է արհավիրքի առջեւ, ու չկան մահվանից դեպի կյանք ու լույս տանող օգնության փրկիչ ձեռքերը: Սա է ողբերգականը գրողի համար, որ այնքան նրբորեն ու անտես թախիծով արտացոլվում է նորավեպում:

Երբ գալիս է կանխատեսելին՝ վարժապետի անհետացումը, ապա՝ եղերական վախճանը, ընթերցողի առջեւ բացվում է մի խորհրդավոր իրողություն. վարժապետի լուռ ցավերը մահվանից հետո դեռ շարունակում էին այրել հոգին. **«Ամպամած արշալույսի տմույն հեւք մը դյուցազնին դեմքը կորոշեր, ու վերքը կարյուններ տակավին լուռ հերոսին կուրծքին վրա»** (էջ 482): Իսկ աղաները՝ ցավին անտարբեր (թեեւ մի պահ նրանց խիղճը շարժվում է), տառապող հոգու վշտին անտեղյակ, տեսնելով վարժապետի մերկ դին, որ «գրկել» էր նրանց ոտքերը (այս պատկերը եւս խորհրդանշական է), ահառած փախչում են հալածական. «Ու չորս **ստվերներ**, առանց հետադարձ ակնարկի, հալածվեցան դեւերու նման» (էջ 482): Գրողը նրանց «ստվեր» է համարում. առանց խղճի ու ցավի մարդը ստվեր է՝ անհոգի: Նրանք այն «չոր տերեւներից» էին,

որ քամին բշում էր «հեռվի անկյունները»: Սրանով Չյոկյուրյանը արտահայտում էր իր բողոքը հայ ունեւորների, դատարկ ուղեղների դեմ, որոնք փոխանակ համախմբվելու եւ փրկության ելք փնտրելու, շարունակում են անտաքեր մնալ՝ սեփական ես-ի մասին մտածելով:

Կյանքն անարդար էր հայի նկատմամբ: Նա իր կամքից անկախ դառնում էր տկար ու անգոր, նրա իրավունքը՝ իրավունք չունենալն էր: Չյոկյուրյանը դառնանում է այս իրողության վրա. հայը կորցնում էր իր ցեղային տոկոսությունն ու ուժը: Ժամանակը, ազգի ծանր վիճակը հերոսներ էր պահանջում, ոչ միայն արհավիրքը ֆիզիկապես հաղթահարող, այլեւ ուժեղ հոգով ու բարձր գիտակցականությամբ օժտված հերոսներ: Ժողովուրդը՝ վտանգի մեջ կիսախելագար եւ երազներով վտանգից խույս տվող, կյանքի ու մահվան սահմանում, չէր կարողանում գտնել կյանքի ու ճակատագրի լուսավոր ելքի եզրերը: Մահվան երկյուղի մեջ չէր տեսնում իրենից դուրս եկած հերոսին: Սա է գրողի համար ողբերգականը: Ազգի հետ միասին բռնի մեռնում էր դարերով եկած մի ողջ ժողովրդի հերոսական գիտակցությունը, հոգին, միտքը: Իսկ թերարժեք ազգերի համար ոչնչացնելը նույնպես հերոսություն էր, հոգեկան մեծ ուժ ու բավականություն... աշխարհը տեսնում էր թուրքի ու քրդի հերոսականությունը եւ հայի՝ «տկարի» իրավունքը: Հենց այսպես Չյոկյուրյանը վերնագրեց իր նորավեպը՝ «Տկարին իրավունքը», ցույց տալով իր ժողովրդի միամտության ու հավատի ճակատագրական ու բախտորոշ լինելը:

Նորավեպում պատկերված հայ մարդկանց պարզամիտ ու ներքաշված էությունականության չյոկյուրյանական ընկալումը ակնհայտ է. գրողը մերժում, այսպես էր նման հոգեկերտվածքը: Վկան՝ «Լուռ հերոսը» նորավեպը, «Տկարին իրավունք»-ի յուրօրինակ ժխտումն է: Սակայն գրողի մերժումն ու զայրույթը առավելապես ուղղված է թուրքականության դեմ, որում նկատելի են Առանձնարի գրականությանը բնորոշ ընդհանրություններ:

Գեղարվեստական ու հոգեբանական գյուտերով առանձնանում է «Տերտերին ոճիրը» նորավեպը: Լուռ հերոս է նաեւ Բարթող աղան: Նրա հոգու արարքը եւս հերոսական է: Բարթող աղան, պահպանելով իր ներքին հավատը, չի դավաճանում նաեւ իր ժողովրդին: Հոգու գոհողության, ապա ոճրի ելքով ուզում է փրկել սեփական ժողովրդին մահվան ճիրաններից. «Այլասեր էր մարդը՝ ինչպես վայել է ճշմարիտ հոգեւոր հովվին, ինչպես էր իր գերագույն Տերը՝ Հիսուսը: Բայց գիտակցության մեջ՝ ոչ նրա չափ անմեղ եւ իր պարտքի մեջ միշտ հուղայականություն գտավ իր տիրոջ հանդեպ: Եւ ինչպես մարդիկ իրենց Տիրոջ մարդեղեն կերպարանքի մեջ չկարողացան տեսնել նրա աստվածայնությունը, այնպես էլ տեր Բարթողի մեջ նրա հոտը չտեսավ նվիրյալին ու տառապյալին, չտեսան քահանային, այլ՝ չքահանային»⁷:

Գրողը խորաթափանց հայացքով տեսնում է մյուս անկեղծ նվիրյալին՝ հայ կնոջը, որ ցեղային հերոսական հատկությունների կրողն ու պահպանողն է: Այս առումով առանձնանում է «Հարսին վրեժը» նորավեպը:

⁷ Ս. Մրապիոնյան, նշվ. աշխ., էջ 95-99:

Ճակատագիրը դառնացրել էր Գոհարին. երկար տարիներ զրկել է ամուսնուն տեսնելու բերկրանքից: Այդքան տառապանքների մեջ՝ վերջապես երջանկության մի պահ. հանկարծ իմանում է, որ Պետոն՝ ամուսինը, շուտով վերադառնալու է Պոլսից: Սկսվում է հոգու նիքիած խռովքի խանդավառումը. «Տեսակ մը գինովություն եկած էր վրան, երազներով, հիշատակներով միաքը կխճողեր ու ապրած տասը տարվան այրիի դժնե կյանքն անհետացած, մեռած կերևար իրեն համար» (էջ 456-457): Գրողը նրբորեն բացում է Գոհարի ողբերգական հոգեաշխարհը՝ դիմելով բնապատկերի սինվոլիկ խորհրդին. «Հովը **փեղկված** պատուհան **մը կծեծեր, ու հյուղը կսարսեր:** Երբեմն փուխերիկեն ներս կվազեր գվարթ, **անհասկանալի աղաղակներ** ձգելով ու **ծուխի հոսանք** մը տարածելով սենյակին մեջ՝ **կհեռանար**» (էջ 457): Հուզախռով սպասումներից հետո հանկարծ դուռը բախում է քուրդ Հասուն: Նախագագացումը ալեկոծում է բոլորի հոգին: Հասուն սպանել էր Պետոյին: Գրողը շեշտում է հատկապես Հասույի՝ հայերին վիրավորելու կերպը. «Հայերն **աղջիկ են, աղջիկ**, մեկը կծկեց, ու մյուսը **տավարի պես** մեռավ պոռալով» (էջ 459): Հասուն խեղճության վրա ձեռք բարձրացնող «հերոս» է: Սա բնական է, բայց ոչ ճշմարիտ: Այս անարդարությունը, անբարոյականությունը չի կարող հանդուրժել ճշմարիտ բնությանը մոտ զգայուն կինը՝ Գոհարը: Նա ոչ միայն իր տան, այլև առհասարակ հայ կնոջ վրիժառու տեսակն է, իր ցեղի ժառանգորդը: Այդ իսկ պատճառով լուծում է իր արյան վրեժը՝ դաշունահարելով քուրդ Հասույին.

«- Ա՛հ, կյավուր կին, զիս սպանել կուզես:

- Այո՛, շա՛ն ծնունդ, դուն իմ **արյունս** խմեցիր, Պետոս, ա՛խ... գոչեց **մուկզին** հարսը ու հարվածն երկրորդեց» (էջ 461): Նրա հերոսականության մեջ արդարացում կա, իսկ ոճրի մեջ՝ ողբերգություն: Պարզ չի դառնում՝ ինչ արձագանք է տալիս ամբոխը այս ոճրագործությանը (ինչպես «Տերտերին ոճիրում»): Միայն հովն է կարեկցում դժբախտ ընտանիքին. «Հովն ամեհի, անհուն եղերերգ մը կարձակեր սարսվող հյուղին շուրջ» (էջ 462):

Որքան էլ տարօրինակ թվա՝ կոտորածը, այնուամենայնիվ, բերում էր իր հետ կյանքի նորովի վերաիմաստավորում, ճանաչողություն, զգոնություն: Ի վերջո, այն մարդու փորձությունն է, եւ հաղթահարվում է ոչ միայն ազգովին, այլև յուրովի՝ աննկուն կամքի ու լույս երազների շնորհիվ: Ընդհանրական դառնալու դեպքում կդառնա մեծ ուժ, մեր ուժը՝ ներկայի ու գալիքի աղետների դեմ: «Մեր ուժը» Չոլկյուրյանի լավագույն գործերից է եւ կարծես ամփոփում է գրողի լավատեսությունը, կենսափիլիսոփայությունը՝ ցուց տալով ժողովրդի հարատևության հերոսականության գաղտնիքը, փիլիսոփայությունը. «**Բայց բան մը կար՝ ապրեցնել փոքրերը**» (էջ 490): Շուշանը դառնում է ոչ միայն հայ կնոջ, այլև մի ամբողջ ժողովրդի հավաքական կերպար, նրա «անգիտակից խտելի» հիշատակները կրողն ու պահպանողը. «Հաղթանակը պետք է պայքարեն վերջ ամփոփվի ու տեսնա հաղթության մեծությունը: Շուշանի, հեզ Կյուրեղենց Շուշանին համար պահը ավելի նպաստավոր էր արթնցնելու, քրքրելու, զգելու հին կնճիթներուն, անհամար հուզումներուն, գերագույն ճիգերուն,

հերոսական կամքի, հավատքի եւ ցեղային **անգիտակից խտեղի հիշատակները**» (էջ 489): Սա յուրօրինակ հայտնատեսություն է, ամենագորեղն ու ամենատեսականը, դիմացկունը, իր էության մեջ աստվածային, որն ամեն անգամ ցնցվում է աղետի, ավերումի տագնապից: Շուշանը, որքան երազներով տարված, չի կարող անմասն մնալ իրականության ազդակներից, եւ սա բնական է: Դեպքերն անընդհատ հարվածում են զգայուն սիրտը, գիտակից միտքը: Զարդերի իրական տեսիլները հաջորդում են մտապատկերում եւ սարսեղենում հոգի. մի՞թե սա այն «կարմիր ծիծաղը» չէր, որ տիրել է ավերում էր խաղաղատենչ ու ազատասեր հոգուն. «Աշխարհ ճանաչած էր դեպքն վերջ, եւ ինչ դեպք, ինչ ավերող շրջան: ...Շուշան կրկին կապրեր դեպքը, եւ անոր երեւակայությունը կկազմեր պատկերներուն ամեննն վայրագը» (էջ 489): Ո՛վ է տվել մարդուն մահ տալու իշխանությունը. «Մեծիր, կյավուր, այս է հայուն արժանի վախճանը» (էջ 490): Հենց այստեղ է Շուշանը հերոսանում. այդ մահվանը հակադրվում է հավիտենական մարդկային պատգամով՝ ուղղված մանուկ մարդուն. «Զորանա՛ն, մեծ մարդ ըլլաս» (էջ 490): Մի մեծ ու գորավոր հավատք գալիս է մշուշելու աղետը: Հավատքին զուգահեռ, ավելի ճիշտ՝ նրա մեջ, տառապանքն է տարիք առնում. «Շուշան անհատնում, սառ, անշշուկ գիշերներու հետ միայնակ՝ փոքրիկ, մրափող ճրագին առաջ կհյուսեր, կհյուսեր մեռած հոգիով, արցունք կուլ տալով, **սոսկումնն հերոս կտրած**, միշտ աղոթելով, կաշխատեր հեռացնել քարի նման աչքերուն վրա ճնշող քունը՝ վիրավորելու աստիճան խածնելով փայտացած մատները: Այրին կտեսներ հիմա, որ գուլպաներուն հետ **իր կյանքն ալ գործված էր**» (էջ 491): Սա ամուսնուց որր մնացած, երազներից որբացած կնոջ հոգեկերտվածք է: Հոգին խաղաղվում է, երբ ամուսնու համար հոգու հաց է տալիս նույնպես որբացած մի ընտանիքի. «Ախ, էրկանս ճալլաթն էր, - մրմնջեց... Ու գույզ մը արցունք դեղնած այտերեն կսահեր վար՝ անհուն ժպիտ մը անցավ դիմագծերեն...» (էջ 492):

Այսպիսով, Տ. Չոկյուրյանի նովելներում հերոսականությունը հանդես է գալիս տարբեր դրսևորումներով եւ բազմակերպ է: Այստեղ չկան ֆիզիկական առումով իրական հերոսներ, ասենք՝ հայդուկներ, բայց կան խորհող ու զգայուն անհատներ, որոնց կյանքն ու արարքը նույնպես ողբերգական է ու հերոսական՝ պայմանավորված անողոր ժամանակաշրջանով:

Չոկյուրյանի պատկերած իրականությունն ու մարդը, հերոսականությունն ու ողբերգականությունը, որքան էլ մոտ ու ընդհանուր Ռ. Զարդարյանի, Առանձարի կամ այլոց գրական աշխարհին, էապես տարբեր, այլ է՝ հոգեբանական գյուտերով ու դիտարկումներով շահեկանորեն տարբեր:

ԳԱՅԱՆԵ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

**ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈԹՈՂՆԵՐԸ
ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԻՉ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՔՈՉԱՐԻ ԱՐՎԵՍՏՈՄ**

Լուսանկարիչ Անդրանիկ Քոչարը (Անդրանիկ Մելիքի Քոչարյան, 1919-1984 թթ.) 1947-ին Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքից գալով Ղալաթյան՝ իր յուրօրինակ պատկերաշարով սկիզբ դրեց գեղարվեստական լուսանկարչությանը: Քոչարի սրելոճագործական ուղին սկսել է սաղմնավորվել իր ծննդավայրում, սակայն նրա լուսանկարչության գեղարվեստական լեզուն իր զարգացումն ապրեց հայրենիքում:

Արվեստագետն ուներ սրելոճագործելու հսկայական թեմաներ և հսկայական կողմնորոշում: Նկարում էր սև ու սպիտակ ժապավենի վրա: Նրա հեղինակությունների կենտրոնում մարդն էր, և արվեստագետը հայրն էր և նախ և առաջ որպես սև ու սպիտակ դիմանկարի վարպետ: Այդուամենայնիվ, նա անկասկածաբար չէր նաև մարդու սրելոճած մշակութային արժեքների նկարմամբ: Դիմանկարից զատ Քոչարի ուշադրության ոլորտում էին Ղալաթյանի բնաշխարհն ու պատմական հուշարձանները:

Անդրանիկ Քոչարի ապրած ժամանակաշրջանում Ղալաթյանում զարգացած էր հիմնականում քաղաքային լուսանկարչությունը, որ սրելոճվում էին միայն անհատական, գույգով կամ խմբակային դիմանկարներ: Այդ դիմանկարներին բնորոշ էին թելադրված դիրքեր և ժեստեր, որոնք հաճախ արհեստականացված էին: Մարդիկ լուսանկարվում էին հիշարժան օրվա առթիվ, և նրանց հագուստից հազվադեպ էր հնարավոր հասկանալ, թե ինչ զբաղմունքի վրեժ է բնորոշ:

Քչերն էին լուսանկարման խոշոր սարքավորումներով շրջում երկրով մեկ՝ լուսանկարչական ժապավենի վրա առնելու հայկական բնաշխարհն ու հուշարձանները: Քոչարն այդ թվերից էր: Նրա բազմաժանր սրելոճագործության մի մասն են կազմում հայկական ճարտարապետական կոթողներ պատկերող լուսանկարները: Արվեստագետը, ճամփորդելով ողջ հայրենիքի քաղաքներ, ժապավենների վրա արձանագրել է Ղալաթյանի և Արցախի գողտրիկ անկյունները և երբեմն բնանկարի մեջ է փնտրել երկրի պարմության առավել կարևոր բարե վկաներին: Այս խմբում Քոչարի լուսանկարների շարքերում են՝ եկեղեցիներ, վանական համալիրներ, առանձին բանդակներ, խաչքարեր, հնագիտական շինություններ և այլ պատմական հուշարձաններ:

Ի. դարասկզբին Նիկողայոս Մառի գիտարշավի անդամներից Արամ Վրույրն էր լուսանկարչական խցիկի օգնությամբ ամրագրում հուշարձանների փոքրը¹: Ըստ Լուսան, Անդրանիկ Քոչարն առաջինն էր Խոնքերդային Ղալաթյանում, որ շարունակեց այդ ավանդույթը:

Այս հոդվածի նպատակն է՝ ցույց տալ Անդրանիկ Քոչարին նաև որպես հայկական հուշարձանների լուսանկարիչ:

1 Տե՛ս Վ. Քոչար, Ղալաթյանի լուսանկարիչներ, Երևան, 2007, էջ 342:

Քոչարի սրելոծագործության մեջ զգալի թիվ են կազմում 1950-ից մինչև 1980-ականները արված հուշարձանների բացառիկ այն կադրերը, որոնք արժեքավոր են թե՛ փաստագրական, թե՛ գեղարվեստական առումներով: Պատմական կոթողները պարկերում՝ լուսանկարիչը փորձել է ցույց տալ նրանց կարարյալ ծավալարարածական հորինվածքը, դեկորատիվ փարթերի անգուգականությունը, գեղարվեստական արժեքը, ներդաշնակ կառուցվածքը:

Հայերն իրենց հայրենիքը զարդարեցին մարդկային սրելոծագործ մտքի բազմաթիվ արժեքներով: Դրանք հեթանոսական ժամանակներից մինչև այսօր ներկայանում են որպես հայկական ազգային ինքնարիպ արվեստի գործեր: Հայկական ճարտարապետության բազմադարյան պարմության մեջ թերևս ամենաուշագրավը Դ.-Է. դդ. ժամանակաշրջանն է. «Այս չորս հարյուրամյակների ընթացքում ձևավորվեց ազգային ինքնարիպ ճարտարապետություն»²: Եկեղեցաշինության ավանդույթը տվեց իր արդյունքը, հիմք դարձավ հեյրազա դարերի համար և շարունակվում է առ այսօր:

Հուշարձանների ֆիզիկական գոյությունը հաճախ է վրանգված: Այդ պարզառով էլ նրանց պահպանմանն ուղղված գործողությունները դարձել են շար կարևոր և արդիական: Հայկական ճարտարապետական հուշարձաններից շարերին, որոնք մասամբ են կանգուն մնացել, ծանոթանում ենք պահպանված հարակազմերի և լուսանկարների շնորհիվ: Եւ այս պարագայում մեծ է նաև լուսանկարիչ Անդրանիկ Քոչարի ավանդը: Նրա լուսանկարելուց հետո որոշ կոթողներ նորոգվել են, որոշները փլուզվել (նկ. 1): Այս նկարի առնելով՝ կարող ենք արձանագրել, որ լուսանկարչի գործերում պահպանվում են իր ապրած ժամանակի իրական պարկերները:

Քոչարի այս շարքի լուսանկարներով պարկերացում ենք կազմում, թե հայաստանում խորհրդային իշխանության օրոք ինչպիսի տեսք են ունեցել և ինչ վերաբերմունքի են արժանացել հուշարձանները: Անդրանիկ Քոչարը մտածողված է եղել հայկական հուշարձանների ճակարագրերով: Նա, լուսանկարելով, հեռավորներն փրկել է մասնավորապես այն հուշարձանների ընդհանուր տեսքը, որոնք փլուզման ընթացքի մեջ են եղել:

Հուշարձանների լուսանկարները կարող են մեծ դեր կատարել դրանց ուսումնասիրության, պարմության, ներկայացման ու դերի մեկնաբանման համար: Այս տեսանկյունից Քոչարի վերոնշյալ լուսանկարներն արդիական են և արժանի են ուշադրության:

Շար դեպքերում լուսանկարը միակ փաստն է մնում, որը թույլ է տալիս ծանոթանալ այն հուշարձաններին, որոնք ինչ-ինչ պարճառներով այլևս գոյություն չունեն, ինչպես օրինակ՝ Արշիլ Գորկու կամ Մարտիրոս Սարյանի³ կրավները, որոնք այրվել են հրդեհի ժամանակ: Սարյանի շար նկարներ մեզ ծանոթ են միայն Անդրանիկ Քոչարի լուսանկարների միջոցով:

Նույն փաստը կարող ենք արձանագրել՝ խոսելով Երևանի կենտրոնական փողոց-

2 Մ. հարություն, Հայկական վաղբրիտոնեական ճարտարապետությունը, Մոսկվա, 2010, էջ 43:

3 Տե՛ս http://www.sarian.pi.am/htmls_arm/sarian_biography_main.html: Երբ Սարյանի կրավները ֆրանսիական նավի վրա այրվեցին, Ֆրանսիայի կառավարությունը նրան փոխապագում առաջարկեց, սակայն Սարյանը գերադասեց, որ փողի փոխարեն իրեն պարբերաբար ներկեր ուղարկեն. 20 տարի շարունակ նրան Փարիզից ներկեր էին ուղարկում: Իսկ Արշիլ Գորկու 30-ից ավելի կրավ այրվել է 1946-ին:

ներում Ի. դարի առաջին կեսին դեռևս գոյություն ունեցող շենքերի կամ Նոր Զուղայի փասքը հազար խաչքարերի մասին, որոնք բարբարոսաբար փշրվեցին ադրբեջանցի զինվորների ձեռքով: Նոր Զուղայի բազմաթիվ խաչքարեր լուսանկարել են նշանավոր լուսանկարիչ Արամ Վրույրը, Արգամ Այվազյանը, Սերգեյ Փարաջանովի թանգարանի փնտրեն, լուսանկարիչ Զավեն Սարգսյանը եւ շար ուրիշներ: Նրանց կապարած լուսանկարները թույլ են տալիս ծանոթանալ եւ ճանաչել վերոնշյալ հուշարձանները, միևնույն ժամանակ կոչ անելով՝ վերականգնել եւ պահպանել լինել բոլոր այն հուշարձանների, որոնք դեռ կանգուն են այս կամ այն չափով:

Պատմական ու փաստագրական կարևոր նշանակություն ունեն 1956 թ. Շուշիում արված լուսանկարները: Կիսավեր Ղազանեցեցիի ու ավերված բաղաբի համայնապարկերը այդ բոլորի ընդհանրացումն է (նկ. 2): Վիկտոր Նյուգոյի՝ «Այսպեղով անցել են թուրքերը» թելավոր արտահայտությունը բնորոշում է հենց այս տեսարանը: Արվեստագետը Շուշին նկարել է փխուր եւ մառախլապար մի օր՝ համահունչ փիթոլ իրավիճակին:

Այդ տարիներին շար դժվար է եղել Արցախի մեկնելը եւ մանավանդ նկարահանումներ անելը: Քոչարի հայրենանովեր, անձնուրաց բնավորությունը, հաղթահարելով այդ խոչընդոտները, մեզ է հասցրել փաստագրական նշանակության եւ գեղարվեստական բնույթի մի շարք լուսանկարներ:

Գիտարշավներից մեկի ժամանակ, որը ղեկավարել է հայ արվեստի մեծ երախտավորներից Լիդիա Դուռնովան, ներկա է եղել արվեստագետ Նրավարդ Նակոբյանը, որ հիշում է այդ օրերը, բոլոր մասնակիցներին, ուսումնասիրությունները եւ Անդրանիկ Քոչարի՝ հուշարձաններ եւ մարդկանց լուսանկարելու պահերը⁴: Նենց այս գիտարշավի ժամանակ է սրբեղծվել Դուռնովայի հայրնի դիմանկարը:

Ծիծեռնակաբերդը՝ Նայոց Ցեղասպանության գոհերի հիշարակին նվիրված հուշարձանը, լուսանկարել են, լուսանկարում են եւ կլուսանկարեն շար-շարերը: Բայց Քոչարի 1969 թ. նկարած այս կադրի (նկ. 3) մեջ ենք տեսնում նրա ընդհանրական իմաստը: Չնայած հուշարձանը նկարել է արևուր կեսօրին, բայց տպել է մութ բանալու սկզբունքով՝ հավաքարիմ իր ոճին, որովհետև այն արել է հստակ նպատակով՝ ցույց տալու պատկանելի հյուրի պատմական այցը: Արևի շողերը լուսավորել են հուշարձանի միայն մի հատվածը, անմար կրակը եւ հերոսի դեմքն ու ձեռքերը: Լուսանկարի կոմպոզիցիայի կենտրոնում Արմին Ալեգներն է: Եկել է ծնկաչոք իր հարգանքի փոքրը մատուցելու այն միլիոնավոր անմեղ գոհերի հիշարակին, որոնց դիակները լուսանկարելու առիթն ունեցել է անձամբ: Այս լուսանկարը, շարերի նման, դարձել է խորհրդանշան:

Տասնամյակներ անց՝ այսօր արդեն Քոչարի լուսանկարները, օրինակ՝ Գառնիի փաճարի, Գանձասարի, Տաթևի վանական համալիրի, Նորավանքի, Շուշիի Ս. Ղա-

4 «1961 թիվն էր: Դա այն տարիներին էր, երբ Ադրբեջանը աշխատում էր տեղիք չտալ հայկական տարրի ուժեղացմանը, հսկում էին, որ հանկարծ չգան նկարեն: Արցախի եկեղեցիների մեծ մասը գոմի կամ պահեստի էին վերածվել: Քոչարը մեզ հետ էր եւ բարեխաղաբար չնկարեցին նրա ֆոտոխցիկը». գրույցը պրոֆեսորի հետ տեղի է ունեցել 2011 թ. դեկտեմբերի 11-ին:

գանձեցոցի, Զվարթնոցի, Մուղնու, Կապարո⁵ վանքի և մի շարք այլ հուշարձանների րեսքը պարկերոդ խոսուն փաստեր են:

Անդրանիկ -Քոչարի լուսանկարները, որպես արվեստ, ընկալել և գնահատել են դեռևս իր կենդանության օրոք: Սրելփան Թ-ոփչյանը -Քոչարի աշխատանքները նույնացրել է գեղանկարչական սրելոծագործությունների հետ. «Լուսանկարչություն է, ոչ թե գեղարվեստ, - ասում են երբեմն, - լուսանկարչությունը գեղարվեստ չէ, և ով իրականությունն արտացոլում է լուսանկարչական մանրամասնությամբ՝ արվեստագետ չէ: ...Քոչարն իր աշխատանքներոդ հաստատում է, որ լուսանկարչությունը կապ չունի անարվեստության հետ»⁶:

Ազգաբ լինելոդ անցյալի ու ներկայի նախապաշարումներից՝ -Քոչարը կյանքը րեսել ու պարկերել է գեղարվեստերեն: «Դ-ա լուսանկարչության դպրոց է, այնրելից կարելի է սովորել, թե ինչպես լուսանկարել հայկական հուշարձանը»⁷, - Անդրանիկ -Քոչարի՝ կոթողներին նվիրոած լուսանկարները դիրելիս արտահայտելեց գեղանկարիչ, արվեստաբան Մարտին Միքայելյանը:

Լուսանկարչի այս ժանրի աշխատանքներից հասկանում ենք, որ արվեստագետին ծանոթ են հայկական բնաշխարհի գրերե յուրաքանչյուր անկյունը, հնադարյան հայ ճարտարապետության ամեն մի հուշարձան: Բնության նկարմամբ սերն ու աշխատանքային եռանդը -Քոչարին օգնել են սրելոծելու Ղայաստան աշխարհի բազմադեմ կերպարը:

Զվարթնոցում արվեստագետը մի կողմից՝ ցույց է րոկել րաճարի շքեղ հարդարանքը, մյուս կողմից՝ ակնուարեսն է դարձել ու մեզ փոխանցել նրա անմխիթար վիճակը: Նույն ձեռագրոդ շարունակել է աշխատել նաև Գառնիի րաճարի րարածքում: Կառույցի քանդակագարդ գոտու դրվագներից մի քանիսն իրար գլխի կիտրոած րեսարանը պարկերոդ այս լուսանկարը (նկ. 4) դիրելիս ակամայից հիշում են Վարդգես Մուրենյանցի «Ուրնահարված սրբություն» կրավը: Այս երկու աշխատանքներն էլ առանձնաում են խոր դրամատիզմոդ, խորերդանշում են հայ ժողովրդի անցած ճանապարհը: Մյուս կողմից՝ -Քոչարը ցանկացել է շեշտել, որ հայկական բազմադարյան հուշարձանները մինչ օրս կան և այդքան գեղեցիկ են:

Վարդգես Մուրենյանցի սրելոծագործությանն ընդհանուր առմամբ բնորոշ է պատմական թեմաների միջոցոդ իր ասրած ժամանակի գաղափարներն ու րրամադրություններն արտահայտելը: «Մուրենյանցը բացի այն, որ իր սրելոծագործություններում հանդես է գալիս որպես ճարտարապետական միջավայրի, գարդաբանդակների, փորագրական նախշանյուս մոտիվների փաստագրոդ, նաև՝ քարե, փայրե կերպրնկալ մակերեսի վրա կարողանում է դրոշմել իրեն րանջող միտքը»⁸: Անդրանիկ -Քոչարի՝ պատմական հուշարձաններ ներկայացնող այս աշխատանքներում ես րեսնում ենք նույն առանձնա-

⁵ Ղայրնի է նաև Ծիծեռնաղան անղամբ:

⁶ Սրելփան Թ-ոփչյան, Անհունի անդրադարձը, Երեսն, 1982, էջ 409:

⁷ Զրույցը Մ. Միքայելյանի հետ րելի է ունեցել 2011 թ. աշնանը, Զուրպոյի րուն-թանգարանում:

⁸ Ը. Զոհրաբյան, Ղայոց ցեղասպանության արձագանքները Վարդգես Մուրենյանցի արղեստում. «Վեմ» համահայկական հանդես, 2010, ապրիլ-հունիս, թ. 2 (30), էջ 116:

հարկությունը: Տայ ժողովրդի փորձություններով լի պարմական ճակարագիրը ցայ-
րուտրեն արարացող լուսանկարներից են Գառնի և Զվարթնոց րաճարների րարաճ-
քում կարարաճ նրա աշխարարները: Դրանցում րեսնում ենք ավերվաճ ու անուշադ-
րության մարմնվաճ հայկական հուշարճանները, որոնք գեղարվեսար արարող ժողովրդի
ժառանգությունն են:

«Արվեսար Է լուսանկարչությունը, որի բազմակողմանի դրսևտրումներն ու կարև-
լիությունները լավագույնս բացվեցին Անդրանիկ Քոչարի սրեղճագորճության մեջ: Եւ
նա, իրոք, հրաշքներ էր գորճում: Սովորական ապարարը ճեռքին, բոլորի աջքի առաջ
դիրում էր այս կյանքն ու րեսնում անսովոր ճևեր: Տայաշունչ էր իր սրեղճագորճությու-
նը՝ ինչի էլ դիմեց, ինչ էլ պարկերեց, ուրվագճեց-հայրնաբերեց հայեցի պարկերներ»⁹:

Արվեսարագերի՝ գեղեցիկը րեսնելու գգացողությունը նկարում ենք ինչպես նրա
դիմանկարներն ու նարյուրմորրները դիրելիս, այնպես էւ ճարրարապետական կո-
թողները ներկայացնող լուսանկարներում: Կոթողները նկարելիս նա այնպիսի դիրակե-
րներ ու կոմպոզիցիա է ընրրել, որ շահեկան լինի հուշարճանի ցուցադրության համար:

Տայասրանի շար եկեղեցիներ ու կոթողներ Անդրանիկ Քոչարը լուսանկարել Է
օրեր շարունակ: Նա սպասել է այնքան, մինչև լուսանկարելու համար կրեսներ բաղ-
ճալի լույսն ու սրվերը կամ ամպերը: Արդյունքում նա հասել է իր նպարակին՝ մեզ թող-
նելով րասնյակ նեգարիվներ: Քոչարի այս շարքի լուսանկարները մեզ են ցուցադրում
եկեղեցիների թե՛ արրաքին էւ թե՛ ներքին հարդարանքը: Դրանցից շարերը բացառիկ
են՝ նպասարում են կիսավեր կառույցի ամբողջական րեսքը պարկերացնելուն էւ ըմբո-
նելուն:

Անդրանիկ Քոչարի գրեթե բոլոր ժանրերի լուսանկարներն աջքի են ընկնում իրենց
բնորոշ ընդհանրություններով: Դիմանկարներ սրեղճելիս արվեսարագերը բնորդներին
պարկերում Է խորհրդավոր մթության մեջ՝ դիրողի ուշադրությունը լուսանկարվողի՝
բնորդի վրա գրավելու համար:

Տանդիսարեսի հայացքը կոնկրետ պարկերի վրա սեւեռելու սկզբունքը արրա-
հայրվել է նաև ճարրարապետական հուշարճաններ արրացող լուսանկարներում:
Քոչարը, շար մորիկից նկարելով, մեճացնելով Զվարթնոց րաճարի ավերակներից
գարդաբանդակ մեկ բեկոր, մեզ հաղորդում է րաճարի կոթողային լինելը: Նկարում
կոթողը առավել շեշտելու էւ այն խոսուն, արրահայրիչ դարճնելու նկարառումով նա
բնության այնպիսի եղանակային պարմաններն Է նախընրրել, որ գուգահեռարար է՛ն
արև ուրսա, է՛ն սև կամ սպիրակ ամպեր, որոնք կճաճկեն հուշարճանի շուրջբուրը: Այս
բնորոշ առանճնահարկությունը երևան է եկել նրա մի շարք սրեղճագորճություններում:
Այս ճեռագիրը վառ է արրահայրվաճ օրինակ՝ Արարեսի վանքը կամ Ադուղի կոթողը
պարկերող աշխարարներում (նկ. 5): Վերջինս Քոչարը լուսանկարել է 1960-ականնե-
րի կեսին, երբ Արվեսարի ինսրիրուրի¹⁰ լուսանկարիչն էր, որից հետո կոթողը վերանո-

9 Ա. Արիկյան, Մարդը, որ հրաշքներ էր գորճում. «Տայասրանի Տանրապետություն» օրաթերթ, 1994, սեպերմբերի 28, էջ 6:

10 1960-70 թթ. եղել է ՏՍՄ ԳԱ Արվեսարի ինսրիրուրի լուսանկարիչը. րեն Վահան Քոչար, Տայ

րոգվել է: Այսինքն՝ լուսանկարն ունի նաև փաստագրական նշանակություն, որի շնորհիվ պարկերացում ենք կազմում, թե տվյալ ժամանակահատվածում հուշարձանն ինչ տեսք է ունեցել:

Քոչարն այս աշխարհաճով կարողանում է ճիշտ կերպի վրա սեւեռել դիպրոդի ուշադրությունը: Այս շարքի լուսանկարներից ստացված փափավորությունն անմիջական է, և դրանցից յուրաքանչյուրն ասես մխրճվում է դիպրոդի հիշողության մեջ: Կադրերում ավերորդ մանրամասներ չկան, իսկ կոնփրաստը գերիշխում է:

Կառույցների հարաբերականորեն ճիշտ չափերին հաստ դարձնելու համար հաճախ կադրում ներառել է զբոսաշրջիկների կամ հոգևոր առաջնորդների (նկ. 6): Դա արել է ոչ միշտ: Արցախի գաղթը համարվող Գանձասարի մուտքը լուսանկարել է, երբ զբոսաշրջիկների է տեսել այնտեղ՝ մասշտաբը հարաբերակցության մեջ ցույց տալով: Նկարում լույս ու սպվերի այնպիսի խաղ կա, որ եղևիկցու մուտքին խորհրդավոր բնույթ է տալիս, այն տեղ-տեղ թողարկել է որոշ զարդաքանդակներ, իսկ որոշ մասերում վառ լուսավորել՝ հատուկ ընդգծելով մուտքը:

Արցախի Դիգավիայի Կապարո վանքը ծովի մակերևույթից ավելի քան 2000 մետր բարձրության վրա է գտնվում: Այն Արցախի ամենաբարձրադիր հուշարձանն է¹¹: Ժամանակին, հայկական շարժումների նման, հայ ճարտարապետները Կապարո վանքն էլ տեղադրել են բարձր լեռան գագաթին: Վանքից դիպրոդի առաջ բացվում է լայնաբարձ համայնապարկեր, ուր տեսանելի են թե՛ Արցախի դաշտը, թե՛ Սյունյաց լեռները և թե՛ Ծեր Մոռվի գագաթները:

Քոչարի համայնապարկերային դիպրակերպով իրականացված այս գործերն ընկալում ենք նույնքան լայն ընդգրկումով: Բարձր դիպրակերպից արձանագրված եկեղեցու պարկերը, որ չնայած ոչ այնքան մեծ չափերին¹², հպարտորեն իշխում է շրջակայքի վրա: Միանալով այս կառույցը (նկ. 7) Քոչարը նկարել է այն կերպից, որ երևում է, թե ինչպիսին են եկեղեցու տեղադրությունն ու դիրքը արցախյան լեռնոտ այս միջավայրում: Բացի այդ, այստեղ նույնպես ապահովվել է մարդու ներկայություն, որ մեզ փոխանցի կառույցի իրական չափերը:

Ժամանակակիցները պարմում են, որ Անդրանիկ Քոչարը քանդակագործ Ռուբեն Շահբազից խնդրել է «Իլ 18» ինքնաթիռի լամպ ճարել. «Ուզում էր գիշերային ֆոնի վրա նկարել հայկական եկեղեցիները»¹³:

լուսանկարիչներ, Երևան, 2007, էջ 420:

11 Տե՛ս **Շ. Մկրտչյան**, Լեռնային Դարաբաղի պարմաճարարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985, էջ 121:

12 Կապարովանքը Արցախի փարածքում հանդիպող բարձրադիր կառույցներից է, ունի ուղղանկյուն հարակազի՝ երկթեք ծածկով (չափերը՝ 11,7 x 6,7մ): Միանալով բազիլիկա է՝ կառուցված կիսամշակ տեղական կրաքարով: Միակ մուտքը բացվում է արևմուտքից, պարուսանները՝ արևելյան և հարավային կողմերից: Ըստ բարավորի վրայի արձանագրության՝ Ս. Տաճարը վերաբերում է Նալոթին և վերաշինվել է, ըստ էության, ԺԹ. դարում: Բուն հուշարձանը, դարելով տեղում պահպանված խաչքարերի մնացորդներից, վերաբերում է ԺԷ.: Եկեղեցուց հարավ կից շինություն է (չափերը՝ 9,8 x 3,8մ), ստորին լեռնալանջին պահպանվում են մի շարք շինությունների մնացորդներ:

13 **Ռ. Խաչատրյան**, Անդրանիկ Քոչար - 75, Ասաց՝ կանգ առ ակնթարթ, ու ակնթարթը հավերժացավ. «Ազգ», 10 նոյեմբերի 1994:

Հուշարձանները լուսանկարելիս Քոչարը հստակապես ուշադրություն է դարձրել կոթողի վրա եղած քանդակներին ու զարդագույններին և ոքսացել այն պահը, երբ արևը տաքացրել էր լույս ու ստվերով է ողողել վերջիններս (նկ. 8): Զվարթնոցում Քոչարը տնոմ է նկարել: Օրինակ՝ այս նկարում լույսն ու ստվերը մոդելավորում են շինության մասը: Զգացվում է, որ տաճարի կամարաշարի սյան կողովակցությամբ խոյակը մոնումենտալ շինության մաս է կազմում, որը սյան տեղում է դրված:

Զվարթնոց տաճարի քանդակագործ այդ սյունների մասերը նկարել են նաև մեր գեղանկարչներից շարքերը: Քոչարի ընտրած գրեթե նույն ռակուրսով է վրձնած գեղանկարիչ Նրաչյա Ռուսկյանի «Զվարթնոցի ավերակները»¹⁴ անվանումը կրող կտավը: Ռուսկյանը նույնպես ցանկացել է շեշտել կոթողի մոնումենտալությունը՝ ընտրելով որոշակի դիտարկեր: Կառույցի մաս կազմող զարդաքանդակը ներկայացրել է խոշոր պլանով, իսկ որպես խորք՝ հեռավոր երևացող Արարատ լեռն է: Ի տարբերություն Քոչարի, Ռուսկյանը ցանկացել է ավելի շեշտել կառույցի հայկականությունը՝ նկարելով հայության համար կուռք դարձած Արարատն ու շինության այն մասը, որին հայոց խորհրդանշելիք մեկը՝ արծիվն է պատկերված: Երկու ստեղծագործություններում էլ լույս ու ստվերի գեղեցիկ խաղ կա, սակայն լուսանկարի դեպքում այն ավելի է շեշտված:

Հնադարյան կոթողների, Տաթևի, Էջմիածնի, Գառնիի, Շղեհնաձորի, Ղափանի և նրա շրջակայքի հույակապ տեսարանները, պարամական շինությունների լուսանկարները, ամառային ու ձմեռային բնապատկերները արտացոլում են Արևելյան Հայաստանի բնութագիրը:

Ով փորձի Հայաստանին նայել Քոչար արվեստագետի աչքերով՝ կհայտնաբերի մի հայրենիք, որն արտահայտվել է գեղեցիկ դիտանկյուններից ու էպիկական վեհությամբ:

Արվեստագետ Անդրանիկ Քոչարը ձգտել ևս հասել է ցնցող արտահայտչականության՝ դիտողին փոխանցելով այն բանաստեղծական տալանտությունը, ինչ զգացել է անձամբ տեսարանը դիտելով: Հայկական հուշարձանների լուսանկարներով նա արվեստագետների ու հնագետների ուշադրությունը բերեց էր կրկին մշակույթի և պարամականության կարևոր հուշակոթողների վրա:

Անդրանիկ Քոչարի լուսանկարչական հավաքածուն արժեքավոր է հայկական պարամական ճարտարապետական հուշարձաններ պատկերող կադրերով թե՛ փաստագրական և թե՛ արվեստագրական առումներով: Գեղեցկությունը Անդրանիկ Քոչարի ստեղծագործությունների հերթն է: Լույսի և գույնի տալանտից համադրումներ, լույս ու ստվերի թանձր շեշտեր, խմաստավորված լրջություն, կադրում պատկերների ու կառույցների մասշտաբայնություն, ահա Անդրանիկ Քոչարի ստեղծագործության յուրահատկությունը:

14 Տե՛ս Ա. Ռուսկյան, Նրաչյա Ռուսկյան ալբոմ, Երևան, 2006, էջ 69:

ՃԵՆՈՎՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐ

Տ. ԵՂԻՇԵ ԱՎ. ՔՆՆ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՄԻՆԱՍ ՍԱՐԳՍԻ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՎԵՐԱԲԱՅՎԱԾ ՆՈԳԵԴՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՉՈՐ (1945-1955)

Երջանկահիշարակ Գևորգ Զ. Մեծագործ Կաթողիկոսը երկարարել անգիջում ու հերետոդական պայքարով հաջողեց ոչ միայն կասեցնել համայնավարական եկեղեցաբանդ գործունեությունը, այլև իմաստուն, հավասարակշռված եւ նուրբ դիվանագիտությամբ, ազգային-եկեղեցական գործնական քաղաքականությամբ հնարավոր դարձրեց փոխելու վրանգավոր եւ կործանարար մարտնչակերպը: Այդ հզոր անհատականությունն իր վիթխարի հեղինակությամբ եւ փաղանդով, փառապանքի եւ պայքարի երկար ճանապարհի անցնելուց հետո, կարողացավ այդ օրերի պերական այրերին հասկացնել, որ իզուր են այն ճիգերը՝ հնարավոր եւ անհնար միջոցներով դանդա-

ղեցնելու եւ, եթե հնարավոր է, մերժելու Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի վերաբացման խնդիրը: «Ս. Էջմիածնի բարձրագույն հոգևոր ճեմարանն անհրաժեշտ հասարակություն է, - գրում էր Ամենայն Տայոց Տայրապետության ամենապարիվ Տ. Կեղակալը, - Տայ ժողովրդի հոգևոր-կուլտուրական պահանջներին բավարարելու համար եւ որոշ քրեական-փով՝ նաեւ Տայրենի պետությանը օգրակար լինելու: Ս. Էջմիածինը, որպես գլուխ Տայ Եկեղեցու, անցյալում ղեկավարել է ինչպես հայ ժողովրդի կրոնական, նույնպես եւ նրա կուլտուրական կյանքը... Եւ այս բոլորը արել է նա վանական գիտական դպրոցներում դաստիարակված Եկեղեցուն, ազգին եւ Տայրենիքին նվիրված անձերի եւ գիտնական հոգևորականության շնորհիվ»¹:

Տակառակ իր կարարած փիտանական աշխատանքին՝ Տայրապետական Աթոռի ազգընտիր քրեապահ Գևորգ արքեպս. Չորեքյանը, նույնիսկ ի քրե իշխանությունների անտարբեր եւ սառը վերաբերմունքին, այնուամենայնիվ դրական, բայց գզուշավոր լավատեսություն ուներ Տոգևոր ճեմարանի վերաբացման հարցում: Իրեն յուրահատուկ համարձակությամբ ամեն հարմար առիթի հասկացնում էր պարական մարմիններին, որ այս անգամ չպերք է կրկնվի 1926 թվականի իշխանությունների՝ Գևորգ Ե. Կաթողիկոսին քրված՝ ճեմարանի վերաբացման խոստումը, որն այդպես էլ չկարարվեց:

¹ Տե՛ս «Էջմիածին», 2006, մայիս, էջ 92:

Նակառակ Գետորգ արքեպ. Չորեքյանի գգուշավոր լավատեսությամբ՝ նա իր արդար պայքարը երբեք չդադարեցրեց: Անգիջում է հեղեղողական աշխարհամբռնության հաջողվեց քայլ առ քայլ հաղթահարել պերական անհաղթահարելի արհեստական պարսկերը և ճեմարանի վերաբացման գործում հասնել ցանկալի արդյունքի: Տեղապահ սրբազանին հաջողվեց 1945 թ. հունիսի 16-22 ընկած ժամանակաշրջանում հրավիրել ազգային-եկեղեցական ժողով, որի աշխարհաբներին իրենց մասնակցությունն էին ապահովել Կիլիկիո կաթողիկոսությունը, Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի պարբերականությունները հոգևոր առաջին դեմքերով: Ժողովին ներկա էին նաև արաբքին ու ներքին թեմերի հոգևոր և աշխարհիկ պարզամտությունները: Նրանց թվում էր նաև Մինաս Սարգսի Մինասյանը:

Կաթողիկոսական ընտրությունից անմիջապես հետո ազգային-եկեղեցական ժողովի կողմից ակադեմիկոսներ՝ Ավետիք Բասիակյանի, Սյր. Մալխասյանի, բազմամյա մանկավարժ, գրականագետ, ազգագրագետ Երվանդ Շահագիզի և Սյրեվան Կամսարականի հետ Մինաս Մինասյանը նույնպես ընտրվում է Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ:

Նոգևոր ճեմարանի վերաբացման նախօրեին Գետորգ Զ. Նայրապետին են ներկայացնում ուսումնական հասարակության վերաբերյալ պաշտոնի համար մի քանի թեկնածություն: Նայրապետը նախընտրությունը տալիս է բազմամյա մանկավարժական ուղղի անցած Մինաս Սարգսի Մինասյանին:

1945 թ. սեպտեմբերի 5-ին Գերագույն հոգևոր խորհրդի կողմից Մ. Մինասյանին տրվում է պաշտոնական փողեկանք, ըստ որի նա նշանակվում է Ս. Էջմիածնում վերաբացվելիք Նոգևոր ճեմարանի վերաբնակ. «Տրվում է սույնը Մինաս Սարգսի Մինասյանին, առ այն, որ նա 1945-1946 թթ. հրավիրված է Ս. Էջմիածնի Նոգևոր ճեմարան՝ ռեկտորի պաշտոնով, որը սպորադորությամբ և կնիքի դրոշմամբ վավերացնում է»:

Գեր. Նոգ. Խորհրդի
Ժամանակավոր նախագահ
անդամ քարտուղար
5 սեպտեմբերի 1945 թ.²

Ո՞վ էր Մինաս Սարգսի Մինասյանը, որ միանգամից արժանացավ Նայոց Նայրապետի բարձր ուշադրությանը և գլխավորեց նորաբաց Նոգևոր ճեմարանը որպես վերաբնակ. սույն և անգլերեն լեզվի դասախոս:

Մինաս Սարգսի Մինասյանը ծնվել է Արեւմտյան Նայասարանի Մեքասարիա (Մրվազ) վիլայեթի Կյուրին գավառի համանուն քաղաքում 1892 թվականին, մրավորական Սարգիս Մինասյանի ընտանիքում: Այս փոքրիկ քաղաքը մեր ժողովրդին ու մշակույթին տվել է մի շարք անվանի մրավորականներ՝ Վահե-Վահյան (անվանի բանաստեղծ, մանկավարժ, հասարակական գործիչ), Անդրանիկ Ծառուկյան (բանաստեղծ, խմբագիր, հասարակական գործիչ), Շահե Տադրոյան (հրապարակագիր, հասարակական գործիչ):

Մ. Ս. Մինասյանն իր նախնական կրթությունն ստացել է հայրենի քաղաքի վարժարանում, որի դասընթացը ավարտելուց հետո մտնում է Մարզականի ամերիկյան

քոլեջ, ուր հնարավորություն է ստանում խորացնելու անգլերեն լեզվի իմացությունը՝ հասցնելով այն ավելի բարձր մակարդակի:

² Տե՛ս ՏՏԱ արխիվ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2311:

Ներագայում ուսումնարանից երիտասարդն ընդունվում է Կ.Պոլսի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետ և բարձր նիշերով ավարտելով բարձրագույն մասնագիտական կրթությունը՝ ստանում է իրավաբանի վկայական և որակավորում ու նվիրվում մանկավարժական գործունեության: Ծնողների առաջարկով Մինասյանը ամուսնանում է ուրֆայաբնակ օրիորդ Մարի Մեծապուրյանի հետ, որը զարմին էր վաղամեռիկ բանաստեղծ Միսաք Մեծարենցի: Կազմելով բարեհաջող ընտանիք՝ Մինասյանը ունեցավ չորս զավակներ: Ավագ դուստրը՝ Արմինեն, գյուղապետուհի էր: Կրտսեր դուստրը՝ Արփիկը, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, որը Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետում դասավանդում էր պարսկերեն և թուրքերեն, ինչպես նաև պարսկան ժողովուրդների գրականություն: Ավագ որդին՝ Արմենը, բժշկական գիտությունների դոկտոր-պրոֆեսոր էր, իսկ կրտսեր որդին՝ Մարիկը, ինժեներ: Մինասյանների ընտանիքը հրաշքով ազատվեց 1915 թ. յաթաղանից. ընտանիքով նրանք հաստատվում են Տալեպում և մնում մինչև 1923 թվականը:

1923 թ. Մինասյանն ընտանիքով տեղափոխվում է Կովկաս. սկզբում հաստատվում է Թիֆլիսում, իսկ երեք տարի հետո՝ 1926 թվականին, վերջնականապես տեղափոխվում Երևան: Այսպես նա աշխատանքի է անցնում «Խորհրդային Նայասարան» թերթի խմբագրությունում՝ գլխավորապես դասավանդելով նաև Երևանի բանֆակում: Ունենալով իրավաբանի բարձր որակավորում՝ Մինասյանն աշխատել է նաև որպես ժողովրդական դատավոր: Նման ազնվագույն մարդու համար այդ ժամանակներում շատ ծանր էր դժվար էր ծառայել այսպես կոչված արդարադատության բնագավառում: Մինասյանը թողնում է դատավորական ծառայությունը և կրկին վերադառնում է մանկավարժական աշխատանքի³:

Երեսուն տարի Մինաս Մինասյանը Երևանի պետական համալսարանում դասավանդել է անգլերեն և թուրքերեն:

Աշխատել է Խաչատուր Աբովյանի անվան Տալեպյան մանկավարժական, ինչպես նաև Նայասարանի Գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում⁴:

Մինաս Մինասյանը մեծ աշխատանք է կատարել նաև թարգմանության բնագավառում: Չափից ավելի ծանրաբեռնված լինելով հանդերձ՝ նա մանկավարժական աշխատանքին զուգընթաց կատարել է հասարակական աշխատանք ևս: Եղել է Կյուրիևի Նայրենակցական միության խորհրդի անդամ:

1945 թ. սեպտեմբերի 5-ի Գերագույն հոգևոր խորհրդի հրամանագրով Մ. Մինասյանը գիտական, մանկավարժական և աշխատանքային հարուստ փորձով ստանձնել է Մայր Աթոռի նորաբաց Տոգևոր ճեմարանի վերաբնակի պապասխանաբար պաշտոնը: Նա պիտի կազմակերպեր Տոգևոր ճեմարանը՝ որպես բացառիկ հոգևոր ուսումնական հաստատություն, որը կոչված էր դառնալու իրավահաջորդը Գետոգյան ճեմարանի, որը փակվել էր դեռևս 1917 թվականին: Պետք է նշել, որ նորաբաց Տոգևոր ճեմարանի ուսումնական ծրագրերը գրվել էին քսանհինգամյա մանկավարժական հարուստ փորձ ունե-

3 Տե՛ս ՎԱԱ, ֆ. 656, ց. 1, գ. 29 (այսպես պահվում են Մ. Մինասյանի հոգվածները, հուշերը, թարգմանությունները, նամակները և այլն):

4 Տե՛ս ՎԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2308:

ցող Գևորգ Զ. Նայրապետի կողմից: Ծրագրի հիմքում դրված էին երկու գերնպաստակալին հասկանալի լինող հեղեղացիություն և հայրենասիրություն: Նորաբաց Նոգետո ճեմարանի ուսումնական ծրագրերում այդ մասին գրելու համար մեծամուն Նայրապետը հաշվի էր առել նաև նախկին ճեմարանի ուսումնական ծրագրերը և, իհարկե, ազգային, Նայ Եկեղեցու պարմության դասագրքերը:

Նորաբաց Նոգետո ճեմարանը լավագույն, գիտական բարձր որակ ունեցող դասախոսներով ապահովելու համար Գևորգ Վեհափառը հանձնարարում է նորանշանակ փեսուհի Մինասյանին շուրափույթ բանակցել հանրապետության լավագույն դասախոսների հետ՝ նախընտրությունը, բնականաբար, փալով նախկին ճեմարանականներին:

Մինաս Մինասյանը, օգտագործելով իր ծանոթությունների լայն շրջանակը և հեղինակությունը, շուրջ մեկ ամիս բանակցում էր Սյունիան Մալխասյանի, Նրաջա Աճառյանի, Նովսեփ Գրիգորյանի, Կարո Մելիք-Օհանջանյանի, Բենիամին Նարությունյանի, Վարդան Փոթեյանի, Աշոտ Աբրահամյանի, աշխարհագրագետ Նովհանես Սյունիանյանի, Առաքել Առաքելյանի, Ն. Պետրոսյանի, Լ. Բեկարբեկյանի, Մուշեղ Աղայանի, Դանիել Ղազարյանի և այլոց հետ:

Կասկածից վեր է, որ նշված անվանի դասախոսները հաճույքով կգային ճեմարանում աշխատելու, բայց նրանցից շատերը, որ անցել էին խորհրդային բանտերով և սիրիյան արտաքուլայրերով, զգուշանում էին հրավերն ընդունել: Նշված դասախոսների հիմնական մասի հրաժարումը չհանգարեց Նոգետո ճեմարանի բացմանը: Մինաս Մինասյանն ստիպված եղավ նրանց փոխարեն հրավիրել նոր դասախոսների, որոնք, ճեմարան գալով, աշխատում էին հարմարվել տեսչության պահանջներին: Եթե հրավիրված դասախոսների մեջ ճեմարանական ավանդությունների պակաս կար, բարեբախտաբար նրանք ունեին և՛ գիտելիք, և՛ մակավարժական հմտություն: Ուսանողների համար նկատելի էր, որ նոր ընդունված դասախոսներին Մինասյանը տեսչական իրավունքով պահում էր հսկողության տակ (դասախոսների և անձնական գրույցների միջոցով), մինչև համոզվում էր, որ փվյալ դասախոսը բոլոր չափանիշներով համապատասխանում էր ճեմարանի պահանջներին:

Նոգետո ճեմարանի պաշտոնական բացումը տեղի ունեցավ 1945 թ. նոյեմբերի 1-ին: Այս թվականը մտավ մեր պարմության մեջ որպես Ս. Էջմիածնի հոգետո ճեմարանի վերաբացման և Մինաս Մինասյանի՝ ճեմարանի առաջին վերափեսուհի նշանակվելու օր:

Այսօր, երբ ես փորձում եմ Նոգետո ճեմարանի վերաբացումը մի քանի փողով հիշարկել, հուզմունքից ձեռքս դողում է: Նիշում եմ լուսավոր և պարմական 1945 թվականի նոյեմբերի 1-ը, երբ մի խումբ վեղարավորների և Նայոց մի քանի մեծերի՝ Ավետիք Իսահակյանի, Սյունիանու Մալխասյանի, Դերենիկ Դեմիրճյանի, Երվանդ Շահազիզի և վերափեսի՝ Մինաս Մինասյանի ուղեկցությամբ դահլիճ մտավ յոթանասուներեքամյա ծերունագարդ իմաստուն Նայոց Գևորգ Զ. Նայրապետը: Սկսվեց նորաբաց Նոգետո ճեմարանի առաջին ուսանողների, ներկա դասախոսների և տեսչական կազմի օրհնության արարողությունը. «Օրհնեսցի, Սրբեսցի նորաբաց հոգետո ճեմարանս, ուսանողությիւնս և տեսչական կազմս...», հուզված և մի քիչ քաշված ձայնով երգում էր ծերունագարդ Վեհափառը: Նրա աչքերից ուրախության արտասուք էր հոսում. ներկաները նույնպես հուզված էին: Ներկա աշխարհականները, որոնք նույնպես նախկին ճեմարանականներ էին,

աղոթքի պահին վստահաբար ունեին ներքին հպարտություն, քանզի ավարտվում էին մեր Եկեղեցու համար մղձավանջային փաստաձևները: Նոգեմոր ճեմարանի վերաբացումով բացվում էին հույսի դռները՝ հնարավորություն փառվ Մայր Աթոռին լրացնելու եկեղեցական պաշտոնյաների հսկայական այն բացը, որ սրելով էր անհավարտության փաստաձևներում:

Նոգեմոր ճեմարանի վերաբացման առաջին օրից (1945 թ. նոյեմբերի 1-ը) վերադետուց Մ. Մինասյանի գրադավածությունը չափից ավելի շար էր: Ուսանողներին համար անսովոր էր դժվար էր հարմարվել գիշերօթիկ ճեմարանի պայմաններին:

Շուրջ մեկ ամիս վերադետուց Մ. Մինասյանը արթնանում էր մեզ հետ՝ ժամը 06:30-ին էլ մեզ հետ էր մինչև 22:00՝ հավաքական աղոթքի ավարտը, որից հետո գնում էինք քնելու: Մինասյանը հսկայական կազմակերպչական անելիքներ ուներ, որոնք շուրափույթ լուծումներ էին պահանջում: Դասախոսների պակասություն կար, նրանց դեռ պէք էր հրավիրել: Ճեմարանի գործող ուսումնական մասնաշենքը նախկին մաքենադարանի շենքն էր, որն անհամապատասխան էր ուսումնական կարիքների համար: Նախկին Սինոդի շենքը փրված էր ճեմարանին՝ որպես ննջարանի մասնաշենք, բայց այն չէր գործում, որովհետև նորոգման կարիք ուներ: Ճեմարանը չուներ իր խոհանոցը: Մեր ճաշերը պարարասրում էին Վեհարանի խոհանոցում էլ կաթսաները Մայր Տաճարի բակով հասցնում էին Մաքենադարանի (ճեմարանի) շենքը: Այս բոլոր խնդիրները լուծելու համար Մինասյանը հսկայական ջանքեր էր ներդնում՝ առանց մազաչափ անգամ վնասելու ուսումնական գործը⁵:

Ավարտվեց առաջին (1945-1946) ուսումնական դժվար փարին: Ամավերջին քննություններից առաջ իմացանք, որ Վեհափառը ներկա պիտի լինի քննություններին:

Մինասյանը հոգեբանորեն մեզ փորձեց նախապարասրել՝ վստահեցնելով, որ Վեհափառի ներկայությունը քննություններին ավելի պարտավորեցնող է: Եթե մենք լավ նախապարասրվենք, ապա ոչ մի վախենալու խնդիր չենք ունենա: Իրապես, այդպես էլ եղավ: Նորին Սրբության ներկայությամբ քննություններն անցնում էին բարձր մակարդակով:

Երրորդ ուսումնական փարվա ընթացքում ավելացան նաև արտադասարանային պարապմունքները: Ուսանողների մեջ ինքնուրույն մրաժողություն էլ աշխատանքի նկատմամբ սեր արթնացնելու, ինչպես նաև ունակություններ պարտավորելու նպատակով Մ. Մինասյանի գլխավորությամբ, դասախոսների գործուն մասնակցությամբ ճեմարանում կազմակերպվում էին գրական-գեղարվեստական երեկոներ, որոնք նվիրված էին լինում ազգային-եկեղեցական փոներին էլ մշակույթի ճանաչված դեմքերին: Նման երեկոների ողջ ծանրությունը հիմնականում մնում էր ճեմարանի ուսանողության վրա: Ավելի ուշ իմացանք, որ Վեհափառ Նայրապետի ցանկությունն է եղել, որ նման հարցերում ճեմարանականներին ավելի ծանրաբեռնեն:

Նակառակ արտաքին, համայնավարական բոլոր փեսակի ճնշմանեջք» առաջին սերնդի ինը շրջանավարտներից ութը՝ դաստիարակված քրիստոնեական վեհ գաղափարներով, հարենասիրությամբ էլ եկեղեցասիրությամբ, 1951 թ. մարտի հոգեմոր ասպարեզ,

⁵ Մանրամասն փեն ՆԱԱ ֆ. 823, գ. 8, էջ 7 (Մ. Մինասյանի գրավոր զեկուցումը՝ գրված 1946 թ. հունվարի 28-ին):

անսահման ութախություն պարճառելով Գևորգ Զ. Նայրապետին, մեր առաջին ուսուցապետ սիրելի Մինաս Մինասյանին եւ, իհարկե, հավաքացյալ ժողովրդին: Սարկավագական ձեռնադրությունից հետո օրավուր ավելանում էր եկեղեցի այցելողների թիվը: Նրանցից մի մասին խորը հավաքն էր բերում, ովքեր սարկավագական ձեռնադրության խորհրդի մեջ Կեսնում էին Ս. Էջմիածնի եւ Նայ Եկեղեցու զարթոնքի սկիզբը: Մյուս մասին հերաքրքրությունն էր բերում Ս. Էջմիածին՝ Կեսնելու եւ զարմանալու եկեղեցական հագուստով «հեպամնաց» երիպասարդներին՝ սարկավագներին: Այսուամենայնիվ չեմ կարող ասել, թե ինչու խորհրդահայ իշխանավորները այդ օրերին հապշտապ Էջմիածինը դարձրին փակ քաղաք: Առանց անցաթղթի Երեւանի բնակիչը չէր կարող այցելել Էջմիածին⁶:

Մայր Աթոռը բողոքով արձագանքեց, եւ արգելքը շուտով վերացրին:

1951 թվականը նշանավոր էր Մինաս Մինասյանի համար նաեւ, որ իր յոթամյա Կեսնական եւ մանկավարժական աշխատանքի արդյունքում իր շրջանավարտ ինը սաները պաշտպանեցին իրենց ավարտաճանքը: Վեհափառ Նայրապետի հանձնարարությամբ մեր ընդդիմախոսները դարձան եպիսկոպոսական ձեռնադրության առթիվ այդ օրերին Մայր Աթոռում գտնվող Եղիշե եպիսկոպոս Տերտերյանը (պարբիարք Ս. Երուսաղեմի), Վազգեն եպիսկոպոս Պալճյանը (ապագա Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց), Նորայր եպիսկոպոս Պողարյանը (նշանավոր ձեռագրագետ եւ գիտնական):

Պաշտպանությունն անցավ շատ բարձր մակարդակով, գնահատականները՝ գերազանց եւ լավ: Տոգեւոր ճեմարանի յոթամյա պարմության էջը փակելուց առաջ, կարող եմ հաստատել, որ մեր վերապետուհի Մ. Մինասյանը գտնվում էր գերերջանիկ վիճակում, քանզի վերաբացված ճեմարանի առաջին սերնդի ութ սաները, ինչպես ասացի, 1951 թվականին ուսանողական համագգեստը փոխարինեցին եկեղեցական զգեստով՝ համալրելու Մայր Աթոռի միաբանական նոսրացած շարքերը:

1951 թ. լրանում էր նաեւ «Սրբոց Վարդանանց զորավարացն...» հերոսամարտի 1500-ամյակը: Վեհափառ Նայրապետի կողմից Կարին հայտարարվեց հորելյանական: Տոնակատարությունը բարձր մակարդակով անցկացնելու մրախոգությամբ Մ. Մինասյանը խնդրում է Գևորգ Վեհափառին, որ ազգային այդ մեծ փոնի ուսանելի դասերը գիտական մակարդակով պարշաճ վերլուծելու եւ ներկայացնելու համար մեկ-երկու ճանաչված մասնագետներ հրավիրեն: Նորին Սրբությունը մերժում է՝ պարճառաբանելով, որ Կոնստանդնուպոլսի ողջ կազմակերպչական աշխատանքները այս անգամ հարկավոր է հանձնարարել ճեմարանի առաջին շրջանավարտ սարկավագներին, որոնց նկատմամբ ինքը (Վեհափառը) ուներ կարգալի վստահություն: Մեծանուն Նայրապետը Մ. Մինասյանին Կեսնելացնում է նաեւ, որ ինքը նախապես արդեն սարկավագներին հանձնարարել էր զեկուցման թեմաները: Մ. Մինասյանը մի փոքր մտախառնություն ուներ, բայց նկատի ունենալով Վեհափառի վստահ եւ վճռական մոտեցումն այս հարցում՝ ինքը եւս Կոնստանդնուպոլսի լավատարներն:

Երեկոն կայացավ, եւ մենք, ներքին մեր ուժերը ի մի բերելով եւ կենտրոնանալով, հան-

6 Տե՛ս «Վաղնայոթն Նայ Եկեղեցու պարմության», գիրք Զ., Գևորգ Չորեքյան Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց (1938-1955 թթ.), Երեւան, 1999, էջ 510:

դես եկանք մեզ հանձնարարված զեկուցումներով: Տեսնել էր պեսք Նայոց Նայրապետի անթաքույց ուրախությունը մեր կարողացած զեկուցումների առթիվ, որոնք, բնականաբար, իրենց որակով ավելի ուսանողական մակարդակի էին:

Այնուամենայնիվ, հանդիսականներն այն ընդունեցին ծափահարություններով ու գնահատեցին՝ որպես նորաբաց հոգևոր ճեմարանի առաջին շրջանավարտ ուսանողների համեստ «հաղթանակ»:

Ավարտելով Նոգետո ճեմարանի լրիվ դասընթացը՝ ծառայության նշանակվեցինք քարքեր քեղերում: Ես ծառայության անցա Նոգետո ճեմարանում՝ որպես քեսչի օգնական և վերակացու: Պր. Մինասյանը մեզ՝ առաջին շրջանավարտներիս համար ոչ միայն քեսուչ և դասախոս էր, այլև ծնողի դեր է կատարել ճեմարանական ուսումնառության վեց տարիների ընթացքում: Ինչպես միջնադարյան մեր վանքերում ձեռագիր ընդօրինակող մեր համեստ վանականները, որոնք իրենց գրած հիշատակարաններում անսահման ջանքով հիշում և արձանագրում էին երախտագիտությամբ ոչ միայն իրենց մարմնական ծնողներին՝ հորն ու մորը, այլև իրենց ուսուցիչներին: Ճիշտ այդ օրինակով Նոգետո ճեմարանի վերաքեսուչ Մ. Մինասյանը մեզ համար եղավ և մնաց մեր հիշողության ու գիտակցության մեջ որպես դաստիարակ և ծնող, որին ճեմարանական իմ սերունդը կապված էր որդիական սիրով: Բարեհաճությո՜ւր և մաքուր նկարագիր ուներ նա: Մեր ուսանողական տարիներին և նույնիսկ դրանից հետո էլ նրանից սովորում էինք և նրա ազդեցության տակ էինք: Մեր ամեն մի սխալ քայլ մեկնաբանում էր և ցույց տալիս արարքի բացասական հետևանքները: Նման դեպքերում մեզ մնում էր միայն որդիաբար խոնարհվել, ընդունել մեր սխալը, ներողություն խնդրել՝ այլևս նման արարք չկատարելու խոստովով: Որպես քեսուչ և դասախոս շատ հետադարձական էր դասախոսների և մանավանդ ուսանողների նկատմամբ: Ուսանողական ամենափոքր զանցանքներն անգամ իր կողմից չէին մնում անարձագանք: Այս ամենով հանդերձ՝ անմնացորդ սիրով կապված էինք նրա հետ: Բարեկիրթ էր ու բարձրակարգ մտավորական: Ուներ քրիստոնեական ներողամիտ ոգի: Ուսանողների հետ պաշտոնական հանդիպումների ժամանակ շատ հաճախ սիրում էր խոսքն ավարտել Նովիաննես Ավետարանչի պատվերով. «Այս է պատուի իմ, զի սիրեսցեք զմիմեանս, որպես և ես սիրեցի զձեզ» (Յովհ. ԺԵ. 12): Այս պատվերը մեզ հաղորդելուց հետո բացաբանում էր. «Դուք ապագա միաբաններ (եղբայրներ) պիտի լինեք, սպասավորները մեր Մ. Եկեղեցու և հավատացյալ հայ ժողովրդի: Ձեր ապագա հոգևոր ծառայության համար անհրաժեշտ է սովորել և խորանալ ոչ միայն սուրբգրային, այլև մատենագրության, պատմական ու գեղարվեստական գրականության մեջ»:

Մ. Մինասյանը հայրական սիրով և ուժեղ ձեռքով փասը տարի ղեկավարեց (1945-1955) Նոգետո ճեմարանը շատ դաժան և դժվար պայմաններում՝ հասցնելով այն լիարժեք կայացման վիճակի: Այդ պայմաններում անգամ երբեք ինքն չդավաճանեց, պահեց մարդկային իր լավագույն որակը, միշտ մնաց բարեկամ դասախոսներին և ուսանողներին՝ բարձր պահելով Նոգետո ճեմարանի հեղինակությունը:

Ուսանողական և ճեմարանում իմ պաշտոնավարած տարիների հետ միասին, շուրջ քսուր տարի, շփվել եմ Մ. Մինասյանի հետ, որպես իր օգնական և ճեմարանի վերակացու. այդ շրջանում ես ավելի մոտիկից ծանոթացա այդ ազնիվ ու մեղմ բնավորության

սեր անձնավորության հետ: Նա ուներ քրիստոնյային վայել մաքուր և ազնիվ նկարագիր: Անսահման բարի էր ու լավարես:

Մ. Մինասյանը բեղուն գործունեություն էր ծավալել նաև իբրեւ Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ: Այդ հեղինակավոր կառույցը կոչված էր՝ Վեհափառ Նայրապետի նախագահությամբ լուծելու ազգային-եկեղեցական այն հարցերը, որոնք ծառացած էին Մայր Աթոռի և Նայոց Եկեղեցու առջև: Մ. Մինասյանը այդ կառույցի մնայուն և գործուն այն անդամն էր, որն իրականում մեծ աշխատանք էր կատարում: Գործի բերումով և ի պահանջել հարկին ներկայացնում էր Վեհափառին և ստանում հանձնարարություններ: Մ. Մինասյանն էր թարգմանում Մայր Աթոռում ստացված պաշտոնական օտարալեզու նամակներն ու հեռագրերը և պարտաստում դրանց պարասխանները: Ստանալով Վեհափառ Նայրապետի համաձայնությունը՝ ուղարկում էր զանազան երկրներ՝ ըստ պարկանելույն: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին այցելող օտարերկրացի բարձրաստիճան հյուրերին, հասարակական, ազգային, եկեղեցական, մշակութային գործիչներին Մ. Մինասյանն էր ներկայացնում Վեհափառ Նայրապետին՝ նախապես ապահովելով Վեհափառի համաձայնությունը:

Նակատակ իր հասարակական, վարչական և մանկավարժական բազմազբաղ վիճակին՝ ժամանակ առ ժամանակ զանազան հոդվածներով հանդես էր գալիս «Էջմիածին» ամսագրում:

1955 թ., երբ լրացավ Մ. Մինասյանի ծննդյան 63-ամյակը, նա անցավ կենսաթոշակի: Վաստակած հանգստի անցնելուց հետո նա ապրեց եւս քսան տարի: 1975 թ. նոյեմբերի 25-ին, Երևանում՝ իր առանձնատանը, 83 տարեկան հասակում վախճանվեց Մինաս Մինասյանը: Այդ տխուր առիթով երջանկահիշատակ Վազգեն Ա. Նայրապետը ցավակցական հեռագիր հղեց հանգուցյալ Մինասյանի հարազատներին. «Վիշտ պատճառեց մեզ մահվան գույժը վաստակաշատ կրթական գործիչ Մինաս Մինասյանի, որ երկար տարիներ շարունակ նվիրումով ու արդյունավետությամբ վարել էր տեսչության պաշտոնը Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի:

Անձամբ մենք ճանաչել ու գնահատել ենք նրան՝ իբրեւ ազնիվ կրթական մշակ ու հայրենասեր դաստիարակ: Մայր Աթոռում նրա բարի հիշատակը կպահպանվի անմոռաց:

Մեր սրտագին ցավակցություններն ենք ներկայացնում սզակիր ընտանիքի բոլոր անդամներին՝ մաղթելով նրանց արեւշատություն:

Նարգանք հանգուցյալ Մինաս Մինասյանի վաստակին և օրհնություն նրա արդար հոգուն:

Վազգեն Ա.

Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց»⁷:

Երջանկահիշատակ Վազգեն Ա. Վեհափառի այս մահախոսականում ներկայացվում է գրեթե ամբողջական գնահատականը Մինասյան անհատի, որն իր ապրած ողջ գիտակցական կյանքում միայն բարիք սերմանեց իր ծանոթների, բարեկամների և ուսանողների սրտում: Յիշատակ արդարոյն Օրհնությամբ եղիցի:

⁷ «Էջմիածին», 1975, ԺԲ., էջ 57:

ՀՈԳԵԲՈՐ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

ՆՈՐ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐ*

ԼԵԶՎԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՄ ԳԼՈՍՍԱԼԱԿԻԱՅԻ ՄԱՍԻՆ (ՄԱՐԿ Դ.)

«Նշանք այնոցիկ, որ հաւատանն, երթիցեն զհետ այսոցիկ.
յանուն իմ դեւս հանցեն, լեզուս խօսեսցին: Ի ձեռս իւրեանց օծս բարձցեն,
եւ եթէ մահացու ինչ դեղ արբցեն, նոցա ինչ ոչ վնասեսցէ,
ի վերայ հիւանդաց ձեռս դիցեն եւ բժշկեսցեն»:

(Մարկ. ԺԶ. 17-18)

Ինչպես նշել ենք նախորդ հատվածներում՝ ժամանակակից խարիզմատ շարժումները, որպես կանոն, գլոսաալաիայի վերաբերյալ իրենց տեսակետը հիմնավորելու համար պնդում են, թե դա սուրբգրային հիմնավորում ունի եւ մեջբերում են հիմնականում հետեւյալ հինգ տեղերը Նոր Կտակարանից. Մարկ. ԺԶ. 17-18, Գործք Բ. 1-21, Ժ. 44-48, ԺԹ. 1-7, Ա. Կորնթ. ԺԲ.-ԺԴ. գլուխներ:

Այս տեղերում օգտագործված *նոր լեզուները*² *καιναῖς γλώσσαις*–ը, մեկնողական գրականության մեջ բազմաթիվ մեկնությունների տեղիք է տվել: Պարզաբանելու համար բերենք հնարավոր բոլոր տարբերակները.

ա. Գործք Բ. գլխում լեզուները նշանակում են օտար լեզուներով խոսելու շնորհ, լեզուներ որոնք իրականում գոյություն ունեն կամ ունեին եւ որ այդ լեզուներով խոսողները մինչ այդ պահը այդ լեզուներին չեն տիրապետել:

բ. Ա. Կորնթ. ԺԲ.-ԺԴ. գլուխներում գլոսաալաիան՝ *նոր լեզուներով* խոսելը չունի Հոգեգալստյան ժամանակի լեզուների իմաստը, այլ նշանակում է հուզավառ՝ էքստատիկ վիճակում գտնվողների անիմաստ հնչյունների արտաբերումը՝ նման այսօրվա խարիզմատների բարբաջանքին:

գ. Նոր Կտակարանում օգտագործված *նոր լեզու* դարձվածքը ամենուր նույն իմաստն է արտահայտում եւ անհնար է, որ այն իմաստային տարբեր նշանակություններ ունենա Նոր Կտակարանի ողջ տարածքում, լինի դա Մարկոսի ավետարանը, թե՛ Գործք Առաքելոցը, թե՛ Պողոս առաքյալի թղթերը: Այս պարագային *նոր լեզուներ* արտահայտությունը ունի նույն իմաստը, այն է՝ խոսել մի լեզվով, որն իրականում գոյություն ունի կամ ունեցել է, եւ որ այդ լեզվով խոսողը մինչ այդ լեզվին չի տիրապետել³:

*Սկիզբը «Էջմիածին», 2012, Ա.-ԺԲ., 2013, Ա.-Զ.:

² Նշենք, որ այս տեսակետն է արտահայտված Հայրաբանական ամբողջ ժառանգության մեջ, ուր մեկնում են Կորնթացիների թղթի նշված հատվածը կամ Մարկոսի ավետարանի ԺԶ. գլխի վերջին համարները. տե՛ս օրինակ՝ «Մեկնություն չորեքտասան թղթոց երանելոյն Պողոսի առաքելոյ», աշխ. Հ. Գաբրիել վրդ.

Ուստի կարելու է քննել այդ բոլոր տեսակետները, մանավանդ ի պատասխան այսօրվա մարտահրավերներին:

Մարկոսի ավետարանի վերջին մասում Հիսուսի պատգամի նպատակը ավետարանի լույսի տարածումն էր ամբողջ աշխարհին (ԺԶ. 15-18)։

«Գնացեք ամբողջ աշխարհով մեկ քարոզեցեք Ավետարանը բոլոր մարդկանց։ Ով հավատաւ եւ մկրտվի, պիտի փրկվի, եւ ով չհավատաւ, պիտի դատապարտվի։ Սրանք են նշանները, որոնք պիտի ուղեկցեն նրանց, որոնք հավատում են. իմ անունով դեւեր պիտի հանեն, նոր լեզուներ պիտի խոսեն, իրենց ձեռքերին օձեր պիտի բռնեն, եւ եթե մահացու թույն խմեն, դա նրանց չպիտի վնասի. հիվանդների վրա ձեռք պիտի դնեն եւ բժշկեն»։

Թվարկած այդ նշանները ի՞նչ նպատակ ունեն։ Բովանդակությունից պարզ է, որ ուղեկցող նշանների միակ նպատակը աշխարհով մեկ Ավետարանի քարոզությունն է։ Հետեւաբար այդ նշաններից մեկը՝ *նոր լեզուներով* խոսելը, նույն այդ պատգամին պիտի ծառայի, այսինքն ավետարանի քարոզությանը ամբողջ աշխարհում։ Ուրեմն այստեղ *նոր լեզուները* գոյություն ունեցող իրական լեզուներն էին։ Միանգամայն պարզ է դառնում, որ խարիզմատիկների պնդումը, թե իրենց գլոսալալիան կապ ունի այդ համարների հետ, անտրամաբանական է։

Հիսուս երբեք չէր խոսում այնպես, որ անհասկանալի լիներ լսողների համար։ Նույնիսկ երբ Նա պատմում էր առակներ, մեկնում էր դրանք այնպես, որ հասկանալի լինի։ «Եւ այնպիսի առակներով էր նրանց ասում խոսքը, որ կարողանային հասկանալ։ Եւ առանց առակի նրանց ոչինչ չէր խոսում, քայց իր աշակերտների համար առանձին ամէն ինչ մեկնում էր» (Մարկ. Գ. 33-34)։ «Այս խոսքերից հետեւում է, որ առակները միշտ ժողովրդին էին պատմվում, որ առակները ժողովրդին ծանոթ ու նրանց ըմբռնմանը մոտիկ օրինակներից էին վերցնում, որ ժողովրդի հետ առակներն ավելի հաճախ էին կիրառվում, ինչը որ նախորդ քարոզների մեջ եւս տեսանք, որ Հիսուսի խոսքերի մեջ օրինակները, նմանությունները, այլաբանությունները գրեթե անընդհատ են, եւ այս առումով բավարար է Լեռան քարոզի խոսքերը գննելը։ Վերջապես նկատենք, որ ինչը որ ժողովրդին մուտ է մնում, աշակերտներին առանձին բացատրում էր», - գրում է Օրմանյան Պատրիարքը³։

Իսկ Մարկոսի ավետարանի հայ մեկնիչը ուղեկցող նշանների հատվածի վերաբերյալ գրում է.

«Արդ՝ յորժամ գայս ամենայն ի մտաց եւ ի խորհրդոց ի բաց հանեն՝ եւ կատարեն զասացեալն ի մարգարէէն, թէ ո՛չ յիշեցից զանուանս նոցա ի շրթունս իմ⁴. եւ թէ՛ մի՛ խօսեսցի բերան իմ զգործս որդւոց մարդկան⁵. եւ փոխանակ այսց ամենե-

Անտիոքեան Կոստանդնուպոլսեցոյ, Վենետիկ, 1806, էջ 899-983, ուր ներկայացվում է Ա. Կորնթ. ԺԲ.-ԺԳ. գլուխների մեկնությունը, եւ Մեկնություն Սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Մարկոսի, արարեալ երանելոյն Բարսեղի շնորհալի վարդապետի ճոն կոչեցելոյ, Կոստանդնուպոլիս, 1826, էջ 446-453:

3 Մատթայի արք. Օրմանյան, Համապատում, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 223-224:

4 Սաղմ. ԺԵ. 4:

5 Սաղմ. ԺԶ. 4:

ցունց ատելեացս Աստուծոյ՝ սկսանին խօսել զխօսս հոգեւորս եւ զաստուածայինս, եւ զրուցատրել զշահաւէտս եւ զօգտակարս՝ զբանս զոյժման եւ արտասուաց, զի տացէ շնորհս խողացն՝ եւ երգել եւ եղանակել զերգս եւ զօրհնութիւնս Քրիստոսի Աստուծոյն մերոյ. ըստ այնմ թէ՝ 199ի բերան իմ գոհութեամբ⁶:

Նաեւ ո՛չ երբէք ծիծաղեցաւ. զի եթէ ելաց՝ գրեալ է, իսկ եթէ ծիծաղեցաւ՝ ո՛չ է գրեալ. եթէ այսպէս խօսեսցիս եւ դու, եւ եթէ միայն յուղղութիւն ընկերին խօսեսցիս՝ եւ ո՛չ ի վնաս եւ ի նենգութիւն, ստացար լեզու նման Քրիստոսի լեզուոյն. եւ կատարեսցի ամ քեզ բանս, եթէ նոր լեզո՛ւս խօսեսցին⁷:

Այսպիսով Մարկ. ԺԶ. 17-18 համարներում հիշատակված *նոր լեզուները* նշանակում են այնպիսի լեզուներ, որոնցով պիտի քարոզվեր Ավետարանը՝ *զօրհնութիւնս Քրիստոսի Աստուծոյն մերոյ*:

Եկեղեցու պատմությունն էլ ցույց տվեց, թե ինչպես Վերնատան այդ փորձիկ խումբը սրբնթաց կերպով աճեց, այդ շնորհների միջոցով՝ մանավանդ *նոր լեզուների*, այլ ազգերին Քրիստոսի հավատին բերելու համար:

ԴՆԾՏՏԱ ԼՈՒԷՆ-Ր ՆՈՐ ԿՈՒՍԿԱՐԱՆՈՒՄ

ԴՆԾՏՏԱ ԼՈՒԷՆ-Ր թարգմանվում է «լեզուներով խոսել» եւ Նոր Կտակարանի հուներեն բնագրում շատ չի օգտագործվում: Նկատի ունենալով ժամանակակից խարիզմատների հիվանդագին վերաբերմունքը այդ բառերի հանդեպ, կփորձենք ներկայացնել դրանց կենսագրությունը, այսինքն՝ կիրառությունը Նոր Կտակարանում⁸:

Ահա այն հատվածները, ուր հանդիպում են այդ բառերը.

1. Մրկ. ԺԶ. 17; 2. Գործք. Բ. 4, 6, 8, 11; Ժ. 46; ԺԹ. 6;

3. Ա. Կորնթ. ԺԲ.-ԺԴ.; 4. Ա. Կորնթ. ԺԲ. 31;

5. Ա. Կորնթ. ԺԳ. 1; 6. Ա. Կորնթ. ԺԴ. 2, 4, 5, 6, 13, 18, 19, 21, 23, 27, 39:

ԴՆԾՏՏԱ (լեզու) գոյականը եզակի թվով հանդիպում է

1. հինգ անգամ անփոփոխ ձևով հետևյալ համարներում՝ Ա. Կորնթ. ԺԴ. 2, 4, 13, 19, 27:

2. ինն անգամ հոգնակի թվով անփոփոխ ձևով հետևյալ համարներում՝ Գործք. Ժ. 46; ԺԹ. 6, Ա. Կորնթ. ԺԳ. 30, ԺԴ. 5, 6, 18, 23, 39:

Փոփոխված եւ հոգնակի թվով հանդիպում է հինգ տեղում՝ Մարկ. ԺԶ. 1, 17; Գործք. Բ. 4, 11; Ա. Կորնթ. ԺԳ. 1; ԺԴ. 21:

Կան նաեւ արտահայտություններ, ուր ոչ անմիջականորեն հասկացվում է ԴՆԾՏՏԱ ԼՈՒԷՆ-Ր: Դրանց թիվը տասնմեկն է.

Գործք Բ. 6 - Եւ երբ այս ծայրը լավեց, բազմությունը հավաքվեց ու խոնվեց, որով հետեւ լսում էին, որ նրանք **խոսում էին իրենցից յուրաքանչյուրի լեզվով**:

⁶ Սաղմ. Հ. 8:

⁷ Մեկնություն Սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Մարկոսի, արարեալ երանելոյն Բարսեղի շնորհալի Վարդապետի ճոն կոչեցելոյ, էջ 451:

⁸ Այս մասին առավել ընդգրկուն տե՛ս հետևյալ գիրքը՝ Хазел Герхард, Дар языков, изд. Источник жизни, 1995, որն ամբողջությամբ նվիրված է այդ խնդրներին:

Գործք Բ. 8 - Բայց ինչպե՞ս է, որ մենք նրանց լսում ենք **մեր յուրաքանչյուրի բարբառով**, որ ծնված օրից խոսում ենք:

Այս վերջին երկու օրինակը ցույց է տալիս, որ այդ խոսակցությունը որեւէ գոյություն ունեցող լեզվով է, եւ լսողներից ոմանց այն ծանոթ է:

Ա. Կորնթ. ԺԴ. գլխում. - 2, 15, 16 համարներից յուրաքանչյուրում երկու անգամ օգտագործված է *λαλεῖν-խոսել* ձևը: Իսկ մեկական անգամ 17, 21, 28 համարներում:

Կարելի է նաեւ այն, թե *γλῶσσα* – լեզու բառը առանց *λαλεῖν-խոսել* բառի ինչպե՞ս է օգտագործված Նոր Կտակարանում: Բնական է, որ այդ ամենը մի նպատակ է հետապնդում. այն է՝ իմանալ, թե ինչ իմաստով են օգտագործել այդ բառը ավետարանների ձեւավորման ժամանակաշրջանում:

Այսպես, այդ *γλῶσσα* – *լեզու* բառը առանձին՝ առանց *խոսել* բառի, հանդիպում է 24 անգամ, հետևյալ իմաստներով⁹.

1) *լեզու*, որպես մարդու խոսելու օրգան՝ Ղուկ. Ա. 64; ԺԶ. 24, Մարկ. Է. 33,35; Գործք. Բ. 26; Հռոմ. Գ. 13; Յակ. Ա. 26; Գ. 5(երկու անգամ), 8; Ա. Հովհ. Գ. 18; Ա. Պետր. Գ. 10; Յայտ. ԺԶ. 10 համարներում:

2) *լեզու*, փոխաբերական իմաստով որպես *ազգեղի՝* Գործք. Բ. 3:

3) *լեզու*, բացառապես բարբառի իմաստով որպես հաղորդակցության միջոց՝ Հռոմ. ԺԴ. 11; Փիլիպ. Բ. 11; Հայտ. Ե. 9; Է. 9; Ժ. 11; ԺԱ. 9, ԺԳ. 7, ԺԳ. 6, ԺԷ. 15:

Այստեղից պարզորոշ երևում է, որ վերոբերյալ բոլոր համարներում, Մատթեոսի ավետարանից մինչև Հայտնություն, բացառությամբ Կորնթացիների Ա. թղթից, որին կանոնադառնանք առանձին, *γλῶσσα* – *լեզու* բառը ամենեւին չի նշանակում էքստատիկ վիճակում գտնվող մարդու բարբառնք կամ երկնային, հրեշտակային լեզու կամ նման մի բան:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. *Γλῶσσα* *λαλεῖν*-ը ամենուր նշանակում է կամ մարդու խոսելու օրգան կամ Նոր Կտակարանի որոշ տեղերում նաեւ հաղորդակցության միջոց:

2. *Λεզου* բառի փոխաբերական իմաստով կիրառմանը հանդիպում ենք միայն մեկ անգամ՝ Գործք Բ. 3-ում.

Ει նηանς երեւացին բաժանված լեզուներ, նման բոցեղեն լեզուների:

Հունարենն է՝ καὶ ὡφθῆσαν αὐτοῖς διαμεριζόμεναι γλῶσσαι ὥσει πυρός ἑκάθισεν τε ἐφ' ἑνα ἑκαστον αὐτῶν.

Այստեղ ուշադրություն պիտի դարձնել ὥσει (hosei) բառի վրա, թարգմանվում է՝ իբրեւ, նման, որպես (անգլ.՝ as if)¹⁰: Այդ համեմատական կապը ցույց է տալիս, որ այստեղ *լեզու* բառը պիտի հասկանալ փոխաբերական իմաստով: Այսինքն, եթե որեւէ բառ պիտի ընկալել ոչ ուղիղ իմաստով, նորկտակարանային հեղինակները անպայ-

⁹ Գրեթե արդի բոլոր հայտնի բառարանները այդպես են թարգմանում. մասնավորաբար տե՛ս Lampe G. W. H., A patristic greek lexicon, Oxford, 1961, էջ 316:

¹⁰ Տե՛ս նաեւ «Նոր Բառգիրք Յունարեն, Իտալերեն, Հայերեն», Վիեննա, 1848, էջ 930:

ման նշում են այդ: Հետևաբար *լեզու* բառը Նոր Կտակարանում (չհաշված Կորնթացիների Ա. թուղթը, որը կներկայացնենք առանձին) երբեք չի օգտագործվել գլոսասալախայի իմաստով, որպես անհասկանալի, էքստատիկ վիճակում գտնվող անձի բարբաջանք:

3. Համատես ավետարանները ոչինչ չեն ասում լեզուների՝ որպես գլոսասալախայի մասին, բացառությամբ, ինչպես տեսանք, Մարկոսի ավետարանի, ուր ԺԶ. 17 համարում ակնարկ անգամ չկա ժամանակակից խարիզմատների լեզվախոսության մասին: Անգամ Հովհաննեսի ավետարանը, որ հաճախ է խոսում Սուրբ Հոգու մասին, երբեք որեւէ բան չի ասում գլոսասալախայի՝ անիմաստ ձայնարկությունների մասին՝ որպես Սուրբ Հոգու շնորհ կամ պարգև:

4. Գործքի Բ. գլուխը, ուր հանդիպում ենք *լեզու* բառը, հիմնականում երկու իմաստային ձևով է արտահայտում այդ բառը. առաջինը, ինչպես արդեն նշեցինք վերելում, փոխաբերական իմաստով՝ *նման բոցեղեն լեզուների*, եւ երկրորդը՝ լեզվախոսություն այլ լեզուներով, հունարեն՝ *λαλεῖν ἑτέρας γλώσσας*, որ նշանակում է ներկաներին հայտնի լեզուներով խոսել, ու ոչ թե անիմաստ բարբաջել: «Սուրբ Հոգին հավատացյալին պարգևում է այլ՝ օտար լեզվով խոսելու հնարավորություն, այսինքն խոսել մի լեզվով, որ նրանք մինչ այդ չեն սովորել: Հոգեգալստյան օրը Երուսաղեմում հավաքվել էին Կայսրության տարբեր գավառներից եկած հրեաներ եւ նորադարձներ, որոնք բոլորն էլ գիտեին իրենց մայրենի լեզուն՝ արամեերենը, կամ էլ հունարենը, բայց առաքյալները խոսեցին այն բարբառներով, որտեղից եկել էին նրանք: Այս օտար լեզուներով է, որ պիտի քարոզվեր Ավետարանը ամբողջ աշխարհում»¹¹: Գործք Բ. 4-ում¹² Ղուկաս ավետարանիչն օգտագործում է մի բառ՝ *ἀποφθέγγεσθαι* (*apophtheggomai*=to be from uttering, to be declaiming), որը դասական հունարենում եւ Յոթանասնիցում միշտ նշանակել է *հռչակել, հանդիսավոր ձևով խոսել, վճռական խոսք ասել, վերամբարձ ռճով արտահայտվել*, բայց ոչ անիմաստ գլոսասալախան՝ բարբաջանքը, ինչպես պնդում են ժամանակակից խարիզմատները:

5. Գործքի հեղինակը՝ Ղուկաս ավետարանիչը, ինչպես հայտնի է մասնագիտությամբ բժիշկ էր, եւ, անշուշտ, կզանազաներ գլոսասալախայի երևույթը՝ էքստատիկ վիճակում անձի անիմաստ արտահայտած հնչյունները՝ մարդկային լեզվով խոսելուց. *ἀποφθέγγεσθαι*-ից:

(Շարունակելի)

ՂԵԴՈՆԴ ՔԱՀԱՆԱ ՄԱՅԻԼՅԱՆ

¹¹ Уильям Баркли, Толкование Деяний Святых Апостолов, М, 1982, էջ 21-22:

¹² Եւ բոլորը լցվեցին Սուրբ Հոգով ու սկսեցին խոսել ուրիշ լեզուներով, ինչպես Սուրբ Հոգին նրանց խոսել էր տալիս, հուն.՝ *καὶ ἐπλήσθησαν ἅπαντες πνεύματος ἁγίου καὶ ἤρξαντο λαλεῖν ἑτέρας γλώσσας καθὼς τὸ πνεῦμα ἐδίδου αὐτοῖς ἀποφθέγγεσθαι*. Տե՛ս նաև Նոր Բառգիրք Յունարեն, Իտալերեն, Հայերեն, Վիեննա, 1848, էջ 131:

ԳԻՐԱԿԱՌԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՂՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«ՆԱՅՈՅ ՏԻԵԶԵՐՔԸ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ»

Վերջերս հայ մշակույթի մաքրման առաջնությունը հարստացավ եւս մի կարեւոր հրապարակությամբ՝ Նրայր Բագին (Խաչերյան) աշխարհի հայ եկեղեցիները պարկերով «ՄԵԿ ԱԶԳ ՄԵԿ ԵԿԵՂԵՑԻ», 2013 թ. լուսանկարչական ալբոմը: Այն «Բրիտանի խաչերյան» պարկերի առաջ կարարված ուխտի արդյունք է, որպեսզի գերեզմանում ամեն մի եկեղեցի նյութական կառույց է եւ հոգևոր պատկանություն ունի: Իրոք որ՝ « Եկեղեցին հայկական ծննդավայրն է հոգվույս..., (որ) եւ աչքս գոց կրեսնեմ, ու կը շնչեմ, կը լսեմ՝ իր հիստորի մանկադեմ, իր սեղանեն միացող բուրբ-բուրբ խոնկերով...» : Փաստորեն, հայկական եկեղեցին եւ դպրոցը ազգային ինքնության խորհրդանշաններն են: Դրանց պահպանությունը եւ շննացումը ազգային գիտակցության գոյությունն է, իսկ ուսումնասիրությունը հարապետություն կամ հայապահպանություն: Տվյալ գործը հայկական իրականության համար հույժ կարեւոր է, որում իրենց լուսնն ունեն գիտության եւ արվեստի բոլոր բնագավառները, այդ թվում՝ ներկայացված պարկերազարդ ալբոմը: Այն հայ լուսանկարչի ուխտագնացությունն է դեպի հին ու նոր, մեծ ու փոքր, ավերակ ու շեն հայոց սրբավայրերը: Ալբոմի աշխարհագրությունը ներկայիս քաղաքական սահմաններով է: Ճանապարհորդությունը սկսելով Արցախից, անցնում է դեպի՝ Նայասարանի Նանրապետություն, Թուրքիա եւ Վրաստան, Միջին Արեւելք, Աֆրիկա, Եվրոպա, Նեոպոլիս Արեւելք, Նարավային եւ Նյուսիսային Ամերիկաներ: Աշխարհությունը գիտական հնդիքներ չունի, այլ այն մարտնչացված է որպես լուսանկարներից կազմված՝ ինքնաբերական աղոթքների շարք եւ գողտրիկ մանրապարումներ: Ճիշտ է ասվել՝ հայ եկեղեցին սահմանափակ ուրվագծերի մեջ ասարծու անհունության քնդավորումն է: Ալբոմի յուրաքանչյուր նկարի նպարակը այս արեղծվածի պարկերումն է, միաժամանակ լինելով՝ զմայլանք, նվիրում, գեղեցիկի՝ հորինվածքային եւ իմաստասիրական որոնում:

Նրայր Բագին որպես հայ լուսանկարիչ հասակ է առել սփյուռքահայ իրականության մեջ: Նրա համար հայկական եկեղեցին ազգային հարստություն է, անկախ իր համայնքային պարկանությունից: Միևնույնն է՝ բոլոր եկեղեցիների ենթաբերքաբան հայերեն պարարդ է հնչում, հայ մանուկների անմեղ ժպիտն է ծաղկում, քաղաքների եւ պապիկների շինիչ աղոթքն է ծորում: Նշանակի համար եկեղեցին յուրաքանչյուր հայի պունն է աշխարհի չորս ծագերին: Ինչպես Նրայր Բագին է նշում՝ «Նայրս կը յաճախէ հայ Անտարարանական եկեղեցի, մայրս, Նայ կաթողիկէ եկեղեցի, եւ ու կինս ամուսնացանք

Նայոց Առաքելական եկեղեցույ մէջ, ահա ձեզի գիրքս՝ Մէկ Ազգ Մէկ Եկեղեցի»։ Փաստորեն, Ալբոմի մեթոդը աշխարհագրական նշված բաժանումով, հայկական եկեղեցիների խառը փունջ է, որպէսզ ամեն մի հուշարձանին ընկերակցում է՝ անգլերեն, հայերեն և ֆրանսերեն տեղեկություններ։

Նայկական ճարտարապետությունը, հայ մշակույթի ուսումնասիրության ուրույն բնագավառ է։ Որքան էլ սրբավայրերի հետ նախընտրելի է ընդգրկել նաև աշխարհիկ շէնքերը, այնուամենայնիվ, ժամանակի մասին ամենաարարահայրիչ պատկերացումը տալիս են եկեղեցիները։ Նրանք նվիրված լինելով Աստծուն, լավագույնս արտացոլում են ժամանակի սպեղծագործական ճիգերը և ազգային իրականությունից բարձրանում են դեպի միջազգային արժեքների համատեքստ։ Բազմաթիվ են հայկական համընդհանուր ճարտարապետության նվիրված ուսումնասիրությունները։ Հիմնադրված լինելով Թորոս Թորամանյանի կողմից, հետագայում, հայկական ճարտարապետության ուսմունքը խորացվեց մի շարք երախտավորների ջանքերով և՛ միայն 20-րդ դարի երկրորդ կեսին հնարավոր եղավ նրա թերի ամբողջությամբ շարադրումը։ Նայկական ճարտարապետության ուսումնասիրությունը հանրագիտարանային բովանդակության հասցվեց Պաուլո Կունեմի և հեղինակային կազմի հրապարակած «*Architettura Armena*» (Roma, 1989) կոթողային երկհատորով և կատարելագործվեց շնորհիվ մի շարք հրապարակությունների, ինչպես՝ Ժան Միշել Թիերիի աշխատությունները, Պրոֆեսոր Վազգեն Բարսեղյանի ղեկավարությամբ հրապարակված «*Armenian Architecture*» Microform collection-Á (T.NY, 1984-1987 թթ.), և հատկապես Վարազդաս Նարությունյանի «Նայ ճարտարապետության պատմության» դասագիրքի (Երևան, 1985 և 1992 թ.)։ Այնուամենայնիվ, 21-րդ դարի սկզբին դեռևս նպատակային է մնում Կենտրոնական և Կիլիկյան Նայաստանների հետ՝ հայկական եկեղեցաշինության լրացումը նաև գաղթօջախների ընդգրկողությամբ, որ իր առաջին օրինակներից մեկը ունեցավ հանձինս սույն՝ «Մեկ ազգ մեկ մշակույթ» աշխատության։ Գրքի առաջին եկեղեցին նկարվել է 1992 թ. սեպտեմբերի 7-ին, Ղարաբաղի Մարտունի քաղաքի մերձակա Ճարտար գյուղի մոտ գտնվող միջնադարյան Եղիշե կույս Անապատում։ Այնուհետև, ինչպես հեղինակն է գրում՝ «20 տարիներ է անելի ...նկարեցի՝ նստակներու վրայէն, ուրքի վրայ, ծառերու վրայ մագցած, և մինչև իսկ թոչունի տեսանկյունէն, շնորհիւ ուղղաթիռներու»։ Փաստորեն, «Մեկ ազգ մեկ եկեղեցի» ալբոմը Նրայր Բազեի կողմից 1997 -2012 թթ. հրապարակված 10 ալբոմների լրացված ծաղկաքաղն է, որ բաղկացած է նախաբանից և հաջորդական 9 նկարազարդ մասերից, որոնք միասնաբար համալրված են 25 X 35 ֆորմատի 360 էջերում։

Անվանի կինո ռեժիսոր Արտմ Էգոյանը գրքի առաջաբանում, այս տարվա հունվարի 8-ին գրել է՝ «Քսան տարի ետք Բազեն իր խօսքը յարգած է, և բարեբախտաբար շատ առողջ է, ան ոչ միայն բառասուն է անելի երկիրներ այցելեց որպէսզի մեր գանձերը նկարէ, այլ նաև տաս գիրքեր հրապարակած է, մերկի պատկերներէն մինչև գեղազրական գաղափարներ, անոր գործը վկայութիւն մըն է մարդկային ոգիի գերազանց դիմադրողականութեան, հայութեան նման ցիրուցան ժողովուրդի մը համար, այս նշանակալի գիրքը մէկ մարդու տեսականին և ուժգին հետաքրքրութեան ընդմէջէն նշանակալի նո-

ւեր մըն է հաւաքական ոգիին: Ասիկա կոթողային իրագործում մըն է: Արդիական միջոցներու կարողութեամբ, հին ժողովուրդ մը անգամ մը եւս կը միանա իր հաւաքական հավաքքի շուրջ»: Ճանաչված գիտնական եւ մշակութային Գրոյ Արմեն Մութաֆյանի ներածականը ընթերցողին ծանոթացնում է թափառող մարաքաղաքների երկրի պարմաշխարհագրական ուրվագծերին: Ինչպես ամրագրվել է՝ Նայասպանի փարածաքային առաջին բաժանումը կարարվել հռոմեական եւ պարսկական մրցակցության բովում, 4-րդ դարի ավարտին: Նայկական աշխարհագրության համար սովորական են «Անուրբունական Նայասպան», «Մեծ Նայք», «Փոքր Նայք», «Արցախ աշխարհ», «Նայկական Կիլիկյան թագավորություն» արքայապարտությունները: Նայոց պարմության համար ընդունված օրինաչափություններ են՝ բազմապատկյալ գաղթավայրերի հիմնադրումն ու լավարեսությամբ լի վերապրելու արեղծվածը եւ այլն:

Նրայր Բագեի նկարագարող ալբոմի մեկնաբանությունները գրված է պարզ երկխոսությամբ, որ հիշեցնում է հին փեղագրողներին կարագրությունները եւ ճանապարհորդական հեղափոխությունների սուր դիպրոդականությունը: Այդ առումով էլ կարարված այցելությունները այսու կներկայացվեն որպես՝ ճանապարհորդական 9 «գիրք»-եր:

«Առաջին գիրքը» փնջավորում է Արցախի սրբավայրերը: Ընկրված 16 հուշարձանների լուսանկարների ամեն մեկը մի խորհուրդ ունի: Եղիշակուսը, Նադրուրի Սր. Սրբեփանուսը, Բոի Եղջին, Նակոբավանքը, Դադիվանքը պարերի շարվածքում հագուցված խաչքարերով եւ հայաբառ արձանագրություններով փարեգրություններ են: Արեւամուրին նկարված Ամարասի ուրվագիծը աղոթք է: Մոխրենիսի Օխար Դռնեն, Կրչավանքը, Կարարովանքը անրաշ քարերով իրականացված պարի փեկտունիկայի ըմբռնման կարարելություններ են: Ծիծեռնավանքի, Ամարասի, Դադիվանքի, Երից Մանկանց համալիրի՝ թոջնի աչքի բարձրությամբ կարարված պարկերումները հայ վանական կյանքին ձուլված բանաստեղծություններ են: Իրոք որ այսօրվա շքեղ Դազանչեցոց եկեղեցին, Քրիստոսի խաչելության փորձն անցած պարմություն ունի: Վանքասարի գողորիկ եկեղեցին Արցախյան Տիգրանակերպի անրիկ պարմության քրիստոնեական հարաբերումն է: Գանձասերի նրբագեղ քանդակները շենքի հեղ ույն օրգանական կապի մեջ են, ինչ վանքային համալիրը իր շրջակա ռեիեֆի: Եղիշե Առաքյալի վանքը իր 7 եկեղեցիներով ձորի եզրին կանգնած աղոթողների շարք է:

«Երկրորդ գիրքը» ընդգրկում է ներկայիս Նայասպանի փարածքը: Բնականաբար պարկերներով ներկայացված 45 սրբավայրերի առաջնեկը միշտ հին ու նոր Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինն է: Նրան հաջորդում են՝ Սր. Նոյիսիմեն, Շողակաթը, Գայանեն, Զվարթնոցը եւ Երեւանի Սր. Գրիգոր Մայր փաճարը: Իր փեսակի յուրաքիպ փաճար է նույնպես 1915 թ. նահապարկների հիշարակին նվիրված Եղեռնի համալիրը: Խոր Վիրապը, Գեղարդավանքը, Գառնիի փաճարը իր հարակից եկեղեցու հեղ, Մեանավանքն ու Վազգենյան դարանոցը, Նայրավանքը, Նադրարը, Մանահինը, Օձուրը, Նադարծինը, Գոշավանքը, Կեչառիսը, Խորակերպը, Նորավանքը, Արենին, Մարմաշենը, Մասարան, Օհանավանքը, Մաղմոսավանքը, Տեղերի վանքը, Արագածի փեշերին եւ Քասախի

ձորում ծվարած Աշտարակ քաղաքի եկեղեցիները, Ամբերդն ու Եղվարդի Սբ.Աստվածածինը, Հաթիճավանքը, Ջորանուղու բարձունքից նկարված Տաթևի վանքի տեղանքը և այլք նկարներում մեկնաբանված են փոխառության սկզբուրով: Էջմիածինի Մայր տաճարը վանական բակի կենտրոնում գերեզման տաճար է: Եղեռնի համալիրը Արարատի առաջ փոված բազին է: Նկարված բոլոր եկեղեցիներն էլ բնության մի մասնիկ են, և այլն:

Ամեն մի նկար մարտման պահ է և պարմողական մի արահետ: «Երբորդ գիրք»-ը հայկական փոխառություններով հարուստ լուսապարկերների շարք է, որ ընդգրկում է այժմյան Թուրքիայի և Վրաստանի տարածքները: Նրայր Բագելի Կ.Պոլսի նկարները, թեկուզ թերի ամբողջությամբ ներկայացող բովանդակությամբ, գեղարվեստական հագեցվածություն ունեն: Ընդգրկված Երեք տասնյակ եկեղեցիներից լուսանկարչական վարպետությամբ առանձնապես ուշագրավ են Բեշիկթաշի սբ Աստվածածին եկեղեցու խորանը, Սամաթիայի Սբ. Գևորգը, Կուզկուչուկի Սբ.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու առաստաղը, Պոլսի Ազգային հիվանդանոցի Սբ.Փրկիչ մարտիրի, Քաղերկեյի Սբ. Թագավոր և Բեյոյուի Սբ. Երբորդություն եկեղեցիների ներսույթները: Իրենց նորոյթով գրավիչ են՝ Դիարբեկիրի Սբ. Կիրակոսի անձայրածիր ներքին տեսքը, Վանա լճի հայաբույր խորքի վրա ուրվագծվող վերջերս վերականգնված Աթթամար Սբ. Խաչը, Արծկեի Սբ.Աննա լուսավորչու համայնապարկերը, Դիվարույնի, Գանձակի Սբ. Թովմայի, Փալուի եկեղեցիների աղերադավերակները, Վարագավանքի Սբ. Գևորգ գավթի և Անիի Տիգրան Հոսեցի եկեղեցու ներքին ընդգրկուն ռակուրսները, լեռների առաջ փոված Անի քաղաքի ավերակների պանորաման, Հռոմոսի վանքն ու արվաչայը և այլն, և այլն: Վրաստանի մասը ըստ էության շարունակելով ժառանգության մասին պարմող հեքիաթը, բովանդակությամբ նկարելի գիշում է Թուրքիայի տարածքի պարկերներին:

Չորրորդ գիրքը ճանապարհորդություն է դեպի Միջին արևելքի հայաշունչ գաղթավայրերը: Նորավոր չէ հիացմունքը զսպել Երուսաղեմի Սբ. Հակոբա վանքի մայր եկեղեցու և Նաբոթյան տաճարի հոգևաբար պարկերները դիտելիս, դրանք գրքի նման կարելի է երկար ընթերցել: Բոլոր որ պարմությունն է հոսում նկարների կիսախավարի վրա նկարվող ճարտարապետական մանրամասներում: Նույնը պետք է կրկնել Սոհրուլի տաճարի աղյուսակերպ պարերի, ձորձորի եկեղեցու պանորամայի, Նոր Զուղայի Սբ. Ամենափրկիչ վանքի, Սբ. Հովսեփի, Սբ. Բեթլեհեմ եկեղեցիների անկրկնելի ներսույթների կապակցությամբ: Բեյրութից, Տրիպոլիից, Անճարից ներկայացվող 2 տասնյակ լիբանանյան եկեղեցիները հեքիաթների ծավալաբարձրական բազմազանություն են դրսևորում: Մայրիների և արմավենիների հարակցությամբ նիքոդ եկեղեցիների պարկերներում երաժշտականություն կա: Անթիպիսի տաճարները հերոսական մասշտաբով հեքիաթների խորհրդությամբ ժամանակից են: Նայկական տաճարների հարուստ ծավալաբարձրական ձևերն են արտահայտում՝ Տրիպոլիի և Աշտարակի Սբ.Հագեգարուսի եկեղեցիները, նույն Աշտարակի Սբ. Հակոբը, Բուրջ Նամուդի Սբ. Փրկիչը: Կաթողիկե համայնքի Սբ. Եղիայի լուսանկարը լուսավոր շարական է: Խիստ կառուցապարման մեջ ծվարած Բեյրութի Սբ. Գևորգը որդիները գիրկն արած մոր պարկերի կերպարն ունի:

Բուրջ Նամուղի Սր. Խաչ եկեղերու փարածությունը լցված է հայ մանուկների հուսադրող ժպիտով: Անասելի համաչափական կարարելություն և պերճանք կա Անճարի Սր. Պողոս եկեղեցու պարկերներում: 2 փասնյակ կազմով, աննախադեպ ներկայացվել են Սիբիայի՝ Նալեպ, Դամասկոս, Նասիրէն, Քամիշլի, Դեր-Ջոր, Մարգադեն, Քեսապ, Յակուբիե, Տեղ Աբիադ, Ռաս-ուլ-Այն քաղաքների եկեղեցիների նկարները: Դրանցից, Դեր-Ջորի 1915 թ. մեմորիալը Երկհարկ դամբարան եկեղեցու մրահղացումով՝ հիշարակի ու խոր սուգի պարկերման լավագույն օրինակ է: Մեծամասշտաբ նվագախմբի պորթլումն ունեն Նալեպի Սր. Երրորդություն և Սր. Ասրվածածին եկեղեցիների ինքնուրույնությունը: Ամման, Քուվեյթ, Շարջա, Կիպրոս, Կերկուկ, Մոսուլ և այլ քաղաքներում եղած հայկական փաճարներից յուրաքանչյուրը հարարելման խորհրդանշիներ են: Բաղդադում եղած չորս եկեղեցիներից Սր. Գրիգոր Լուսավորչի պարկերը Արմավենու ամբողջամբ մրահղացված միջագերքյան հինավուրց ակունք ունի:

Ալբոմի հինգերորդ գիրքը Արևելքի ճանապարհները խորացնում է դեպի Աֆրիկայան մայրացամաք ընդգրկելով՝ Մուդանը, Եթովպիան, Եգիպտոսը: Ադիս Աբեբայի Սր. Գևորգի լուսանկարներում ծնողայի ձայնային օրինաչափությամբ պարկերված գույների և ծավալների ներդաշնակություն կա: Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի մի քանի եկեղեցիների պարկերներով խորհրդանշվում է երբեմնի ընդարձակ գաղթավայրը: Դրանցից մեկն է Սր. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին իր անկրկնելի խորանով : Սպիտակ վանքը Միջին եգիպտոսի փարածաքում կառուցված, հայ-եգիպտական, հայ-արաբական ճարտարապետական փոխառնությունների հանրագիրարան է: Կարելի է հասկանալ նկարի սիմետրիկ, հարթ ճակարային պարկերումը, որպես ամեն լույս սպվեր հարթ ճակարի վրա նկարված պարմական մի դրվագ է:

Վեցերորդ գիրքը եվրոպական մշակույթների հորձանույում հայկական հին ու նոր եկեղեցիների որոնումն է: Նալերս, որքան էլ վերածննդի, բարոկկոյի շրջանի ճարտարապետական հարսությունը Նայասարումն չունեցանք, այնուամենայնիվ դրանց Կ. Պոլսում և եվրոպական քաղաքներում կառուցված մի քանի օրինակներն անգամ յուրահարուկ երանգ են հայկական եկեղեցական ժառանգության մեջ: Այս առումով մեծ հերաքքություն են առաջացնում՝ Տոմի Սան Նիկոլա դա Տոլենտինո հայ կաթողիկե եկեղեցու առասպաղի պարկերը, Վիեննայի հայ միսիթարյան միաբանության փաճարի վերալաց քրիֆորումը, բարդ քաղաքաշինական դիրքում ներդաշնակորեն րեղադրված Վիեննայի սբ Տեխսիմեն, Բրյուսելի Սր. Մարիամ Մագդաղենացի եկեղեցին իր ավանդական ձևերով բայց ժամանակակից շարվածքով, գույն քանդակայի գրված միջավայրային շեշտ է: Նորմանդյան և հայկական առնչությունների ավելի լավ պարկերում չէր կարող լինել քան Նադրարի գանգակարան և խաչաձև հորինծքով մրահղացված Լոնդոնի Սր. Մարգիս եկեղեցին: Նույնը պերք է ասել Ֆրանսիայի հայկական համայնքի մի շարք եկեղեցիների կապակցությամբ, որոնցից հարկապես ուշագրավ են ծավալային արտահայտիչ դիրքերով նկարված Փարիզի և Վալանսի, Մարսելի, Արնուվիլի, Լիոնի, Իսի Լե Մուլինոյի հայկական եկեղեցիները: Մի ամբողջական խմբերգի խանդավարանք կա Մարսելի Թարգմանաց եկեղեցու համայնապարկերում: Նույն

ոգով խմբային աղոթքի պահին է հավերժացած Քյոլնի Սբ. Սահակ եւ Սբ. Մեսրոպ եկեղեցու լայնաֆորմսար պատկերում: Անհավարարի մասշտաբային եւ ծավալայնության զգացմունքով նկարված է Աթենքի Սբ. Գրիգոր եկեղեցին: Այն լույսի եւ սպվերի դրվագներով համադրված ճառագայթող ամբողջություն է: Ի փարբերություն նախորդի Աթենքի Սբ. Կարապետի ներսույթը հոգևապարար փարածականությամբ է: Ջերմություն են սփռում Վենետիկի Սբ. Ղազար վանքի եկեղեցու ներսույթների պատկերները: Աստվածային արձագանքող ձայնի պատկերն է արտացոլված Վենետիկի Սբ. Խաչ հայ Կաթողիկե եկեղեցու նկարներում: Նույն ոգին է թևածում Նապոլիի սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եւ Միլանոյի քառասուն Սանկանց եկեղեցիների լուսանկարներում: Աստվածայինի սիրով եւ անսելի գեղեցիկ համաչափությամբ են նկարված Ժնևի Սբ. Սարգիս եկեղեցու նկարները: Բուխարեստի Նրեշտակապետաց եւ Սբ. Աստվածածին եկեղեցիների պատկերները՝ սահմանափակ երկրաչափականության մեջ անսահմանության ոգի ունեն: Անասելի սքեղծավորական թռիչք կա Յալթայի, Լվովի եկեղեցիների նկարներում, մինչդեռ Օդեսայի եկեղեցին հյուրընկալ երանգավորում ունի: Չգիտես ինչու, հայ եկեղեցաշինության աշխուժ ուկրաինական եւ ռուսական գաղթավայրից օրինակները սակավ են, դրանք բազմապատկեր լինելով ընդամենը ներկայացվել են մի քանիսով՝ Ուկրաինայից 10, իսկ Ռուսաստանից՝ 4 եկեղեցիներ : Փաստորեն, Տրայր Բագեն իր նկարներում կարողանում է արտահայտել այն յուրահատուկը, որ բնորոշ է ամեն մի եկեղեցուն: Սա նուրբ ընկալման եւ չափողականության ճշգրիտ արտացոլման արհեստավարություն է:

Յոթերորդ գիրքը ճանապարհորդություն է դեպի Տեոփոլ Արևելք եւ Ավստրալիա: Որքան էլ մի քանիսն են փարածքում նկարված մեծ ու փոքր եկեղեցիները, այնուամենայնիվ դրանք ներկայացված են ամփոփչական եւ ծավալի ընկալման վարպետությամբ: Թվում է բովանդակային ամեն ինչ հստակ ասված է կամարի մեջից նայվող Մադրասի եկեղեցու պատկերում: Այն բազմազան ծավալների համարներստում հայկական փոքր դրվագների շեշտադրումով ամբողջական կուռ համակարգ է: Նայական եկեղեցիների Տեոփոլ արևելյան հուշարձանները 18-19-րդ դարերից եկող անցյալ ունեն: Գրքում պատկերապես ընդգրկվել են Դեհակայի Սբ. Նարությունը (Բանգլադեշ), Յանգոնի Սբ. Նովհաննես Մկրտիչը (Բուրմա), Սինգապուրի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչը, Նոկաստանից՝ Բոմբայի Սբ. Պետրոսը, Կալկաթայի Սբ. Նազարեթ եւ Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչը, Չինուրայի Սբ. Նովհաննես Մկրտիչը եւ Մայդաբադի Սբ. Աստվածածինը: Ավստրալիայի եկեղեցիների պատկերներից կարևոր է նշել Սիդնեյի Սբ. Նարության եւ ավերարանական եկեղեցիները, Մելբուրնի Սբ. Աստվածածինը:

«Մեկ ազգ մեկ եկեղեցի» աշխատանքի ութերորդ գիրքը անցնում է Նարավային Ամերիկայի ինքնարիպ մշակույթներով: Վենեսուելյան, Ուրուգուայը, Բրազիլիան, Արգենտինան՝ հայկական եկեղեցիներով մեկը մյուսից ինքնարիպ են: Դրանցում ընդհանուրը անխորհրդ հայեցողությունն է: Ուշագրավ դիրքերից է նկարված Բուանոս Այրեսի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Տրայր Բագենին հաջողվել է հայկական գմբեղները պատկերել կոլոնիալիստական համարներստում: Կարակասի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին հայկական փաճարային փայլերի սինթեզ է: Մոնտեվիդեոյի Սբ. Ներսես

Շնորհալի և հայ կաթողիկե Սբ. Աստվածածին եկեղեցիները բնութագրական են իրենց հարուստ ինֆերիերներով: Սան Պաուլոյի Սբ. Գեորգը, որքան էլ շեշտված հայկական կերպար ունի, նույնքան կոլոնալիստական է:

Իներորդ գիրք փնջավորում է ԱՄՆ-ի և Կանադայի հայկական եկեղեցիները: Դրանք ուշագրավ են միջավայրային կազմակերպվածությամբ, ժամանակակից արվեստագիտության հարստությամբ և գեղարվեստական հարուստ լուծումներով: Այո, Նյու-սիսային Ամերիկյան հայկական արդի եկեղեցաշինության դպրոց է: Աշխատությունում ներկայացված 56 եկեղեցիները ոճականորեն բազմազան են: Նեոլինակին հաջողվել է լուսանկարներում ցայտուն դարձնել ամեն մի եկեղեցու ծավալապարածական առանձնահատկությունը: Նշված եկեղեցիներից շուրջ երկու տասնյակը օտարառոճ են, դրանցից լուսանկարչականորեն հեղափոխող են՝ Նյու Ջրեսիի Սբ. Թովմասը և Ֆիլադելֆիայի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիները: Նայկական ժառանգորդական և միաժամանակ արմատական էկլեկտիկ համադրությամբ են՝ Նյու Յորքի Սբ. Վարդանն ու Սբ. Սարգիսը, Բելմոնտի Սբ. Խաչը, Չիկագոյի Ամենայն Սրբոց եկեղեցին և Ֆրեզկոյի Սբ. Երրորդությունը: Տարածքի եկեղեցական ճարտարապետության դպրոց լինելու հանգամանքը առանձնապես պայմանավորված է նորարական ճարտարապետությամբ եկեղեցիների օրինակներում: Դրանք հայկական ժառանգությունը արտահայտում են արդի ճարտարապետության զարգացման արտահայտություններով, ինչպես օրինակ՝ Տեմաֆլեի եկեղեցին, Ֆրեզկոյի Սբ. Պողոսն ու Սբ. Պետրոսը, Սան Ֆրանսիսկոյի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչը, Քալիֆորնիայի Բրոքենիկ՝ Էջմիածնական, Կիլիկյան Աթոռի, հայ կաթողիկ համայնքի առջնորդանիստ եկեղեցիները, Վանկուվերի Սբ. Վարդանանց և Թորոնթոյի ավերաբանական, Մոնրիալի հայ կաթողիկե եկեղեցիները և այլն:

Տրայր Բագին աշխատությունը բովանդակությամբ նոր փուլ է հայկական եկեղեցաշինության ուսումնասիրության բնագավառում, որ աննախադեպ կերպով ներգավում է նաև սփյուռքահայ եկեղեցաշինական իրականությունը: Բնականաբար, ներկայացված աշխատությունը լուսանկարչական արվեստի սրելոճագործաբար կատարված փունջ է: Նեոլինակի նկարները ներդաշնակությամբ սրելոճված խորհրդապաշար ամբողջություններ են: Խորքը բնությունն է, իսկ անհատականը հենց ինքը եկեղեցին: Վարպետությունը դրանում է, որ նրանք համադրված լինելով դոմինանտի, հորինվածքի կենտրոնի և տարածական առանցքների միասնականությամբ՝ բնության և ծաղկի համացուլածքն ունեն: Նկարների տեսանկյան, հեռանկարային դիրքի ընկալությունները կատարվել են մտացածին: Պարկերների ուրվագծային կերպվածքը շարունակականության սկզբունքով է: Ըստ ընկալված տեսանկյունի շենքի և բնության՝ պլաստիկային, լույս ու սքվերի, գույնի, ֆակտուրային լուծումները կոնստրուկտիվ պայամնավորվածության մեջ են:

Մաղթենք հեղինակին քաջառողջություն և մշտական կորով շարունակելու իր հայաստանական արշավը, քանզի՝ «Եկեղեցին հայկական մեջ մի քարին տակ գեղնի, դեպի երկինք բարձրացող գաղտնի ճամբայ մը ունի»:

ԴԱՎԻԹ ԲԵՐԹՄԵՆՋՅԱՆ
ճարտարապետության դոկտոր

Ստորև ներկայացուող էջերը թիւրիմացաբար դուրս են մնացել Գէորգ Տէր-Վարդանեանի «Յուցակ Յարութիւն Քիւտեան հաւաքածոյի հայերէն ժապաւինանէն ձեռագիր հմայիլների» հրապարակումից (տե՛ս «Էջմիածին» 2013, Գ., էջ 62-98): Սա պէտք է համարել հրապարակման շարունակութիւնը:

13. Աղօթք գլխացաւի եւ աչից ցաւի ~ Գայր գետն Յորդանան եւ բերէր ծառ մի գեղեցիկ եւ պատուական...

14. Աղօթք չար նազարի եւ չար լեզուի, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ ամէն ~ Հրա-նիւթ, Հրափաէլ, Հրատն, Համատուն, Համակէզ, որ էք սպասաւորք Աստուծոյ...

15. Աղօթք վասն ճանապարհորդաց ~ Կենդանուէլ, Կենդանամէլ, որ էք սպասա-ւորք Աստուծոյ...

15. Աղօթք չար նազարի եւ նազարի եւ չար լեզւի ~ Տէր Աստուած մարդասէր, մար-դասիրի Հօր որդի, դու պահապան եւ օգնական...

17. [Բարեխօսութիւն սրբոց թագաւորաց] ~ Այլ եւ բարեխօսութեամբ սուրբ թագա-ւորացն եղեկիայ, Սեղեկիայ...

18. [Աղօթք Աբրահամու նահապետի] ~ Եւ էառ Աբրահամ զորդին իւր գիտահակ եւ տարաւ ի գեղիս իւր... [Հմմտ. Ծն. ԻԲ. 3 եւ Հետեւ]:

Ծնթ. Սկիզբը պայագրուած է յաջորդ բնագրի հետք՝ քողերի շեղանկին հապումներով, որոնց միջեւ կան նոյնպէս շեղանկին զարդաշքանակներ (ներկուած՝ դեղինով), իսկ սրանց մէջ՝ փոքրիկ հաւասա-րաթեւ ոճաւոր խաչեր: Բնագրի աւարտը տալու է կրկին յաջորդ բնագրի վերջին գուգահեռ՝ երկսիւն, սա որպէս առաջին, միւսը՝ որպէս երկրորդ սիւն:

19. [Աղօթք զաւրաւոր եւ անուանի Սրբոց Նշանացն] ~ Բարեխօսութեամբ աստուա-ծային սուրբ նշանացն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ...

20. Աղօթք սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյն է ասացեալ՝ ի դէմս Որդւոյն Աստուծոյ ~ Որդի Աստուծոյ կենդանուոյ...

21. Աղօթք նորին է ասացեալ ~ Ընկալ քաղցրութեամբ, Տէր Աստուած հօր, զգառնացողիս զհառաչանս...

22. Աղօթք սրբոյն Գէորգայ զօրավարին ~ Բարեխօսութեամբ սրբոյն Գէորգայ զօրա-վարին եւ Անդրէի զինաւորին...

23. Աղօթք սրբոյն Սարգսի զօրավարին ~ Երջանիկ զօրականդ սուրբդ Սարգիս...

Ծնթ. Անկանոն չափածոյ է, 5 տուն, ամէն քառապողից յետոյ, որպէս 5րդ տող՝ «Բաւ սպանազէն սուրբդ Սարգիս»):

24. Սրբոյ Աւետարան ըստ Մատթէոսի. Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ~ Եւ ելեալ անտի Յիսուս՝ գնաց ի կողմանս Տիւրոսի եւ Սիդոնի... [ԺԵ .22-28]:

25. Սրբոյ Աւետարան ըստ Մարկոսի. Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ~ Եւ նոյնժամայն ճեպեաց զաշակերտան մտանել ի նաւ... [Զ. 45-51]:

26. Սրբոյ Աւետարան ըստ Ղուկասու. Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ~ Եւ էջ ի Կա-փառնայում, ի քաղաքն Գալիլեացոց... [Դ. 31-37]:

27. Սրբոյ Աւետարանս ըստ Յովհաննու Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ~ *Եւ եկն դարձեալ ի Կանայ Գալիլեացոց, ուր արար զջուրն ի գինի... [Դ. 46-54]:*

28. Աղօթք կապանաց զիւաց ~ *Սողոմոն իմաստուն ետես զիշխանն զիւաց...*

29. Աղօթք վասն զաւակծնութեան ~ *Նայեա՛յ յաղաչանս ծառայիս քո...*

30. Աղօթք թաղայի եւ ալի ~ *Սուրբն Սիրովն, սուրբն Սիսի եւ սուրբն Սիսիանէ...*

31. Աղօթք վասն վաճառի եւ ամենայն բանի ~ *Յայնժամ բացան երկինք, եւ ելին հրեշտակք...*

32. Աստուած վայելումն տացէ / Այս Հէմայիլս որ գրված է... (չափածոյ, 9 տող):

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Վերջում. Տպեցաւ Հէմայիլս ի թուին Հայոց ՌՃՀԳ. (1724) Հոկտեմբերի ե.:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ

ԺԸ. դ. ~ Անունք ստացող Գասպարի եւ երբեմն իր որդի Յարութիւնի՝ բնագրերի եւ նկարների մակագրութիւնների մէջ եւ վերջում:

Ի. դ., Բ. երեսին փակցուած կարկատան թղթի վրայ, մանուշակագոյն թանաքով. «Ապրիլ / Կարապետ աղա / Մանուկ աղա / եանի գալֆա / վանկել / յոհ էֆէնտի / Դաւիթ-թեան / մախսուտ / Արթին պէկն»:

Նոյնպիսի կարկատան թղթերի վրայ կան զանազան հաշիւներ:

ՀՄԱՅԻԼՆԵՐԻ ԸՆԳՀԱՆՈՒՐ ԱՂԻԻՍԱԿ

Հ.թ.	Ժմնկ	Վայր	Գրիչ	Ստացող	Նիւթ	Մեծութիւն	Գիր
1	1631	~	~	Տէր Աւետիս	թղթ	442x12,9	բլրգր
2	1663	~	~	Խաչատուր (1669 թ.)	թղթ	503,5x7,5	նտրգր
3	1667	[Կ. Պոլի ^ո ս]	Գաբրիէլ ծաղկարար	Կարապետ	մզղթ	643,5x7,5	բլրգր
4	1681	Բաղէշ	Վարդան քՏյ	Հովսիսիմէ, Դանիէլ	թղթ	213,5x7,8	նտրգր
5	1717	Պրուսա	Նիկողայոս երէց	Գրիգոր	թղթ	403x7,2	նտրգր
6	1730	~	Տէր Անդրէաս	~	թղթ	132x5,9	նտրգր
7	1733	Սուրբ Գէորգի թաղ	~	Մարիամ, Աբրահամ	թղթ	364x5,1	նտրգր
8	1744	~	Ստեփան երէց	Թաթոս եւ իր որդի Սիմաոն	թղթ	319x9,8	նտրգր
9	1773 ^ց առջ	~	~	Վարդան, որդի Մակարի	թղթ	583x10,2	նտրգր
10	1772	~	տիրացու Օհան	~	թղթ	49x6	շղգր
11	Ժ.Ձ. դար	~	~	Մելիտոն	մզղթ	315,5x8	բլրգր
12	1687	~	Վարդան քՏյ Բալուեցի	Հէրապետ եւ Կոզալ	թղթ	490x8	բլրգր

13	Ժ Է . դ.	~	[Վարդան քչյ Բալո- ւեցի]	Հրեղէն, խօջա Արապչազ	Թղթ	171x7,8	ԲԼՐՎՐ
14	Ժ Ը . դ.	~	~	Յովսէփ, Անթառամ	Թղթ	234,5x9,2	Նտրվր
15	Ժ Ը . դ.	~	~	~	Թղթ	334x8,4	Նտրվր
16	1721	~	~	Կարապետ	Թղթ	923x7,3	Նտրվր
17	Ժ Է . դ.	~	~	Ալեքսան	Թղթ	251,6x6	Նտրվր
18	Ժ Ը . դ.	~	~	Հաճի Սարգիս	Թղթ	261,8x7,2 32,7x21,5	Նտրվր
19	Ժ Ը . դ.	~	~	Հայրապետ	Թղթ	183x7,5	Նտրվր
20	Ժ Ը . դ.	~	~	~		66,5x5,7	Նտրվր
21	1724	[Կ. Պոլիս]		Գասպար, Յարու- թիւն	Թղթ	629x9,9	տ պ ա - գիւր

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ԱՅԲԲԵՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

(նկարների անունները եւ հմայիլների կարգային համարները)

Աբրահամի զոհաբերութիւնը ~ 2, 5, 15, 21

Աստուած եւ ԺԲ. առաքեալք ~ 9

Աստուածածին (ամբողջ հասակով, երկնագոյն հէնքի վրայ, ծիրանի զգեստով եւ
կապոյտ թիկնոցով) ~ 3

Աստուածածին մանուկ Յիսուսը գրկին ~ 2, 9, 12, 15, 16, 21

Բախտացոյց. անկիւններում աւետարանիչները, ձեռքներին գիրք, իրենց խորհր-
դանիշներով ~ 18

Գառն Աստուծոյ որ բառնայ զմեզս աշխարհի ~ 21

Գէորգ զօրավար, սպիտակ ձիով, խոցում է վիշապին, վերը՝ ամպ, նրանից ցած՝
հրեշտակ ~ 2, 15

Գէորգ զօրավար, ձիաւոր, նիզակ ի ձեռին ~ 21

Գէորգ զօրավար, սպիտակ ձիով, վիշապն ընդոտնեալ ~ 5

Գրիգոր Լուսաւորիչ ~ 2, 15, 21

Գրիգոր Նարեկացի ~ 1, 5, 12, 16, 18, 21

Դատաստա^հն. դատաւո^հր եւ նրա զիմաց կանգնած երեք մարդ ~ 9

Դատաստան՝ դատաւոր եւ դատուող ~ 9

Դիմանկարք՝ վեց հատ բոլորակների մէջ, Նարեկացու «Որդի աստուծոյ կենդա-
նոյ» աղօթքի զարդերի միջեւ ~ 3

Երկոտասան առաքեալք ~ 21

Թագաւոր երկնաւոր ~ 15

Խաչ (կարմիր գծանկար, հանգուցագիծ) ~ 18

- Խաչ. ձուածեւ կանաչ հէնքի վրայ, կարմրով, հէնքի եզրերին ոճ-զարդեր ~ 4
 Խաչելութիւն ~ 2, 3, 9, 12, 21 (երկիցս)
 Ծաղիկ (ծաղկամանով) եւ պտուղներ (նոնհ^Ըր) ~ 2
 Կապուած թպղայի եւ ալքի ~ 19
 Կիպրիանոս հայրապետ ~ 1, 16
 Հաղորդութիւն ~ 3
 Հայր Աստուած ~ 21
 Հայր Աստուած, ԺԲ. առաքեալք ~ 5
 Հրեշտակ (սեւով անարուեստ գծանկար) ~ 8
 Հրեշտակ ~ 2, 5, 12, 13, 21
 Հրեշտակ վեցթեւեան (սերովբէ) ~ 21
 Հրեշտակապետ ~ 3
 Հրեշտակք երկու՝ սրագէն ~ 16
 Ղուկաս աւետարանիչ ~ 21
 Մատթէոս աւետարանիչ ~ 21
 Մարկոս աւետարանիչ ~ 21
 Յիսուս Քրիստոս ~ 2, 12
 Յիսուս Քրիստոս եւ ԺԲ. առաքեալք ~ 15
 Յովհաննէս աւետարանիչ ~ 21
 Յովհաննէս Կարապետ ~ 2, 21
 Նահապետք (ծննդաբանութիւն Քրիստոսի). 42 պատկեր, վերջինը՝ Քրիստոս ~ 3
 Ներսէս Շնորհալի ~ 2, 3, 9, 16, 18
 Պօղոս առաքեալ կապէ զսատանայ (զալքն) ~ 15
 Պօղոս եւ Պետրոս առաքեալք, խաչափայտ ~ 11
 Սարգիս զօրավար (զուրգ ի ձեռին) եւ իր որդի Մարտիրոս, սպիտակ ձիով ~ 3, 5, 9, 13, 21
 Սարգիս զօրավար՝ զուրգ ի ձեռին, ձիաւոր ~ 12, 15
 Սողոմոն իմաստուն կապէ զդեւն ~ 21
 Սուրբ, որ կապում է սատանային (ալ) ~ 5
 Սուրբք, մարգարէք, հայրապետք, թագաւորք, առաքեալք՝ բոլորակներ ձէջ 10
 գիմանկար ~ 3
 Ստեփաննոս Նախավկայ ~ 2, 15, 21
 Փառաբանութիւն խաչի ~ 9
 Քառասնորրեայ գալուստն ի տաճար ~ 9
 Քրիստո^Ըս (ջնջած՝ եղծած) ~ 11
 Քրիստոս՝ Դատաւոր արդար, թագով, բազմած գահաւորակի վրայ ~ 16
 Քրիստոսի գերեզմանն է ~ 21:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻԵՍԱ

ԼՈՒԻՐԵՐ

ՆԱՅ ՓՈԽՆԹ ԾՈՒԽԻ ՈՒԽՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ԱՅՅԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ

Նույսի 2-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Շայրագույն Պատրիարք եւ Ամենայն հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց հայ Առաքելական Եկեղեցու ԱՄՆ Արեւելյան թեմի հայ Փոխնթ ծուխի մի խումբ ուխտավորների՝ ուղեկցությամբ Նեյվլլրիլ քաղաքի (Մասաչուսեթսի նահանգ) հայ Փոխնթ ծուխի հոգեւոր հովիվ Ս. Վարդ քահանա Գյոզալյանի: Հանդիպման սկզբում Ս. Վարդը Նորին Սրբությանը ներկայացրեց ուխտավորներին՝ հայցելով Ամենայն հայոց Կաթողիկոսի օրհնությունն ու հայրական պատգամը:

Ողջունելով ուխտավորների այցը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին՝ Նորին Սրբությունն իր ուրախությունը հայտնեց, որ հայ ժողովրդի զավակներն այցելում են հայոց հոգեւոր կենտրոն՝ գորացնելու հավատարմությունն ու նվիրավածությունը հայ Եկեղեցու հանդեպ: Վեհափառ հայրապետը բարձր գնահատեց հայրենիքից հեռու ապրող հայորդիների նախանձախնդիր ոգին, որով նրանք փարված են ազգային-հայրենական կյանքին, սրբություններին ու ավանդույթներին: Նորին Սրբությունը հորդորեց ուխտավորներին համախումբ մնալ Եկեղեցու շուրջ եւ հայաշունչ ու Քրիստոսասեր ոգով շարունակել նվիրյալ ծառայությունը հայրենի կյանքում: Այնուհետեւ Վեհափառ հայրապետը մաղթեց, որ Աստուծոյ բարի արդյունքներով առաքյալների ուխտավորների առաքելությունը հայրենիքի եւ Եկեղեցու առջեւ: Հանդիպման ավարտին հայ Փոխնթ ծուխի ուխտավորներն իրենց հերթին շնորհակալություն հայտնեցին Մայր Աթոռում ջերմ ընդունելության համար:

ԲՈՒԴԱՊԵՇՏՈՒՄ ԻՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐՆ ՄԿՍԵՅ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԻ 14-ՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Նույսի 3-ին հունգարիայի մայրաքաղաք Բուդապեշտում սկսվեց Եւրոպական եկեղեցիների կոնֆերանսի 14-րդ համագումարը, որի ընթացքում քննարկվեցին Եւրոպական եկեղեցիների կոնֆերանսի վերակազմավորման նպատակով սրելով «Ուխտալայի» փաստաթուղթը, կապարվեցին փոփոխություններ կոնֆերանսի սահմանադրության եւ կանոնադրությունների մեջ, ընտրվեց կառույցի ապագա ղեկավար մարմինը եւ առաջիկա տարիների համար որոշվեցին կոնֆերանսի գործունեության գերակա ուղղությունները:

Համագումարին հայ Առաքելական Եկեղեցին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը մասնակցում էր հինգ հոգիանոց պատվիրակությամբ, որի կազմում էին Տավուշի թեմի առաջնորդ, հայաստանյան Աստվածաշնչային ընկերության գլխավոր քարտուղար Ս. Շգնիկ արքեպ. Պեպրոսյանը, Արթիկի թեմի առաջնորդ, Մայր Աթոռի Միջեկեղեցական հարաբերությունների բաժնի տնօրեն Ս. Հովակիմ եպ. Մանուկյանը, հարավային Ֆրանսիայի առաջնորդական փոխանորդ Ս. Մեսրոպ վ. Պարսամյանը, Միլանի եւ Իտալիայի հայոց հոգեւոր հովիվ Ս. Թովմա արքեպ. Խաչատրյանը, Թեաւոյնիկի համալսարանի աստվածաբանական ֆակուլտետի դոկտորանտ, պատմական գիտությունների թեկնածու Մարիաննա Ապրեսյանը:

Նույս 3-ին, Բուդապեշտի Ռեֆորմական եկեղեցում տեղի ունեցավ համագումարի բաց-

ման արարողությունը: Բացման աղոթքին հեպտեց համագումարի բացման նիստը, որի ընթացքում Ս. Ղովակիմ եպ. Մանուկյանը ներկաներին փոխանցեց Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրեղին Բ. Ծայրագույն Պապրիաբք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ողջույնի ուղերձը համագումարի առիթով: Հայրապետական ուղերձում մասնավորապես ասված է. «Երուսական եկեղեցիների կոնֆերանսի այս համագումարը կարևոր իրադարձություն է Էկումենիկ շարժման եւ հատկապես Կոնֆերանսին անդամակցող եկեղեցիների համար՝ հնարավորություն ընձեռելով անդրադառնալու եկեղեցիների համագործակցության անցած ճանապարհին, կոնֆերանսի վերջին փաթիլների գործունեությանը եւ ձեռքբերումներին, ինչպես եւ՝ այսօր եկեղեցիների եւ ողջ մարդկության առջև ծառացող հրաձայնականներին եւ փնտրելու եկեղեցիների հարաբերությունների գորացման ուղիներ՝ առավել արդյունավորելու համար Կրեմլի հարաբերությունները՝ հանուն Աստուծո փառքի եւ Տիրոջ կենսարար Ավետարանի քարոզչության: Այս համախմբումը բարեպատեհ առիթ է նաեւ միասին աղոթք վերառաքելու առ Բարձրյալն Աստված համայն մարդկության բարօրության, խաղաղության ու բարեկամության, նաեւ՝ եկեղեցիների եղբայրական արգասալի համագործակցության համար:

Ողջունելի է, որ Երուսական Եկեղեցիների ներկա համագումարը նպատակ ունի նաեւ վերակազմավորելու կոնֆերանսի կառույցը՝ հաշվի առնելով Եկեղեցու եւ Էկումենիկ շարժման առջև մեր օրերում բարձրացող մարտահրավերները: Երուսական եկեղեցիների կոնֆերանսը փաստամյակների հարուստ փորձառություն ունի՝ Եկեղեցիների համագործակցության միջոցով ծառայելու մարդկության խաղաղ ու բարօր կյանքի կերպմանը, Երուսալյում եւ ողջ աշխարհում հոգևոր արժեքների ամրապնդմանը՝ հաշվության եւ արդարության հաստատմանը:

Մենք խիստ մրախոգված ենք Սիրիայում արդեն երրորդ փաթիլ շարունակվող հակամարտությամբ, որի արդյունքում հազարավոր մարդիկ կորցրել են իրենց կյանքը, ունեցվածքը եւ հարազատներին: Ամեն ջանք պետք է ներդրվի օր առաջ արյունահեղության դադարեցման եւ խաղաղության հաստատման նպատակով:

Մեր ժողովրդի իղձերն ու ցանկությունները չեն փարբերվում աշխարհի բոլոր խաղաղասեր ժողովուրդների ցանկություններից եւ նպատակներից: Մենք կարիք ունենք այնպիսի աշխարհի, որտեղ չկան պատերազմներ, մարդկային փառապանք, անարդարություն, մարդու իրավունքների ոտնահարում, բնության չարաշահում, ընկերային-կոմունիստական ճգնաժամեր: Մենք կարիք ունենք աշխարհի, որտեղ քաղաքականությունն առաջնորդվում է արդարության ու ճշմարտության սկզբունքներով եւ ոչ աշխարհաքաղաքական նեղ շահերի եւ նյութական հետաքրքրությունների առաջնայնությամբ: 2015 թ. մեր ժողովուրդը Հայաստանում, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում եւ աշխարհի բազում երկրներում հիշատակելու է 1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայի իրականացրած Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակը՝ միաժամանակ իր բողոքի ձայնը բարձրացնելով մարդկության հանդեպ կատարված հանցագործությունների դատապարտման գործընթացում դրսևորվող մերժողականության դեմ: Մեր ժողովրդի սպասումն է, որ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը կգտնի արդար հանգուցալուծում՝ Կրեմլի հայության ինքնորոշման արդար իրավունքի ճանաչմամբ, որը կնպաստի փարամաշրջանում խաղաղության հաստատմանն ու ամրապնդմանը: Հակառակ այս սպասումների՝ վերջերս էր, որ ականապետը եղանք արդարառոց եւ պախարակելի մի փաստի. Բուդապեշտում ՆԱՏՕ-ի դադարեցնելու մասնակցող եւ նույն առաքելությամբ այնտեղ գտնվող հայ սպային բնած ժամանակ կացնահարած ու ցմառ ազատագրված դատապարտված Ռ. Սաֆարովը Հունգարիայի եւ Ադրբեջանի գործարքի արդյունքում հանձնվեց Ադրբեջանին, ուր մարդասպանն արդարացվեց եւ հերոսացվեց: Սա, իհարկե, դատապարտվեց առաջադեմ երկրների, միջազգային կառույցների ղեկավարների եւ հոգևոր առաջնորդների, այդ թվում՝ Հունգարիայի եկեղեցիների կողմից:

Հայ Առաքելական Եկեղեցին նախանձախնդիր է առավելագույն իր ներդրումը բերելու Երուսական եկեղեցիների կոնֆերանսի այս առաքելությանը, որը միավորվել է կրիսիսի նպաստելու այսպիսի մարտահրավերների հաղթահարմանը: Մեզ համար ուրախալի կլինի փոխել Եվրոպական եկեղեցիների այն կոնֆերանսը, որտեղ ընթացող եկեղեցիների երկխոսությունը եւ ներդրած միասնական ջանքերը կնպաստեն աշխարհիկացող մեր իրականության մեջ կրոնի հասարակական դերի

բարձրացմանը, հոգևոր արժեքների ամրապնդմանը, կրոնական ազատությունների հարգմանը և աշխարհում բռնությունների, հակասությունների ու հակամարտությունների հաղթահարմանը»:

Նույնի 8-ին համագումարի շրջանակներում առավելորդ ժամերգությունը կատարվեց հայկական ձեսով:

***

Նույն օրը Նունգարիայի մայրաքաղաք Բուդապեշտում իր աշխարանքներն ավարտեց Եւրոպական Եկեղեցիների կոնֆերանսի (ԵԵԿ) 14-րդ համագումարը: Համագումարի ընթացքում ընդունվեց ԵԵԿ նոր կանոնադրությունը, անդադարձ կատարվեց Եւրոպայում ֆինանսական ճգնաժամին, Եւրոպական ընկերային խառնիքային, Մերձավոր Արևելքում՝ հարկապես Սիրիայում և Եգիպտոսում տիրող իրավիճակին, ինչպես նաև Թուրքիայում և Նյուսիսային Կիպրոսում կրոնական ազատությունների հիմնախնդիրներին:

Համագումարն ընտրեց Եւրոպական Եկեղեցիների կոնֆերանսի ղեկավար մարմին, որի կազմում որպես Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ներկայացուցիչ ընտրվեց Տավուշի թեմի առաջնորդ, Նայասարանի Աստվածաշնչային ընկերության գլխավոր քարտուղար Ս. Եզնիկ արքեպ. Պապրոսյանը:

Ժողովի ընթացքում Նայ Եկեղեցու պարմիրակները մասնակցեցին զանազան հանձնախմբերի աշխարանքներին. Ս. Եզնիկ արքեպ. Պապրոսյանը հինգերորդ աշխարանքային խմբի համակարգողն էր, Մայր Աթոռի Միջեկեղեցական հարաբերությունների բաժնի փոփոխ Ս. Նովակիմ էպ. Մանուկյանը հասարակական հարցերի հանձնախմբում էր, Ս. Մեսրոպ վ. Պարսամյանն ընդգրկված էր համագումարի պարզամը նախապարաստող հանձնախմբում, իսկ Մարիաննա Արքեպանը՝ թեկնածուներ առաջադրող հանձնախմբում:

ԱՍԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՇՆՈՐԱՎՈՐԵԼ Է ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԻ ՆՈՐԸՆՏԻՐ ՆԱԽԱԳԱՎՆԵԼ

Նույնի 11-ին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից շնորհավորական գիր է հղել Ս. Բրիստոֆեր եպիսկոպոս Նիլին Եւրոպական եկեղեցիների կոնֆերանսի նախագահ ընտրվելու առիթով:

Վեհափառ Նայրապետի շնորհավորական նամակում մասնավորապես ասված է. «...Ձեր ընտրությունը որպես Եւրոպական եկեղեցիների կոնֆերանսի նախագահ մի նոր իրեղեն առիթ է, որպեսզի Ձեր այս նոր հանգամանքում շարունակեք ծառայել Բրիստոսի Եկեղեցուն՝ նպաստելով նաև Նայ և Անգլիկան եկեղեցիների եղբայրությանը:

Լիառույս ենք, որ Ձեր հարուստ փորձառությունը ներդնելու եք ավելի զորացնելու Եւրոպական եկեղեցիների կոնֆերանսը և նրա գործունեությունը՝ առավել արդյունավետ ծառայելու Եւրոպայի եկեղեցիներին՝ նպաստելով եկեղեցիների և փարբեր հասարակական ու պետական հասարակությունների երկխոսությանը, մարդկային խաղաղ և բարօր կյանքի կերպմանը Եւրոպայում և ողջ աշխարհում»:

«ԵՂԻՑԻ ԼՈՅՍ» ՄԻՑԱՆԱԿԻ ՆԱԽՁՆՄԱՆ ՆԱԽԳԻՍՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆՈՒՄ

Նույնի 12-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում, նախագահությամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի, փեղի ունեցավ «Ոսկե ծիրան» միջազգային ամենամյա կինոփառատոնի առիթով Նայասարանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու սահմանած «Եղիցի լոյս» մրցանակի

հանձնման արարողությունը: Հայոց Եկեղեցու հաստատված այս մրցանակն այս փարի շնորհիվ մեծանուն կինոթեմադրիչ Արսլանյանի ֆելեշիպին:

Արարողության սկզբում «Ոսկե ծիրան» միջազգային կինոփառատոնի մասնակիցների և հյուրերի ներկայությունը Ս. Էջմիածնում ողջունեց Մայր Աթոռի հոգևոր կրթական հաստատությունների վերապետուհի, Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի տեսուչ Ս. Գևորգ եպ. Սարգսյանը: Այնուհետև շնորհակալական խոսքով հանդես եկավ կինոփառատոնի հիմնադիր-փնթորեն Հարություն Խաչատրյանը, որ շնորհավորեց մեծարյալ արվեստագետին Հայ Եկեղեցու մրցանակին արժանանալու կապակցությամբ:

Ապա Մայր Աթոռի Միջեկեղեցական հարաբերությունների բաժնի փնթորեն, Արթիկի թեմի առաջնորդ Ս. Հովակիմ եպ. Մանուկյանն ընթերցեց հայրապետական վկայագիրը, որից հետո ներկաների ծախողջյունների ներքո Ամենայն Հայոց Հայրապետը «Եղիցի լոյս» մրցանակը շնորհեց ՎՎ արվեստի վաստակավոր գործիչ, ՎՎ ժողովրդական արտիստ Արսլանյանի ֆելեշիպին՝ հոգևոր, մշակութային ու մարդասիրական արժեքների քարոզչության և համաշխարհային կինոարվեստում մեծ վաստակի համար:

Մրցանակաբաշխությունից հետո պրն. Փելեշյանը իր մասնավոր շնորհակալությունը հայտնեց Վեհափառ Հայրապետին՝ իրեն նման բարձր պատվի արժանացնելու համար:

Արարողության ավարտին ներկաներին իր հայրապետական օրհնությունը բերեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: Գոծունակությամբ անդրադառնալով շնորհալի արվեստագետի սրբեղծագործական գործունեությանը՝ Վեհափառ Հայրապետն ասաց. «Տիար Փելեշյանը ռեժիսոր-վավերագրողի իր գործերով, բարձրարժեք վավերագրական ֆիլմերով բազմաթիվ մարդկանց հոգիներում գորացրել է ձգվումը դեպի բարին ու արդարը, վեր հանել մարդկային ներաշխարհի հույզերը, կամքի ուժը և սրբեղծագործական թռիչքը, ներկայացրել Աստծո արարչագործության պսակ մարդ արարածին իր ողջ վեհությամբ, տքնելու ու կերպելու գործությամբ, ամրապնդել նաև մեր ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը, իր ուրույն տեսանկյունով ներկայացրել հայ ժողովրդին»: Իր խոսքում Նորին Սրբությունը նշեց նաև, որ մեր ժողովրդի համար հպարտություն է այսպիսի գավակ ունենալը, որ համաշխարհային կինոյի ասպարեզում համարվում է մեծագույն գործիչ և կինեմատոգրաֆիայի դասական, նրագործերը համամարդկային նշանակություն ունեն և նույնիսկ մեր ժողովրդի մասին պատմող գործերը դուրս են գալիս նեղ սահմաններից, ազգային միջոցով ներամոտիվում ու փարածում համամարդկայինը: Վերստին շնորհավորելով փար Փելեշյանին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը քաջամողջություն, արևշապություն և սրբեղծագործական նորանոր հաջողություններ մաղթեց մեծարյալին:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՄՆԵՑ ԱՎԱՍԲԱՅԻ ՈՒԽՏԱՎՈՐՆԵՐԻ

Հուլիսի 12-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ. Ծայրագույն Պատրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց մի խումբ ավստրիացի կաթոլիկ ուխտավորների՝ առաջնորդությամբ Ավստրիայի Կաթոլիկ Եկեղեցու Գուրկի թեմի առաջնորդ Լայսկոպուս Ալոյս Շվարցի:

Ողջունելով ուխտավորների այցը Հայաստան և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին՝ Վեհափառ Հայրապետը նշեց, որ նման այցելությունները նպաստում են ոչ միայն փոխճանաչողությանը, այլև երկու ժողովուրդների հարաբերությունների սերտացմանն ու մշակույթների հարստացմանը: Նորին Սրբությունն իր խոսքում կարևորեց ուխտագնացությունների դերը քրիստոնյայի կյանքում՝ ընդգծելով, որ դրանք առիթ են ստեղծում միասնաբար աղոթք բարձրացնելու և Աստված՝ ժողովուրդների բարօրության, աշխարհի խաղաղության և Բրիստոլի Եկեղեցու առաքելության արդյունավորման համար:

Անդրադառնալով Հայաստանյայց Առաքելական և Հռոմի Կաթոլիկ եկեղեցիների սերտ հարաբերություններին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը մասնավորապես իր շնորհակալությունը

հայրենեց Ավստրիայի կաթոլիկ կարդինալ Շոնբոռնին այն աջակցության համար, որի շնորհիվ Նայ Եկեղեցու հոգևոր սպասավորները հնարավորություն են ստանում իրենց ուսումը շարունակելու Ավստրիայի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում:

Վեհափառ Նայրապետը պարասխանեց նաև ուխտավորների հարցերին, որոնք վերաբերում էին Նայ Եկեղեցու պարամությանը, հասարակական կյանքում Եկեղեցու դերակատարությանը և Մայր Աթոռի հոգևոր-կրթական ծրագրերին ու գործունեությանը:

Նանդիպմանը ներկա էր նաև Ավստրիայի Նանրապետությունում Նայաստանի Նանրապետության արտակարգ և լիազոր դեսպան Արման Կիրակոսյանը:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՅ ՆԱՅ-ՈՒՄԻՆԻԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՐ ՆԱՄԱԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ

Նոյիսի 12-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբեգին Բ. Շայրագույն Պատրիարք և Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Երևանում անցկացվող հայ-ռումինական գործարար համաժողովի մասնակիցներին:

Վեհափառ Նայրապետը, ողջունելով հայ և ռումին գործարարներին, կարևորեց նման համաժողովների անցկացումը՝ նշելով, որ դրանք ոչ միայն ավելի են ամրապնդում երկու ժողովուրդների բազմադարյա հարաբերությունները, այլև գործնականում նպաստում են երկրների միջև արտասական կապերի աշխուժացմանը և արդյունավետ համագործակցության հաստատմանը:

Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսն իր խոսքում ընդգծեց Ռումինիայի հայ համայնքի և հայոց թեմի դերակատարությունը երկու ժողովուրդների բարեկամության գորացման գործում՝ գոհունակություն հայտնելով նաև Ռումինիայի կյանքի փառքեր ոլորտներում հայորդիների բերած կարևոր ներդրումի համար:

Զրույցի ընթացքում անդրադարձ կատարվեց Նայ Առաքելական և Ռումին Ուղղափառ եկեղեցիների ջերմ հարաբերություններին, հովվապետների փոխադարձ եղբայրական այցերին:

Վերջում Նորին Սրբությունը, իր օրհնությունը բերելով համաժողովի մասնակիցներին, հաջողություններ մաղթեց նրանց օգտաշատ նախաձեռնությանը՝ ի բարօրություն երկու երկրների:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՅ ԱՐԳԵՆՏԻՆԱՅԻ ԵՒ ՆԱՅՈՅ ԹԵՄԵՐԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՈՒԽՏԱՎՈՐՆԵՐԻ

Նոյիսի 21-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբեգին Բ. Շայրագույն Պատրիարք և Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Արգենտինայի Բուենոս Այրես քաղաքի Նայական Բարեգործական Ընդհանուր Միության «Մարի Մանուկյան» վարժարանի ավարտական սաներին՝ ուղեկցությամբ Բուենոս Այրեսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հոգևոր հովիվ Ս. Մաղաքիա աբեղա Ամիրյանի և Կանադայի Տորոնտո քաղաքի Ս. Երրորդություն եկեղեցու «Ս. Սահակ-Մեսրոպ» դպրոցի աշակերտներին՝ առաջնորդությամբ Տորոնտոյի Ս. Վարդան եկեղեցու հոգևոր հովիվ Ս. Գեղարդ ավագ քահանա Կարապետյանի:

Նանդիպմանը Վեհափառ Նայրապետը, ողջունելով Երիտասարդ հայորդիների այցը Նայաստան և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, կարևորեց այդպիսի ուխտագնացությունների դերը նրանց կյանքում՝ նշելով, որ դրանք հնարավորություն են ընձեռում ավելի խորությամբ ճանաչելու իրենց Նայրենիքը, պարամությունն ու մշակույթը, նպաստում Սփյուռքում հայկական ոգու պահպանմանն ու գորացմանը, Եկեղեցու և Նայրենիքի հանդեպ սիրո ամրապնդմանը:

Նորին Սրբությունն իր գնահատանքը բերեց երկու դպրոցների վարչության անդամներին, հոգաբարձուներին ու մանկավարժներին, որ հայ երիտասարդներին կրթում ու դաստիարակում են ազգային արժեքներով և հայրերի սուրբ հավաքով:

Հանդիպման ընթացքում Ամենայն հայոց Կաթողիկոսը պարասխանեց նաև աշակերտների հարցերին, որոնք վերաբերում էին հայ Եկեղեցու պարամությանը, միջեկեղեցական հարաբերություններին, հասարակական կյանքում Եկեղեցու դերին:

ՄԻՋՆՈՐՏՐԳԱՐԱՆԱԿԱՆ ՈՒՂԱՓԱՌՈՒԹՅԱՆ ՎԵհԱԺՈՂՈՎԻ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՄԱՍՄԸԼԵԱՆ ԱԹԵՆՔՈՒՄ

Հունիսի 26-ից հուլիսի 1-ը Աթենքում Կթողի ունեցավ Միջխորհրդարանական Ուղղափառության Վեհաժողովի գերագույն ասամբլեան՝ «Խորհրդարանական ժողովրդավարություն-քրիստոնեություն-ուղղափառություն» արժեքներ և նշանակություններ» խորագրով: Ասամբլեան նվիրված էր վեհաժողովի հիմնադրաման 20-ամյակին:

Ասամբլեայի ընթացքում ներկայացվեցին և քննարկվեցին այնպիսի հարցեր, ինչպիսին են «Ուղղափառությունը և ժողովրդավարությունը», «Արդի դարաշրջանի արժեքները և իմաստները քրիստոնեության սահմանամբ», որից հետո բուն թեմայի ծավալուն քննարկում եղավ:

Հունիսի 29-ին Կթողի ունեցավ Վեհաժողովի 20-ամյակի հանդիսավոր արարողությունը, որի ընթացքում ընթերցվեց Ամենայն հայոց հայրապետ Գարեգին Բ.-ի ուղերձը՝ ուղղված Միջխորհրդարանական Ուղղափառության Վեհաժողովի անդամներին: Ուղերձում ասված էր. «Ուրախություն է Մեզ համար Ուղափառության Միջխորհրդարանական Վեհաժողովի հոբելյանական 20-ամյակի առիթով արդյունավետ աշխատանքի բարենաղթանքներով հայրապետական մեր օրհնությունները հղել Ձեզ հայության հոգևոր կենտրոն Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից: Գոհունակություն էր Մեզ համար դեռևս 2010 թ. Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում ընդունել Ուղղափառության Միջխորհրդարանական Վեհաժողովի մասնակիցներին և ծանոթանալ կազմակերպության հետ, որը սրելով մեր ժողովուրդների համար վճռորոշ ժամանակներում, երբ Արևելյան Եւրոպայի շարքերը թողափնեցին աստվածամերժ ռեժիմները և հիմքերը դրեցին ազատ և ժողովրդավար պետությունների կառուցման: Հոգու բերկրանքով ենք անդրադառնում, որ պարսկական այս ժամանակշրջանում սրելով Ուղղափառության Միջխորհրդարանական կառույցն այսօր քառանկիզ և ավելի անդամներ ունի, և լինելով արևելյան քրիստոնեական արժեքների կրողը՝ մեր Եկեղեցիների հավաքավոր զավակների միջոցով ծառայում և նպաստ է բերում մարդկության և մեր ժողովուրդների առջև ծառացած և համաշխարհային հանրությանը հուզող ժամանակի մարտահրավերների հաղթահարմանը:

Քրիստոնեական աշխարհը իր ծանրակշիռ ներդրումն է ունեցել համաշխարհային քաղաքակրթության զարգացման և համամարդկային արժեքային համակարգի սրելման գործում: Հայաստանը, որն առաջինն է քրիստոնեությունը հռչակել որպես պետական կրոն, իր հինավուրց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցիով այսօր էլ հավաքարիմ մնալով հանրութոժողակաության և համերաշխության գաղափարներին, պարարտապակամ է միջեկեղեցական և միջկրոնական ամենալայն երկխոսության ու համալուրջ աշխատանքի՝ ի նպաստ խաղաղության և ժողովուրդների ու ազգերի բարօրության:

Ուրախությամբ ենք անդրադառնում, որ հայաստանի հանրապետությունը և հայ Առաքելական Եկեղեցին ակտիվ մասնակցություն ունեն միջազգային խաղաղարար կազմակերպությունների աշխատանքներում: Կարելի էր ենք նաև համագործակցությունը Ուղղափառության Միջխորհրդարանական Վեհաժողովի շրջանակներում, որի ապագային է Վեհաժողովում հՀ ԱԾ պարվիրակության արդյունավետ գործունեությունը: Լիառույս ենք, որ խորհրդարանական դիվանագիպությունը ժամանակակից կնճառ խնդիրները փակուղուց դուրս բերելու առավել արդյունավետ ուղի է, և այդ գործում կարևոր է նաև Ձեր կազմակերպության դերը: Վեհաժողովը գործունեություն է ծավալում աշխարհի չորս կողմերում և փառքեր միջոցառումների ու նախաձեռնությունների իրագործման միջոցով փորձում նպաստել ժողովուրդների փոխհարաբերությունների բարելավմանը, գոյություն ունեցող պարաձայնությունների հաղթահարմանը և մարդկության

կյանքում վճռորոշ դեր ունեցող քաղաքական ու կրոնական հոսանքների միջև համագործակցության զարգացմանը:

Այս առթիվ գնահատանքով ենք անդրադառնում Միջխորհրդարանական Վեհաժողովի կողմից ընդունված «Տարածաշրջանում քրիստոնեական հոգևոր և մշակութային հուշարձանների պահպանման ու Լեռնային Ղարաբաղի հասկանալիության խաղաղ կարգավորման» և «Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա ժողովուրդների՝ հայերի, հույների և ասորիների նկատմամբ իրականացված ցեղասպանության վերաբերյալ» բանաձևերին, որոնցով Վեհաժողովը վկայեց համամարդկային արժեքների հավաքարժիմ պաշտպանի իր կոչումը:

Վարան ենք, որ ունենալով երկու փաստամյակների հարուստ փորձառություն՝ Միջխորհրդարանական Վեհաժողովը իր հեղափոխական գործունեությամբ կշարունակի զգալի ներդրում ունենալ խաղաղության ամրապնդման, միջկրոնական փոխաձայնությունների հարթման, մշակութային և հոգևոր համագործակցության ոլորտներում արդյունավետ միջոցներ գտնելու գործում. «Այլ ամենայն ինչ յԱստուծոյ, որ հաշտեցոյցն զմեզ ընդ Իւր ի ձեռն -Քրիստոսի, և եւր մեզ զպաշտօնն հաշտութեան» (Բ. Կոր. Ե. 18):

Առ Աստված աղոթքով Տիրոջ գորակցությունն ենք հայցում Ուղղափառության Միջխորհրդարանական Վեհաժողովի մասնակիցներին, մաղթում արդյունավոր աշխատանք՝ համուն աշխարհում խաղաղության ու ապահովության հաստատման և քրիստոնեական արժեքների փարածման:

Այլևս հայցում ենք, որ Տերը անշրջելի առաջընթաց ու բարգավաճում պարգևի Ձեր երկրներին ու աստվածատեր Ձեր ժողովուրդներին»:

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Շայրազույն Պապիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնությամբ հանդիսությանը որպես Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ներկայացուցիչ մասնակցեց Տավուշի թեմի առաջնորդ Տ. Եզնիկ արքեպ. Պեպրոսյանը:

«ԿՐՈՆՆԵՐԻ ԵՒ ԲՆԱԿԱՆՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՅՅԱՆՄ» ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՅԻՉՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱԶԴԻՊՈՒՄԸ

Հուլիսի 26-28-ը Նորվեգիայի Թրոնդհայմ քաղաքում փեղի ունեցավ «Կրոնների և բնապահպանության ալյանսի» ներկայացուցիչների երկրորդ հանդիպումը: Հանդիպմանը մասնակցում էր Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու և Էջմիածին քաղաքի պատվիրակությունը, որի կազմում էին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Միջեկեղեցական հարաբերությունների բաժնի փնթեռն Տ. Հովակիմ եպ. Մանուկյանը, Էջմիածնի քաղաքապետ փխար Կարեն Գրիգորյանը և Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի Կլոր Սեղան միջեկեղեցական բարեգործական հիմնադրամի գործադիր փնթեռն փխար Կարեն Նազարյանը:

Հանդիպումը, որին մասնակցում էին աշխարհի ավելի քան փասը հավաքային խմբերի ներկայացուցիչներ՝ քրիստոնյաներ, հրեաներ, մահմեդականներ, սիկիներ, հինդուներ, դաոիսներ, շինթոներ, կոնֆուցիոսականներ, բուդդիստներ, նպատակ էր հեղափոխում զարգացնելու կանաչ ուխտագնացությունը՝ հաշվի առնելով բնապահպանությունն ու դրա հրամայականները:

Հանդիպման ընթացքում ելույթով հանդես եկան Երախորհրդի Գլխավոր քարտուղար Տոբյորն Յագլանդը, Թրոնդհայմի քաղաքապետ Ռիպա Օսերվիկը, Կոնֆուցիոսական համաշխարհային Էկոլոգիական ալյանսի գլխավոր քարտուղար և Պեկինի համալսարանի պրոֆեսոր Տու Վեյմինգը, ինչպես նաև համաշխարհային փարբեր կրոնների ներկայացուցիչներ:

Հայաստանի պատվիրակության անդամները կազմակերպեցին հայկական ծեսով աղոթքի արարողություն, ներկայացրեցին «Կանաչ ավանդական կերակուր» ծրագիրը, ինչպես նաև Էջմիածնի քաղաքապետարանի ու Մայր Աթոռի կողմից իրականացվող ծրագրերը: Հանդիպման մասնակիցները հնարավորություն ունեցան նաև ծանոթանալու Թրոնդհայմ քաղաքում իրականացվող բնապահպանական ծրագրերին: Վերջում հայաստանյան պատվիրակությունը հրավեր ուղղեց «Կրոնների և բնապահպանության ալյանսին» հաջորդ հանդիպումը գումարել Հայաստանում:

ԿԻՐԱԿՆՈՐՅԱԿ ԿՐԹ-ՕՋԱՄՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳՈՒՄԱՐ ԾԱՂԿԱԶՈՐՈՒՄ

Նոյիսի 23-29-ը Ծաղկաձորի Գրողների Կույն հասարակությունում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պարբիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնությամբ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Քրիստոնեական Դաստիարակության կենտրոնը, World Vision միջազգային քրիստոնեական բարեգործական կազմակերպության հայաստանյան գրասենյակի աջակցությամբ, անցկացրեց կիրակնօրյա կրթօջախների ուսուցիչների համագումար վերապարաստման ձևաչափով: Նամագումարին մասնակցում էին հայաստանյան բոլոր թեմերից շուրջ 170 ուսուցիչներ: Դասընթացի մեկնարկին բացման խոսքով հանդես եկավ Մայր Աթոռի ՔԴԿ փոփոխության Ս. Վարդան վարդապետը՝ Նավասարդյանը, ապա խոսք ասեցին նաեւ World Vision միջազգային քրիստոնեական բարեգործական կազմակերպության հայաստանյան գրասենյակի կառավարության ու եկեղեցու եկարկապերի պատասխանատու Կարինե Հարությունյանը, Կուրաչի թեմի առաջնորդ Ս. Առաքել արքեպ. Քարամյանը, ՀՀ Ազգային ժողովի պարզամտվոր Կարինե Աճեմյանը, ԿԳՆ ԿԱԴ փոփոխություններ Անահիտ Բախշյանն ու Վարդան Ղանդիկյանը: Դասընթացի օրակարգում ընդգրկված էին Աստվածաշնչի ամենօրյա սերպողություններ, եկեղեցու պարամության, Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու դավանաբանության, ծիսական համակարգի, Սուրբ Գրքի եւ եկեղեցաբանական փարաբնույթ հարցերի վերաբերյալ դասախոսություններ, որոնք ներկայացվեցին ինչպես հոգեւորականների, այնպես էլ աշխարհական մասնագետ բանաստեղծների կողմից:

Ծրագրի շրջանակներում առաջին անգամ ուխտագնացություն կազմակերպվեց դեպի Հրազդանի Ս. Աստվածածին եկեղեցի (Մաքրավանք), ինչպես նաեւ Կրեդի ունեցան խմբային աշխատանքներ եւ քննարկումներ մեթոդաբանության վերաբերյալ:

Նամագումարի ընթացքում համերգային ծրագրով հանդես եկավ ԱՄՆԹ «Արարատ» հոգեւոր միությունը: Այնուհետեւ Կեչառիսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում բոլոր մասնակիցները ներկա եղան երեկոյան ժամերգությանն ու քարոզին:

Դասընթացի ավարտին ներկաներն աղոթեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի արեւշապության ու երկարամյա գահակալության համար:

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵԻՈՐ ԽՈՐՀՐԴԻ ԺՈՂՈՎ ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻՎԵՐՆՈՒՄ

Նոյիսի 30-31-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պարբիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի բարձր նախագահությամբ գումարվեց Գերագույն հոգեւոր խորհրդի երթական ժողովը՝ ընդլայնված կազմով:

Ժողովի սկզբում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը իր գնահատականները բերեց խորհրդի անդամներին, որ ընդամաք հրավերին ժամանել են Մայր Աթոռ՝ քննարկելու Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու առջեւ ծառացած զանազան մարտահրավերներ, հայ հավաքացեղը կյանքը հուզող խնդիրներ:

Ժողովի նիստերն արեւմտակարգ Կոստանտնուպոլսի Հայոց պարբիարքության պարբիարքական ընդհանուր փոխանորդ Ս. Արամ արքեպ. Աթեշյանը:

Գերագույն հոգեւոր խորհրդին Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա փարելիցին նվիրված՝ Մայր Աթոռի միջոցառումների վերաբերյալ գեկույց ներկայացրեց հանձնախմբի արեւմտակար, ԱՄՆ Արեւմտյան հայոց թեմի առաջնորդ Ս. Հովնան արքեպ. Տերտերյանը: Ժողովականներն իրենց գնահատականները հայտնեցին հանձնախմբին՝ հանձնարարելով շարունակել միջոցառումների ամբողջացման եւ նախապարաստման աշխատանքները:

Գերագույն հոգեւոր խորհուրդը նաեւ ի գիտություն ընդունեց Մայր Աթոռի դիվանապետ Ս.

Արշակ եպ. Խաչատրյանի զեկույցը Թեմական ուղենիշային կանոնադրության պահանջներին թեմերի կանոնադրությունների համապատասխանեցման գործընթացի վերաբերյալ:

Տեղեկություններ ներկայացվեցին սեպտեմբերի 21-28-ը Մայր Աթոռում գումարվելիք Նայ Եկեղեցու Ընդհանուր եպիսկոպոսաց ժողովի նախապատրաստական աշխատանքների մասին:

Եկեղեցական ներկայացուցչական ժողովի կանոնադրության նախագծի լրամշակման աշխատանքների մասին զեկույցով հանդես եկավ հանձնախմբի նախագահ, Տավուշի թեմի առաջնորդ Ս. Եզնիկ արքեպ. Պեպրոսյանը: ԳՆՍ անդամները գնահատանքով ընդունեցին զեկույցը՝ թելադրելով հանձնախմբին շարունակել կանոնադրության լրամշակման գործընթացը:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդը ըննության առավ Ֆրանսիայի հայոց թեմի առաջնորդ, Արեւմտյան Եւրոպայի հայրապետական պատվիրակ Ս. Նորվան արքեպ. Զաքարյանի հրաժարական գրությունը, ինչպես եւ Ֆրանսիայի հայոց թեմում դրան առնչված զարգացումների հետ կապված հարցեր:

Նոր ընտրության Գերագույն հոգևոր խորհուրդն ընդունեց Ս. Նորվան արքեպ. Զաքարյանի հրաժարականը Ֆրանսիայի հայոց թեմի առաջնորդի, Արեւմտյան Եւրոպայի հայրապետական պատվիրակի պաշտոնից եւ Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամությունից եւ խնդրանք ներկայացրեց Վեհափառ Նայրապետին հաստատելու այն:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդը նաեւ ավստասնք հայրենեց հրաժարականում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հասցեին ուղղված անհիմն գնահատականների առնչությամբ: Գերագույն հոգևոր խորհուրդն իր գորակցությունը հայրենեց Ֆրանսիայի հայոց թեմի թեմական խորհրդին սրելով՝ իրավիճակի կարգավորման գործում՝ հորդորելով թեմի հավաքագյալներին եւ ազգային հաստատություններին ու կազմակերպություններին՝ քրիստոնեական սիրո ոգով նպաստել Ֆրանսիայի հայոց թեմի բարեկարգությանը եւ շինությանը:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ ՍՏԵՂԾՎԵԼ Է ԵԿԵԼԵՑԱԿԱՆ ՆԱՅՆՆԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ԳՐԱՍԵՆՅԱԿ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի փնօրինությամբ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում սրելով եւ Եկեղեցական հայեցակարգային հարցերի գրասենյակ:

Նույնի 10-ից հայրապետական փնօրինությամբ Եկեղեցական հայեցակարգային հարցերի գրասենյակի փնօրեն եւ նշանակվել Ս. Բագրատ եպիսկոպոս Գալստրանյանը:

ՆԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

«ՍՈՒՐԲ ՍԱՆՏԱ - ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՊ» ՇԶԱՆՇԱՆԻ Է ԱՐԺԱՆԱՅԵԼ

Մանուել Աղամյանը (Մեծ Բրիտանիայի թեմ)

«ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐԱԿԻ» ՇԶԱՆՇԱՆԻ Է ԱՐԺԱՆԱՅԵԼ

Էդրին Լ. Գրիգորյանը (ԱՄՆ Արեւմտյան թեմ)

СОДЕРЖАНИЕ

ПАТРИАРШИЕ ЭНЦИКЛИКИ.

БЛАГОСЛОВИТЕЛЬНЫЕ ГРАМОТЫ.

Священный кондак Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II г-ну Вилену Акопяну.....	3

ОФИЦИАЛЬНОЕ

Католикос Всех Армян принял Чрезвычайного и Полномочного посла Литвы.....	5
Католикос Всех Армян принял министра культуры Румынии.....	5
Католикос Всех Армян принял Временного поверенного в делах Сирийской Арабской Республики в Армении.....	6
Католикос Всех Армян принял министра транспорта РФ.....	6
Католикос Всех Армян принял новоназначенного посла РФ в Армении.....	7

ПРОПОВЕДИ

Проповедь епископа Баграта Галстяна, читанная в Кафедральном соборе Св. Эчмиадзина в связи с Праздником Преображения.....	8
Проповедь архимандрита Шаге Ананяна, читанная в Кафедральном соборе Св. Эчмиадзина во время св. Литургии.....	11
Проповедь архимандрита Вардана Навасардяна, читанная в Кафедральном соборе Св. Эчмиадзина во время св. Литургии.....	15

РЕЛИГИЕВЕДЕНИЕ

АВЕТИС КАЛАШЯН- Католикос Всех Армян Гарегин II об экуменизме и межцерковных отношениях.....	18

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ПИТЕР КАУИ - О личности “любимого существа” Григориса Ахтамарци.....	36
САТЕНИК ЧУГАСЗЯН - Искусство рукописи Евангелия # 9422 из Матенадарана....	46
ТИГРАН СИМЯН - Ваан Терьян – “инженер” армянской культуры.....	57
АМО СУКИАСЯН - Документальные свидетельства об изъятии в собственность государства образовательных и культурных учреждений Св. Эчмиадзина и основании культурно-исторического института.....	72

СООБЩЕНИЯ

ГОАР МХИТАРЯН - Северо-восточные ханства Закавказья в последнее десятилетие 18 в.....	97
НАРА САРГСЯН - Отзвуки погромов 1894-96 гг. в новеллах Т. Чюкюряна.....	107
ГАЯНЕ АРАКЕЛЯН - Шедевры архитектуры в искусстве фотографа Андраника Кочара.....	114

СЕМИНАРИСТЫ

ПРОТОИЕРЕЙ ЕГИШЕ САРГСЯН - Минас Саркисович Минасян.....	121

ДУХОВНЫЕ ЧТЕНИЯ

ИЕРЕЙ ГЕВОНД МАИЛЯН - Новые вызовы.....	129

РЕЦЕНЗИИ. БИБЛИОГРАФИЯ

ДАВИД КЕРТМЕНДЖЯН - “Армянский космос в церковных изображениях” или “Отсюда, оттуда, из больших и малых городов”.....	134

ГЕВОРГ ТЕР-ВАРДАНЯН - Регистр армянских рукописных талисманов в форме свитка в собрании Арутюна Кюрдяна.....	141

ЦЕРКОВНАЯ ЖИЗНЬ. НОВОСТИ	145

CONTENTS

PONTIFICAL ENCYCLICALS, LETTERS OF BLESSING

Encyclical of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to Mr. Vilen Hakobyan.....	3

OFFICIAL

Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Lithuania	5
Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the Minister of Culture of Romania	5
Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the chargé d'affaires pro tempore of the Syrian Arab Republic to Armenia	6
Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the Minister of Transport of the Russian Federation	6
Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the newly appointed Ambassador of Russia to Armenia	7

SERMONS

Sermon delivered by His Grace Bishop Bagrat Galstanyan during the Divine Liturgy celebrated in the Cathedral of Holy Etchmiadzin on the occasion of the Feast of Transfiguration.....	8
Sermon delivered by Rev. Fr. Shahe Ananyan during the Divine Liturgy celebrated in the Cathedral of Holy Etchmiadzin	11
Sermon delivered by Rev. Fr. Vardan Navassardyan during the Divine Liturgy celebrated in the Cathedral of Holy Etchmiadzin	15

RELIGIOUS STUDIES

AVETIS KALASHYAN - His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on ecumenism and inter-church relations	18

HISTORICAL-PHILOLOGICAL STUDIES

PETER COWIE - Identity of the beloved of Grigoris of Aghtamar	36
SATENIK CHUGASZIAN – Manuscript art of Gospel N 9422 of Matenadaran.....	46
TIGRAN SIMYAN – Vahan Teryan as an “engineer” of the Armenian culture	57
HAMO SUKIASIAN – Documents on nationalization of educational-cultural institutions of the Mother See of Holy Etchmiadzin and on the foundation of cultural-historical institute	72

ESSAYS

GOHAR MKHITARYAN – Khanates of north-eastern regions of South Caucasus in the last decade of the 18th century	97
NARA SARGSYAN – Reactions on massacres of 1894-96 in novels by T. Chyokiuryan....	107
GAYANE ARAKELYAN – Architectural monuments in the art of photographer Andranik Kochar	114

SEMINARIANS

ARCHPRIEST YEGHISHE SARGSYAN – Minas Sarkis Minasyan.....	121

SPIRITUAL READINGS

FR. GHEVOND MAYILIAN – New challenges.....	129

LITERARY REVIEW

DAVID KERTMENJIAN – “Armenian universe with church pictures” or “From mountains, canyons, small and large cities”	134
GHEVORG TER-VARDANYAN - List of Armenian ribbon-shaped manuscript phylacteries in the selection of Haroutiun Kiurtian.....	141

BRIEF CHURCH NEWS	145

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՅԲԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ. ՕՐՆՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐԵՐ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբելին Բ. Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսի սրբապատ կոնդակը փխար Վիլին Յակոբեանին.....3

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆՔ

Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Լիւովայի արքակարգ եւ լիագոր դեսպանին...5

Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Ռումինիայի Մշակույթի նախարարին.....5

Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Տայասպանում Սիրիայի Արաբական Տանրապետության գործերի ժամանակավոր հավաքարմարարին.....6

Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Ռ.Դ. Տրանսպորտի նախարարին.....6

Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսն ընդունեց ՏՏ-ում Ռուսաստանի նորանշանակ դեսպանին.....7

ՔԱՐՈՋԵՆՕՍԱԿԱՆ

Տ. Բագրատ եպիսկոպոս Գալստրանյանի քարոզը՝ խոսված Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարում Պայծառակերպության փոնի առիթով.....8

Տ. Շահե վարդապետ Անանյանի քարոզը՝ խոսված Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարում Ս. Պարարագին.....11

Տ. Վարդան վարդապետ Նավասարդյանի քարոզը՝ խոսված Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարում Ս. Պարարագին.....15

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԱՎԵՏԻՍ ՔԱՄՇՅԱՆ - Գաբելին Բ. Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսը Էկումենիզմի եւ միջեկեղեցական հարաբերությունների մասին.....18

ՊԱՏՄԱՐԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԻՏԵՐ ՔԱՌԻԻ - Գրիգորիս Աղթամարցու սիրած էակի ինքնությունը.....36

ՍԱԹԵՆԻԿ ԶՈՒԳԱՍԶՅԱՆ - Մարենադարանի թիվ 9422 Ավերարանի արվեստը...46

ՏԻԳՐԱՆ ՍԻՄՅԱՆ - Վահան Տերյանը հայ մշակույթի «ճարտարագետը».....57

ՆԱՄՈՒ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ - Վավերագրեր Մայր Աթոռի կրթամշակութային հասարակությունների պեղականացման և կուլտուր-պատմական ինստիտուտի հիմնադրման մասին.....72

ՆԱԴՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԳՈՆԱՐ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ - Նյութաարևելյան Այսրկովկասի խառնությունները ԺԸ. դ. վերջին պատմամշակույթում.....97

ՆԱՌԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ - 1894-96 թթ. ջարդերի արձագանքը Տ. Չոկյուրյանի նորավեպերում 107

ԳԱՅԱՆԵ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ - Ճարտարապետական կոթողները լուսանկարիչ Անդրանիկ Քոչարի արվեստում.....114

ՃԵՄԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐ

Տ. ԵՂԻՇԵ ԱՎ. ՔՆՆ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ - Մինաս Սարգսի Մինասյան.....121

ՆՈԳԵԻՈՐ ԸՆԹԵՐՅՈՒՄՆԵՐ

Տ. ՂԵԻՈՆԴ ՔՆՆ. ՄԱՅԻԼՅԱՆ - Նոր մարտահրավերներ.....129

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԴԱՎԻԹ ՔԵՐԹՄԵՆՋՅԱՆ - «Նայոց փիեղերը եկեղեցիների պարկերներով» կամ «Սարեն, ձորեն, փոքր ու մեծ բաղաբներեն».....134

ԳԵԻՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ - Յուզակ Յարություն Քիրպեան հաւաքածոյի հայերէն ժապատինաձև ձեռագիր հմայիլների 141

ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ 145

ԴԱՍԻՉ՝ 77764

ԳԼԽԱՒՈՐ ԽՄԲԱԳԻՐ՝ ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԵԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՅԵՆ՝
ՆԱՅԱՍԱՆԻ ՆԱՐԱԴԵՏՈՒԹԻՒՆ, Ք. ՎԱԳԱՐՇԱԳԻՐ,
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ՝ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱՇԻՆ
«ԷՋՄԻԱՇԻՆ»
ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Республика Армения, Эчмиадзин. Редакция журнала «Эчмиадзин».
Republic of Armenia, Etchmiadzin, Redaction of Review «Etchmiadzin».

Web կայքի հասցեն՝ www.etchmiadzine.am

Էլ. փոստ՝ mayratoriamsagir@gmail.com **կամ** etchmiadzinamsagir@gmail.com

Նոմ. (+374-10) 517-296/174

Ստորագրում է տպագրության՝ 01. 08. 2013 թ.

Չափեր՝ 70x100 1/16: Ծավալը՝ 10 տպ. մասնով: Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպաքանակը՝ 400:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ՝ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱՇԻՆԻ ՏՊԱԴԱՆ